Добрица Ћосић

ВРЕМЕНА

1

роман

БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД
1990.

ПРВА ГЛАВА

1

У Европи је поражен разум, у Русији вера. Осећам се обманутим, а, у ствари, сâм сам себе обмануо. Замишљао сам да је свет оно што он није. Та се грешка не исправља, она се испашта. О томе сам нешто говорио хартији у хотелу „Рекамије", убеђен да проводим последњу ноћ у Паризу. Али та ноћ није ми била последња у Паризу.

Подлегао сам некој исконској тузи за животом. Нисам одолео искушењу што ме је десетак дана прожимало овог влажног и студног пролећа, које је Француској у рату са Немачком доносило некакав катаклизмички, апокалиптички страх, дубљи, језивији од оног мени знаног из прошлог рата. Тај страх се, доиста, разастирао из свега: атлантске кише, размаханог ветра и предсвитањске тишине, ретког сунца и сумаглица гушћих него у париским пролећима која сам запамтио; страх је растао и с топлотом ваздуха и плаветнилом париског неба, пупањем кестенова на Јелисејским пољима и клијањем траве у тиљеријским травњацима; страх се удисао, изговарао, ћутао, наносио погледима; од њега су посивела људска

лица била (као на сахранама) сва старија него што јесу, а кровови и зидови кућа били су суморнији у марту него у децембру. Био је то страх и од сутона, и од свитања, и од јутарњих, и од вечерњих новина, лета авиона над Сеном, војног камиона на улици, свачијег брзог хода, јер се чинило да је бежање. Сви часовници у Паризу, и они са црквених звоника и они у џепу, откуцавали су претпоследње часове наступајуће ноћи и долазећег дана, у коме ће се окончати овај свет који се дотле људској већини чинио вечним. Посматрајући људе на улицама и подземним железницама, у бистроима и ресторанима, слушајући њихове тихе и потиштене мрморе, имао сам осећај да је у тој јези од сутрашњице код људи порасла самосвест: све је на овом свету привремено и пред блиском пропашћу; ништа човеково данас не може да се одбрани; у Европи се руши све што је умом и слободом стварано. Катаклизма, њен завршни чин, само што није почела. Ја сам је доживљавао у психотичној паници пред извесношћу да ће Немци бомбардовати Париз као Варшаву и да ћу бити затрпан рушевинама и угушити се.

И када нисам трагао за Богданом Драговићем, распитујући се за њега код свих својих и његових познаника, најдуже сам бивао на Тиљеријама, по обалама Сене, где ме бомбардована зграда не може затрпати, или на Јелисејским пољима у кафеу „Борђе Пети", одакле могу брзо истрчати на чистину. Али, у тај модни кафе нисам одлазио само због његове локације, која смирује мој страх.

Тог поподнева, пред вечерњи одлазак из Париза, отишао сам у кафе „Борће Пети", где сам у последње време одлазио сваког дана у шест по подне, тобоже да прочитам вечерње новине и попијем кафу, а у ствари да гледам једну младу, лепу, загонетну девојку, најзад чврсто одлучан да јој приђем. Била је то она омамна мушка жудња, која у мени има величину подвига и тежину греха.

Описујем је да бих и тако уживао у њој, несрећан што нисам сликар, кад већ нисам песник. Она је витка, висином мало повијених плећа, има кратку сивкасту косу и високо чело, плаве пегасте очи и јаке, дуге обрве, савршено извајане усне које лако откривају крупне, блиставе зубе; руке су јој дуге, нежне, мирне; ноге снажне, иако складних линија, нескладне њеном младом лицу... Све би то што чини Катринино тело, и изглед, било тело ма колико лепе, ипак обичне, још недозреле девојке, у ствари девојчице која се прошлог лета, за време ферија, негде на медитеранском сунцу и морском песку задевојчила (било је у њој нечег од прелаза из варљивог маја у зрели јуни), да није њеног осмеха, који ми је у париском сумору био зрачак светлости у помрчини. Кад сам је, улазећи у кафе, први пут видео саму за столом до прозора, неком или нечему осмехнуту, стао сам, не затворивши врата за собом, задивљен њеним лицем. Онда сам лагано прилазио столу, седајући подаље, али и тако близу да је могу својим високим диоптрима добро да видим. Она није показала нелагодност од моје загледаности. Ако

у томе није уживала, чинило ми се да је то забављало. Од тада сам, тачно у шест, одлазио у кафе „Борће Пети", најчешће затичући је, или би само неколико минута каснила, извињавајући се тим својим осмехом који је некако почињао сетом, озаривао се унутрашњом радошћу и завршавао чежњом. А пратио га дуг, благ поглед, који ми је заиста утицао у само срце, узбуркавајући га неком нежном блудношћу, осећањем које сам тек тада почињао да сазнајем.

Убеђен да је та мила девојка почетница „вечног заната", толико сам је сажаљевао да сам се једва уздржавао да јој не приђем и очински је посаветујем да се заустави на стрмини свог прераног пада (док сам истовремено иза новина виркао у њене мале, устремљене дојке, разголићујући их и дрхтурећи од њихове белине).

Свој моралистички савет нисам јој изрекао зато што ме све јаче узбуђивала, па нисам имао снаге за толико лицемерје, а и зато што у тих десетак заједничких седења у „Борћу Петом" њу није одвео ниједан мушкарац. Увек је седела сама, а понекад и полазила за мном, пратећи ме на пристојном одстојању све до преласка на другу обалу Сене, и ту се губила у некој од попречних улица, ка булевару Сен Мишел, збуњујући ме (а и узбуђујући!) својом непрофесионалношћу. А ја је нисам сачекивао на мосту Александра Трећег или на левој обали Сене зато што нисам могао да протумачим мотив таквог њеног понашања према мушкарцу без иједног заводничког својства,

заиста ружњикавом, у ствари ружном и у годинама њеног оца, који по потрошњи у кафеу потврђује да је и плитког џепа.

Те одсудне вечери кости су ми се јежиле и од студене влаге, и од жеље за нежном и топлом руком те девојчице (једино руком!) у мојој шаци, и од страха да се не осрамотим и не увредим је позивом да пође са мном у шетњу Јелисејским пољима. Чим сам јој с врата угледао сетан осмех, што ме је охрабрило, пришао сам њеном столу и сео, представљајући јој се тек када сам је замолио да заједно попијемо пиће које воли. Тада се осмехнула радосна зато што сам Словен, и рекла да ће она пити пиће које ја волим. Због те великодушности, чини ми се, истог трена заволео сам је и пожелео да још које веће пијемо то пиће (ликер „гран марније") заједно, пиће које до тада нисам пробао, а које је и она први пут пила. Под њеним топлим погледом и у лаком пијанству осећао сам како заборављам рат, Европу, идеје и историју, желећи једино да сазнам њу, ту младу тајну која ме у себе неодољиво вукла.

Да јој је име Катрин рекла ми је тек кад ме је позвала у свој стан да попијемо кафу и наставимо започет разговор о пролећу као најгорем годишњем добу. То је нешто љигаво, влажно и бледуњаво, саглашавали смо се и надметали у ружењу пролећа у једном великом господском салону, грицкајући слаткише. Потом ми је признала да је муче несанице и не напуштају неке језе откако јој је отац отишао у рат (мати јој је умрла после порођаја),

а ја одједном схватих да ми самоћа и страх од незнаног и наступајућег ту девојчицу приводе као жену, али и мене њој, па смо једнаким осећањима потрли разлике у годинама и некако лако постали присни. Та девојка има неку моћ да у сваку своју реч, било о чему да говори, улије толику чулност да јој је и говор — говор читавог тела. Тако је, читавим телом, и слушала. Ипак, изненадила ме и збунила својим лежерним свлачењем: „Иване, ја не волим земљу. Ја волим стену и воду. Хајдемо у воду." Осмехом ме позвала у купатило, а ја сам све до другог позива стајао пред вратима, не свлачећи се. Љубавнички ритуал, мени одувек стран, не бих прихватио ни са њом да нисам чуо њено брчкање по кади, што ми је бестидност преобразило у игру. Свукао сам се и хитро буљнуо под пену да скријем своје мршаве ноге. Помиловала ми колена: „Не стиди се. Јак си. Ти си сав од костију. Свиђаш ми се." И брчкала се у великој кади док се вода није охладила. После, у постељи, упитао сам је: „Зашто се теби, тако младој, свиђају јаки мушкарци?" „Зато што данас нема јаких људи. Да их има, не би било рата. Слабићи су убице, они су започели рат." О томе што је, верујем, негде прочитала, није хтела више ни реч.

Моја радосна запањеност њеном слободом која је надилазила моје искуство, слободом која је њу чинила старијом, доносила ми је самопоуздање (ту најнеизвеснију моћ, коју ни са Вером до робије нисам имао). Уместо три вечери, колико сам био наумио да останем, остао сам у Паризу и њеном стану још десет

ноћи, о чему је стидно говорити и хартији, осим, можда, о једном за мене значајном сазнању: нагон инсекта богомољке је и наш, људски нагон, само нешто разблажен мишљењем. А ратна психоза је тај нагон згушњавала, па је нама свака ноћ била прва и последња. Свест о последњем, уверио сам се, даје љубави највиши смисао.

У таквим околностима, та млада, чедна блудница, зачуђујуће лако ме убедила: тело је извор највећих задовољстава до којих човек досеже; тело, а не дух, у ита миленијумима људска створења уверавају спасилачке религије, а људска множина у беди живота мучи се и симулира да у то верује. То сазнање о телу и еросу за мене млаког фројдовца теоријски није ново, али ми је сада, искуствено, толико убедљиво да га ничим не доводим у питање. Јер Катрин је својим телом открила у мом телу моћи уживања која нисам ни слутио, а најмање сам веровао да ћу их некада доживети. Мени су урођен стид и васпитањем усађено осећање за дозвољено и лепо одређивали границе страсти и права тела. (Сада разумем Веру коју је њен љубавник научио нечем што сам по повратку са робије доживљавао као изум следбеника Маркиза де Сада и ужасно се напатио љубомором.) Та ми је чудесна К. својом слободом, у којој нисам видео блудну страст и искуство, него радозналост, спонтаност и игру, заиста, открила љубавне радости неупоредиво стварније од духовних које сам имао у својој вери у идеале. Желео сам да јој та осећања исповедим; желео сам да јој

свако осећање кажем, али ми то није допуштала; она је уживала у говору самог тела. А та млада девојка, чини ми се да је знала сва узбуђења која садржи тело. Верујући да је то знање љубав, саможиво желећи да она то осећа само за мене и од мене, прогањала ме жеља да ми то потврди, па сам је неколико пута питао зашто је са мном. Она је свагда одговарала телом, а пред растанак признала: „Посматрајући те десетак дана како ходаш, ћутиш и гледаш, закључила сам да те је страх." „Страх?" „Да. Ја сам силно желела да ме загрли мушкарац кога је страх. Не само од рата. Него од свега што постоји." „Зашто си желела таквог мушкарца?" „Зато што сам и ја таква. Па онда љубав постаје обострано спасење." Изненађен овим преозбиљним одговором, заћутао сам и до овога часа не престајем да размишљам о њему.

А кад сам ушао у вагон за спавање Симплон-оријента, Катрин је стајала на перону ослоњена на стуб, с праменом косе преко лица, с рукама у џеповима мантила и лако осмехнута као да се растајемо до јутра, не изговоривши ниједну реч. Ја сам у безнадној тузи коначног растанка са Француском, мојом духовном отаџбином пред сломом, у тузи растанка с Катрин коју, вероватно, више никад нећу видети, волећи је друкчије но што сам икада волео, био несрећан и зато што Катрин, говорећи ми свашта, ниједном није рекла да ме воли. На моја упорна наваљивања последње ноћи да ми то потврди, она је само климала главом, и то жмурећи.

После, у Симплон-оријенту од Париза до Београда, у мени је дошло до једног неприпреманог разрачуна са својом прошлошћу, до неког раскида са оним што ми је било најглавније у животу. Нешто ме нагло, као падање, удаљавало од садашњих збивања и средине у којој постојим, дуго понижен и немоћан да ишта променим. Осетио сам се физички угроженим од свих људи (највише од оних који се боре за своје идеале), а жељан само једног људског створа — ње, што осмехнута остаде на перону париске станице. Без оне наде која је моћнија од стварности (наде која ми је остала у митровачкој робијашници), нисам могао да замислим Европу после рата, свет будућности, себе у њему. Знања о прошлости и моја схватања људске судбине нису ми могла бити утеха. Без наде да ћу преживети рат и доћи у Париз да сретнем К., остао сам у себи само с њом. Али го и у леденој реци; го и сам у помрчини, да пливам реком која се леди; пливам не да испливам, већ да се измучен и слеђен утопим. Тако некако осећао сам се бежећи из Европе на Балкан.

Први пут ми моја земља, са својом бедом, није изазвала ону патриотску тугу, која је толико мучила и мог оца на повратцима из Европе. С осећањем да је Европом овладало безумље, да се други пут у овом веку у колевци Разума прекида веза између њега и моћи коју је створио, повратак у Југославију, у Србију, доживљавао сам као повратак у Аркадију, у прастару идилу, чија ми је простота смиривала онај

страх упијен у Паризу. Збивало се у мени нешто што личи на истински повратак себи.

Приближавајући се Београду, нисам осећао да се враћам у свој град, него у своју кућу, управо у своју собу; нисам се враћао ни својима, него себи. Као израњављена зверка пред хајком, вукао сам се у своју јазбину да се спасем у тами и тишини.

Чим сам деци, Вери и Милени, одмах по уласку у кућу, предао поклоне којима се нису видно обрадовали, вероватно због мог изгледа и уђутаности, а и слутњи да нисам пронашао Богдана (нико ме за њега није ни питао!), изговарајући се умором, одложио сам разговор са оцем о догађајима у Француској (што га је увредило), ушао сам у своју собу, затворио врата и осетио се безбедним, својим и некако заштићеним мајком са портрета у великом позлаћеном раму више кревета, која ме гледала оним истим, вечно забринутим погледом. Нигде одавде, ту умрети! — рекао сам гласно. Дуго сам стајао загледан у ствари и књиге, измењене ми изгледом и значењем, али друкчије него по повратку са робије; биле су ми присније но икад. Тада, враћајући се са робијања, ја сам у своју собу увео и другове из „црвеног колектива", испунио је њиховим бојкотом и самицом, разочаран и тужан због растанка с њима који настављају своје идеале и заблуде, због чега им нисам престао да будем друг; враћајући се из Париза сада, половином марта 1940. године, у своју собу ушао сам сâм. Ни К., која је потражила неку заштиту и заборав у мени и пала

ми у душу да ту остане, вероватно не желећи то, ни она, та Катрин, више није припадала оном реалном, спољњем свету из којег сам отишао; постала је унутарњи део мене, присна као бол који се крије.

И кад сам с децом (Олгица осећа моју одсутност), и док понекад седим с оцем у његовој соби равнодушно слушајући његов монолог о рату, Хитлеру и Стаљину, и док ручавам с Вером (због нечега добро расположеном и елегантнијом но икад, иако јој је мајка још увек у болници, у коју одлази ујутру и увече, а враћа се касно, не изазивајући у мени ни пегицу љубоморе!), и у сусретима са раскалашно веселим ујаком Најданом (вероватно срећним због Катаринине зависности од његове моћи над лекарима) — свагда сам сâм и никад тако довољан себи као сада. Милена се отуђила од мене после мог разочарања због њеног љубавништва с Петром Бајевићем (такво понашање моје сестре, коју сам обожавао, сада ме не озлеђује), а мој сестрић Владимир, који се одметнуо у пролетере, не појављује се, што ми само годи. Новине не читам, из куће излазим ретко и увек ноћу, да се не поздрављам са суседима и познаницима; са Бором Пубом разговарао сам два пута, највише о Богдану и његовом писму о повратку, у који не верујем. А Богданово ме је писмо и смирило и запањило. Не могу поверовати да Богдан Драговић, комунист-фанатик, жели да капитулира и да ће тај Коминтернин функционер бити воскар у Ваљеву!

Отуђен од других, ником потребан сем деци, с осећањем да ме људи само угрожавају,

препуштам се усамљености. Увиђам: самоћа — то је права слобода. У тој слободи, већ схватам, нема радости, али нема ни неправде и лажи које су ме толико мучиле; у тој ћу слободи потражити смисао постојања у себи, од себе, за себе. Послушаћу светог Августина који саветује човеку: „Не излази, врати се у себе. У унутарњем човеку пребива истина.“ У живљењу за људе, класу бедних, за народ, за човечанство — поражен сам!

Назад у себе, Иване Катићу!

Ако ни ту не нађеш неки разумнији разлог злопаћења од оног који нам намећу Историја и Време, бар ћеш остати без претпоследње заблуде.

2

Петар Бајевић прође кроз капију Капали-чаршије, ступи у сокак златарских дућана и стаде запањен као и први пут кад је угледао то истамбулско трговачко чудо: бљештање злата и драгог камења на дугој низбрдици из два низа излога препуних накитом, сатовима, украсним предметима, јарко осветљеним сијалицама. Пламса злато и светлуца драго камење толико нестварно да му се чини да халуцинира, па се осети нелагодно и нестварно као да је залутао у призор неке од арапских бајки, које је одувек доживљавао као наркотичка привиђења између песка и сунца, као препричане пустињске снове силника и њихових слугу. Од првог доживљаја имао је неки дубоки, телесни

отпор према источњачкој раскоши и богатству, за које није могао да замисли да није злочином и подвалом стечено; уметности и вештини твораца источњачког накита и украсних предмета није се ни у Техерану задивио, јер је поверовао да су творачке побуде да зачуде и запање биле много јаче од жеље да замисле и обрадују човека. Пође лагано и опет стаде: златан ланац са крупним смарагдом на црној чохи, сам. Озари га његова лепота, и он га стави Милени око врата: на њеној млечнобелој кожи смарагдна суза се зањиха над сенком удољице међу дојкама. Јесте лепо! Колико ли кошта, бога му турског? Саже се: нема цену. Купиће га, без обзира на цену. Својима ће се раздужити некако. Али Милена не воли ни накит ни поклоне. Носи само мајчин сатић на танком ланцу, и њему је увек било узбудљиво кад га оним витким прстима узима са недара да провери време, а коса јој прекрије половину лица. Од накита он воли на жени само бисерну огрлицу, па јој је такву и донео из Париза, молећи је да прими: „Знам да не волиш ни накит ни поклон. А ја желим да нешто моје непрестано буде уз тебе. Учини ми то." Осмехнула се и климнула главом, али јој до сада ту огрлицу није видео око врата. Ову смарагдну сузу мора да носи.

Ко ли је тај „виши друг" из Москве што га чека код Незира златара, коме треба да реферише и од њега прими нове директиве? Свеједно ко је. Откад ради у обавештајној служби Коминтерне и Совјетског Савеза, трудио се да у начелницима Сектора и свим надређеним му

функционерима гледа Русију и партију, а стварне људе у њима видео је кад су глупи и несавесни. Наставља лагано поред златарских радњи, заустављан из сваких врата, на накарадном француском и немачком позиван да уђе и види што није видео нигде на свету и купи најјефтиније у Истамбулу. Трговци и њихови помоћници уносе му се у лице, вуку га за рукав; он их се отреса обнављајући у себи неке своје давне закључке о Арапима и Турцима, чију трговину сматра прљавим људским послом, испуњеним силништвом и подвалама као у ратној пљачки, па се у Персији, Либану и Турској понекад осећао угроженијим од трговаца но од тајне полиције.

Код Незировог излога дуже постоја, саже се да тобоже боље види прстење и наруквице на црвеној чохи, па одлучно, као прави муштерија, уђе у дућан. Незир му се клања са рукама на прсима и погледом показује на вратанца у углу дућана. Уђе у тамни кутак са великом касом уз коју седи човек са припаљеном цигаретом.

Касниш четири минута. Здраво — рече на руском показујући му руком да седне на столицу приљубљену уз његову.

Препознаје Сивицког, заменика начелника Четвртог одељења, који је после чистки Јагодиних људи из партијског апарата Москве дошао на место ухапшеног Платонова и одмах испољио самоуверено разумевање обавештајног рада и корупционашку машту у преотимању немачких и енглеских агената на Балкану, тврдећи да се сваки агент капиталистичке обавештајне службе може купити и да га треба купити. Не-

задовољан што му је баш Сивицки тај коме треба да реферише о свом раду и прими нове директиве, Петар Бајевић и не покуша да се извињава за закашњење, само му пружи руку.

Каква је ситуација код тебе? Реферишн кратко. Само чињенице.

Петар помисли како су се некада, пре чистки, на оваквим сусретима са друговима по свету најпре причале последње новости из Москве, љубавни доживљаји, најновији вицеви, и тек кад се претресе целокупна светска ситуација и персоналне промене у Коминтерни, започињу службени разговори. А ови нови одмах — само чињенице. Чак му се ни именом није обратио, а руку му пружио као да му пружа штап.

Шта се догађа с том Југославијом? — шапуће Сивицки.

Југославија је у распадању. И без немачког и италијанског напада, она ће се за годину-две растројити. Буржоазија је немоћна да сачува државу, партија је слаба да освоји власт.

О партији други води бригу. Остани у својој компетенцији. Који су фактори тог растројства Југославије о коме говориш?

Национални, пре свега. Срби се одрекли себе, Словенци се уплашили само за себе, Хрвати неће Југославију. Против Југославије су и све националне мањине, а њих није мало.

А шта је с народом? Шта је с Црногорцима?

Народ осећа блиску пропаст, а и немоћ да било шта учини за свој спас.

Народу никада није недостајала снага да пронађе свој историјски пут. Проблем је само

у класи која га води. У класи која стоји на његовом челу, друже Ракитин.

То ја врло добро знам, друже Сивицки. Ствар је у томе што у Југославији нема данас снаге која може земљу да спасе пропасти. Ми бисмо имали разлоге да ту пропаст убрзамо, када то не би користило Немцима и Италијанима.

Нама је Југославија потребна. О њу се данас отимају Немачка и Енглеска. Морамо им помрсити рачуне. Реци ти мени како стоји са немачким утицајем на Југославију?

Тај утицај је врло снажан. Главна су му упоришта националносепаратистичке и антибољшевичке снаге. Од нација, то су Хрвати, немачка, мађарска, албанска мањина и антибољшевичке групе у Србији. Наравно, ту су и политичари и генерали који знају да Југославија нема никаквих изгледа да се одбрани ако буде нападнута. А тај напад сви очекују.

А где су сада главна упоришта Енглеза и Француза?

У српској буржоазији и војсци.

Како стоји са утицајем Совјетског Савеза?

Са страхом од немачког напада, расте нада народних маса у Совјетски Савез.

А популарност друга Стаљина?

Његов ауторитет је огроман код радника и омладине.

Сивицки се ослони на златареву касу и заметну главу, размишљајући. Петра је онерасположило Сивицково огољено и грубо постављање совјетског интереса: „Нама је Југославија

потребна.“ Откад је постао бољшевик, њему су класа и револуција изнад отаџбине и државе. Али, он је за стварање те државе шест година ратовао. Одлучи да ћути до следећег питања. Сивицки спусти главу и запита:

Извештаје контраобавештајне службе југословенског генералштаба и њихове негативне оцене борбене способности Црвене армије у рату са Финском, које нам шаљеш, ми бацамо у кош. У кош, Ракитине!

Ја сам вам, Сивицки, јављао њихове процене, а не своје мишљење.

А како ти можеш некритично да примиш мишљење једне буржоаске обавештајне службе? Зар ти не помишљаш да су негативне процене Црвене армије у Гестапоу смишљен план дезинформације и деморализације нашег Генералштаба?

То може бити истина. Али, Сивицки, партијност совјетског обавештајца не потврђује се слањем свог, него непријатељевог мишљења.

Несумњиво. Међутим ти, Ракитине, мораш сам да процениш: шта је непријатељска дезинформација и провокација. Гестапо је данас најјачи у дезинформацијама. У тој прљавој работи, ти су гадови прави мајстори.

Петар се трже од додира његових усана по уху у које му шапуће. Измаче се и непромишљено упита:

Јесу ли окончане чистке у нашем сектору?

Докле постоји класни непријатељ, чистке, друже Ракитин, неће бити окончане.

Наравно, наравно. Али ја сам мислио...

Сивицки му не допусти да изговори оправдање за његово, одиста, наивно питање:

Како стоји са проширењем наше службе у Југославији?

Од мог последњег извештаја, најдубље смо продрли у војску. Знамо све што Генералштабу јави контраобавештајна служба. Имамо јака упоришта у српским антимонархистичким круговима и интелигенцији у Београду. У Загребу имамо снажан центар. И у Љубљани смо ојачали пункт.

А знаш ли ти да су твоји Седам и Једанаест из Београда енглески агенти? Деветнаест из Загреба ради за Италијане, а тај Паул из Љубљане је југословенски контраобавештајац.

Петар се замисли и забрину: Седам и Једанаест су му главни људи и за владу и за Генералштаб. У сарадњи су савесни, амбициозни, опрезни, с провером њихових обавештења до сада није било подвале и „бомбона". Ако је истина да су они енглески и француски људи, онда је он у мрежи из које се не може извући. Деветнаест из Загреба и Паул из Љубљане на таквом су месту да их може брзо заменити.

Седам и Једанаест сарађују са Интелиџенс-сервисом и француским Другим бироом — понавља Сивицки.

То ћу проверити најдаље за десет дана.

Ми располажемо чињеницама, Ракитине. Енглези су ти обојицу подметнули.

Ја сам њима убацио своје, друже Сивицки.

Имамо обавештење да ти је агентура шарена. А почела је одсудна битка за Југославију. Ко њу добије, добија Балкан.

Знам. Ја радим са поузданим људима.

Сивицки се опет прислони на златареву касу и заметну главу, загледан у ниску дашчану таваницу оковану гвозденим решеткама. Петар ћути забринут оценама своје службе и обавештајаца. Није ли он под паском неког контролног огранка у Београду? Или им то цури негде високо из Интелиценс-сервиса и Другог бироа? Ако су Седам и Једанаест дупли, онда је његов пад близак.

Сивицки му приклони главу и зашапта у уво:

Ми морамо учинити све да зауставимо приближавање Београда Берлину. Немци ће и Београду ускоро понудити пакт. Тај пакт би нанео непроцењиве штете Совјетском Савезу и његовој стратегији. Хитлер би без зрна барута освојио Балкан и осигурао свој јужни бок за напад на Совјетски Савез. Делај свим средствима против људи који су спремни на сарадњу са Немачком. Пробијај се у вођства буржоаских странака, у редакције новина, убацуј се у владу, убеђуј, плаши, купуј. Они су трули и деморалисани. Купуј их, ми злата имамо. У Колими су, то треба да знаш, откривени нови рудници злата, копа се као угаљ!

Петар не зна шта да каже на ове нереалне и вулгарне директиве. Совјетска обавештајна служба утемељена је на идејама, а не на злату. Стари чекисти нису оваквим језиком говорили, нити су оваква упутства давали. Скоро гласно рече:

Нама су у Београду Енглези главна препрека.

Па у томе и јесте наш задатак да Енглезима преотмемо Београд. После Минхена, после њихове издаје Чехословачке, Пољске и сада Норвешке, њих није тешко туђи. И туци их свуда. Користи Немце и све немачке људе против њих, они су на Балкану наш главни непријатељ. Енглезе морамо бацити у море!

Петар ни у политици, а камоли у обавештајној служби, не подноси фразере и јуришлије, па његова тумачења енглеских планова на Балкану одлучно прекиде:

Немачки агенти у Југославији шире вести да Немци у Чехословачкој формирају армије за напад на Југославију. Владу и Генералштаб обузима паника.

Чиста провокација! Застрашивање Југославије, уцена да приступи Тројном пакту. Немачка се спрема да нападне Совјетски Савез, чим сврши са Француском. Јеси ли им ти дотурио оне мапе које ти је дао Геров?

Петар поћута. Сивицки је, дакле, творац те тупе комбинације да се Немцима дотуре лажне војне карте пограничних рејона Украјине и Белорусије, које је он преко своје енглеске везе јуче предао Абверовом човеку у Истамбулу. Та подвала му се чини толико аматерском да му је испод обавештајне части што је у њој учествовао. Каже прилично гласно:

Јесам. Иако ту комбинацију сматрам наивном.

Зашто наивном?

Абвер ће брзо установити да су те совјетске војне карте лажне.

То Абвер не може да установи. Ко ти је био веза?

Роџерс. Он ми је дао нешто од немачког плана за освајање Грчке. Даћу Герову, а могу и теби.

А ти си сигуран да нам Роџерс не подваљује?

Нисам сигуран, иако с њим одавно сарађујем. Али, сматрам, Енглези данас имају више разлога да насамаре Абвер но нас.

Енглези свагда раде против нас, користећи Немце као своје идеолошке савезнике. Ваљда не сумњаш да је њихов главни циљ уништење Совјетског Савеза.

Петру Бајевићу све више смета политичка самоувереност Сивицког, па га опет прекиде у објашњавању енглеске стратегије у овом рату:

Зна ли се куда ће Немци, сада после освајања Норвешке?

На Холандију и Белгију, па на Француску. Да баце Енглезе преко Ламанша. Онда ће на Балкан. Тебе чека велики посао. После слома Француске, њена агентура ће бити деморалисана. Купуј их, купуј и не питај за цену. И окрећи их против Енглеза. Сарађуј с Немцима против Енглеза. Гурај Немце на Енглезе. Нек се туку овнови. Нека једни другима поломе рогове!

Од свега што је чуо од Сивицког, Петру је било значајно само обавештење да се у Чехословачкој не формирају армије за напад на Југославију, да не предстоји непосредан напад на његову отаџбину, што га мало разведри. Тим

обавештењем он ће часно да се раздужи својим људима у југословенском Генералштабу и да им унапред плати будуће услуге. Сивицки му нешто гласније шапуће:

А сада да мало поразговарамо о твом личном животу.

Можемо — рече гласно Петар.

Твоја стара слабост — жене, мета је и Немаца и Француза. Теби је добро познато како завршавају такви обавештајци.

Ја не спадам у такве обавештајце.

Сви спадамо у такве обавештајце. Мој пријатељ песник тврди да ђавола, који све заводи, може завести једино жена. Ако може ђавола, може и обавештајца.

Слушај, Сивицки. Моја слабост нису жене. Та су вам обавештења од партијских интриганата. Моја слабост је само једна жена коју волим седамнаест година. А о њој се све зна у нашем четвртом одсеку. То је све што имам да ти кажем о својим слабостима.

То није све, јер ја нисам рекао све. Како ти можеш седамнаест година да волиш жену једног фракционаша, једног троцкисте, једног полицијског провокатора и француског агента, који се по неким обавештењима већ повезао са Гестапоом?

Петар Бајевић хтеде да узвикне — „Лаж"! али се свлада.

Како један стари бољшевик, један Коминтернин функционер, један совјетски обавештајац, може да се ваља по тој непријатељској кањузи?

Петар га ухвати за мишицу:

Сивицки, повуци реч! Ти немаш право тако да говориш о једној часној жени... Срећа је твоја што о овоме у Москви не разговарамо.

Позвао би ме на двобој, је ли?

Снашло би те нешто горе! — рече гласно, увређен до корена и порезан: под чијом је то паском? Зар се и у њега сумња? Наставља се, дакле, јегоровска игра: сви смо сумњиви!

Са минарета хоће кујишу подневну молитву. Незир улази, извињава се, узима сердаду да клања. Како је лако веровати у Бога, помисли Петар са завишћу.

Шта је са твојом будношћу? У чијим си ти сада рукама, у чијој си мрежи, Ракитине?

У Коминтерниним сам рукама, у партијској сам мрежи, Сивицки!

Сивицки се мало одмаче од њега и заћута.

Петар припали прву лулу у Незировом дућану. Јесте од службе сакрио пут из Цириха у Београд, сакрио је Хиос; јесте у Москви помогао Богдану Драговићу кад се колебао да за Коминтерну пише карактеристике против фракционаша; јесте се и у Паризу, кад је Богдан искључен из ЦеКа, састајао с њим, дао му новац и револвер, и његов поклон и писма сину однео у Београд. А сутра ће дочекати Милену и отићи с њом на неко острво. У овим критичним данима напустиће своје борбено место. У најодговорнији период своје револуционарне борбе упетљао је љубав. Није ли му љубав заиста пагризла бољшевичку вољу, смалаксала будност? Зар је спао на то да му један апаратчик чита бољшевичку лекцију...

Сивицки му шапуће у потиљак:

Генерал Брагин поручује ти да безусловно и одмах прекинеш сваку везу са том буржујком из Београда.

Петар Бајевић угризе лулу, али се не помаче. Није га сломио један Јегоров, зар ће се сада дати некаквом Сивицком? Али, ако му је генерал Брагин послао ту поруку, онда је ствар много озбиљна.

Пренеси генералу Брагину да ја добро знам шта је моја дужност — рече самоуверено.

Незир уђе и са блаженим изразом спусти на клупицу сердаду, наклони им се и изађе. Петар га испрати мишљу: Лако је теби што верујеш Алаху. А Сивицки шапуће:

Иди. Данас у пет даћу ти конкретне инструкције. Шетаћу другим сокаком лево, где су ћилимари.

Петар Бајевић незадовољан и забринут изађе, поздрави Незира и не размишљајући пожури ка дућану у чијем је излогу угледао смарагдни груменчић на златном ланцу, да пита за цену. Трговци насрћу на њега, одгурује их лактовима и жури кроз пламсаје злата и светлуцање драгог камења.

3

На другом састанку у Капали-чаршији, у лаганом ходу поред гомила тепиха, међу којима Петар Бајевић спази неколико перзијанера по којима боса хода Милена, Сивицки му даје упутства за обавештајни рад у Југославији и по-

навља поруку генерала Брагина да одмах прекине сваку везу са женом „тог троцкисте, београдског и француског агента"; на крају, наложи му да још вечерас отпутује у Београд, сврати у Софију и прими од Герова нову шифру за радио-везу са Москвом.

Петар се хитро одлучи на несупротстављање и подвалу: због незавршених послова неће ни сутра моћи да путује, а на поруку генерала Брагина одговори обредном бољшевичком изјавом која се од великих чистки даје пред сваким партијцем и совјетским службеником: као и до сада, он ће и убудуће извршавати све задатке које му поставља партија и служба Совјетском Савезу. Изговарајући се неодложним састанком, брзо напусти Сивицког, који не сакри своју неувереност у његове изјаве. Крену лавиринтом Капали-чаршије, не знајући куда иде: после оне кризе у Паризу и Цириху, у коју га свалио Башкирев позивом да пред чистком која коси њиховим Сектором у Москви беже у Канаду, после оног погрешног идентификовања Вилхелма Рајха када случајно није постао убица невиног човека, ово је најтежи удар на успостављени склад између личних побуда и служења општој ствари којој је посветио живот. Чини му се да га ни хапшење у Ротердаму и бацање у бродску кајиту уз машине, излагање оном грозном понижавању и сатанској кушњи Јегорова, није толико помело као ова порука генерала Брагина да напусти Милену и заповест Сивицког да вечерас отпутује у Београд. Зар да је сутра вече не дочека и не поведе на Принчевска острва да проведу седам дана и залече ону пу-

котину која се на последњим састанцима указала међу њима? Месецима смишљају то острво на коме ће бити слободни, обоје свесни да им је то можда последње. Рат се примиче Југославији, а под немачком окупацијом он има мале изгледе да не буде уловљен од Гестапоа и Абвера. А мучe га и бриге због ризичних задатака које му је наложио Сивицки, па те његове тврдње да су му најзначајнији људи у Београду — енглески и француски агенти. Од свега службеног, ипак, најтежа му је сумња да је у Београду под паском, да га неко из његове близине мотри и обавештава Москву. Није ли то Пуковник? Фанатични русофил, можда је радио за царску Охранку, а многе агенте Охранке преузела је бољшевичка Чека. Не, то не може бити. Стари су и ратни пријатељи. Ко га онда има толико видног?

Протињући се кроз гомиле купаца, трговаца и радозналаца, удишући јаке задахе овчетине са зачином на роштиљу, мирисе чајева, свакојаке коже, Петар мисли и на Принчевска острва, на ту Бујук-аду на којој, сазнао је, постоје лепе дрвене куће у боровој шуми које власници Грци издају странцима. Замишљајући своје друго острво, Милена и он су увек замишљали и кућу у боровој шуми — да у тами слушају онај ветар што су га чули у срушеној припрати Панагије Крини, на Хиосу. Али сме ли да пренебрегне наредбу генерала Брагина, човека који, откад га познаје, а зна га десет година, никад није издао наредбу коју сам не може да изврши? Стоји међу ћепенцима искићеним ибрицима, тепсијама, филџанима, не зна

куда ће. Шта се то збило с њим да се, после две деценије посвећености комунистичком идеалу и петнаестак година обавештајној служби Коминтерне, Чеке, НКВД-а, данас, у одсудним данима за опстанак прве земље социјализма, распиње између љубави и дужности, личних осећања и општих интереса? Зар је та баналн дилема свих слабића, саможивих интелигената, салонских револуционара и остале сапутничке братије — постала и његово раскршће?

Угледа чајџиницу, увуче се у ћошак, наручи чај, извади лулу, али је замени цигаретом. Са првим димовима оплави га сећање на последње разговоре с Миленом, које је он у возу од Београда до Истамбула безброј пута поновио у себи, ширио их својим накнадно смишљеним аргументима, присећао се израза њеног лица, гласа, пауза; разумевао је, правдао, супротстављао јој се, не успевајући да уклони сумњу да га она сада мање воли него прошле јесени кад се вратио у Београд.

А то несагласје међу њима настало је ненадано, у смирају загрљаја, док је лежао уз њу не престајући да је милује. Осећао је захвалност за радост коју му дарива и рекао: „Милена, ја не знам кад ћу умрети, а знам да ћу умрети с тобом у души." „Зашто ме ти, Петре, стално увераваш у своју љубав?" „Зато што велика љубав мора да се доказује. Мала не мора." „Не разумем". „Како не разумеш? Великој љубави ниједан доказ није довољан. Као и великој вери. Оне се непрестано муче са сумњом." „Није ми то убедљиво. А кад смо већ почели о томе, онда да ти нешто кажем. Кад год бих отишла од

тебе, ја бих се питала: ако ме он воли толико колико казује, зашто има потребе да ми то непрестанце доказује и понавља? Не сумња ли он у себе, кад ме стално уверава у љубав?" „Па наравно да сумњам. Али у тебе. Сумњам зато што те толико волим па стално страхујем да те не изгубим. Понављам ти, само је мала љубав лишена сумње." „Знаш ли ти шта си ми рекао? Промисли мало." „Знам." „Не знаш, или се заборављаш. Ти сумњаш у мене зато што више волиш љубав од мене. А ја, више од љубави, волим тебе. Зато ти и верујем, па немам потребе да те непрестанце уверавам да те волим." Замислио се, припалио лулу и пушећи седео го уз њено узглавље. Она је почела да се облачи, он је загрљајем једне руке зауставио и привукао. Није му се опирала, али је проговорила: „Кад смо већ почели да разговарамо о нашој љубави, којој си ти дао илегалну шифру — Исто — што сам ја разумела као синоним за верност, онда ти морам рећи нешто што те неће обрадовати. Ја не могу да будем љубавница. Не могу да те волим од састанка до састанка." „Како то да разумем?" „Најједноставније. Мени је мала ова љубав која се у постељи доказује. Ја желим љубав и између постеља." „Откуд теби то домаћичко схватање?" „Разумем ја тебе, Петре. Ти жудиш само за великом, необичном љубављу. А ја чезнем за обичном љубављу. Јер мени је обична, свакодневна љубав, велика љубав."

Застрепео је од тих речи, отворила се пукотина, одложио је лулу, загрлио је и љубећи јој рамена говорио: „У заблуди си, Милена. Свакодневица, животне баналности, круне и рђом

превлаче сваку љубав. А љубав је нешто сасвим изузетно на овоме свету. Откриће незнаног. Као стварање. Понекад и као молитва са сузама. Њој је потребан храм, тишина, самоћа. Један узбудљив предео. Једна лепа и удобна соба. Њој све око ње треба да служи и да је подстиче. Ништа ружно не треба да је додирује и прати. Ништа банално." Прекинула га: „Ја сумњам у љубав са толиким условима. Љубав којој смета свакодневица и то што ти сматраш баналним животом није велика љубав. Ја не могу да живим само од острва и од чекања састанака. Мојој љубави неопходна је садашњица и свакодневица. Желим с тобом да будем све време. И кад спавам, и кад сам будна. Желим да си поред мене и кад не мислим на тебе. Кад нешто најобичније радим. Хоћу да сам уз тебе и кад ме не желиш и кад не мислиш на мене." Хтео је да каже „Домаћице моја, малограђанко моја", а рекао је: „Љубав учвршћује и несрећа, и преваре чак, али је незадрживо разара обичност, свакодневица. Њу треба бранити од свакодневице." „То је твоје мушко, ако је само мушко схватање." „Није. Љубав, као и вера, живи од наде. Као дуга жеђ што расте за бистром, хладном водом. Седамнаест година сам те чекао и није ми згасла жудња." „Чекала сам и ја. Знам добро шта је чекање. Али више не могу, Петре. Ја сам теби само љубавница." „А зар можеш нешто веће да ми будеш?" „Желим да ти нешто мање будем." „Шта то желиш?" „Да ти будем мало жена." „Да, да. Схватам. Ја никад нисам волео жену. Жена ми је мати, другарица у партији, добра познаница, само у понечему прија-

тељ." „А ја у мушкарцу не могу да волим само љубавника. Хоћу да ми буде нешто више: да буде мој човек. Сељанке су најистинитије одредиле своје женске захтеве и потребе. Њихова љубавност се изражава појмом — мој човек. Мој човек — то је све. И мушкарац, и пријатељ, и муж, и заштита, и сигурност у животу, и њено имање, и њен понос, углед ... све што је живот за жену, садржи се у томе — мој човек. А ти ниси мој човек. Ти си само мој љубавник." Уплашен њеним речима, одмакао се. „Ја не могу ништа друго да ти будем." „Знам." Бутао је забринут, а она наставила: „Ти и не примећујеш да ја од тебе, из ове пуковникове собе, одлазим тужна, а ти увек остајеш задовољан." „Да. Зато што верујем да ћемо опет бити заједно." „Доста, Петре. Ништа се међу нама речима не може променити. Трајаће овако док обоје морамо овако."

Није је орасположио. Обукла се брзо, није се ни нашминкала, сетно му се осмехнула, махнула руком и изашла из пуковникове куће. Пожурио је ка прозору да је као свагда кад одлази гледа кроз одмакнуту завесу, како таласаво и поносито корача ка капији, одакле му се окрене да га поздрави само осмехом, али она је тада брзо, чак и погнуто, прошла стазицом до капије и није му се окренула.

На последња два састанка настојао је да наставе тај разговор. Она га је одбила: „Ништа ми не објашњавај. Сада идемо на острво, а после острва, можда ни ти, ни ја, нећемо имати потребе за било каквим разјашњењима." И сад, одједном — гром, наредба генерала Бра-

гина: кидај све с том женом! И заповест Сивицког: вечерас путуј у Београд! А кад изврши те две заповести, хоће ли онда моћи да извршава све остале које му предстоје? Одлуку ће донети кад се испава, како увек чини у великим недоумицама и кад то може.

Плати чај, без одређене намере уђе у сокак златарских дућана и као да се препаде од бљеска. Нешто се стамни у њему и он, као омађијан том светлошћу око себе, пожури у дућан у чијем је излогу угледао ону смарагдну сузу на златном ланцу. На чућење златарево, купи је без цењкања. Замишљајући како ће тај зелени каменчић да светлуца на Миленином недрима, хтеде да каже дућанџији да га не затвара у црну кутијицу; носиће га у шаци, да га осећа.

Успут, ка хотелу, купи два ђеврека и поједе их док стиже. На портирници му кључ даде портир кога, после два дана боравка у хотелу, први пут види; то га лецну, загледа га, портир му се безразложно осмехну. Не допаде му се тај човек. Ако вечерас не отпутује, сутра ће се одселити на другу обалу Босфора. У соби пажљиво загледа кофер у коме је тако распоредио веш да по марамицама лако установи да му је „собарица" претресла кофер. И бедекер на француском који је читао и оставио на ноћном сточићу отклопљен на тридесет другој и тридесет трећој страни, сада је у истом положају остављен на тридесет четвртој и тридесет петој страни. „Собарица" је, дакле, загледала и бедекер. Домаћи обичаји? Геров га снабдео швајцарским пасошем, а он је бријањем бркова, војничким подшишивањем и двема златним нав-

лакама на горњој вилици убедљиво изменио лични опис; јавке и везе у Истамбулу су старе, ваљда су још увек чисте. За сваки случај, ако остане, сутра ће се одселити на другу обалу. Како — „ако остане"? Не издржа да не отвори црну кутијицу, извади ланац са смарагдом и загледа га. Много је леп! Мораће од Незира да позајми двеста долара. Спусти смарагд на ноћни сточић, свуче се и леже у кревет. Најпре да спава, потом ће се одлучити; да му бар неколико минута сан угаси мозак, тачније ће да ради. Опусти се, зажеле сан. Није га дуго чекао.

Кад се пробуди: у соби тама и нека претња. Погледа на сат. Милени за четири сата полази воз! Панично се пакује. Ако ноћас отпутује, мора је најдаље за два сата звати телефоном; какве су турске везе са Европом, ко зна да ли ће је и добити. Не може у овој соби ништа да одлучи. Овде није сам. Можда да оде код Аја Софије? Тамо, на том брежуљку, некако је најбезбеднији. А привлачи га и зато што се управо ту, вековима, одлучивало о великим ратним походима, покољима хришћана, убиствима султанове браће и непослушних везира. У огледалу на супротном зиду угледа своје уплашено лице и збуни се: чега се то уплашио? Сивицког? Оног портира? Себе? Хитро се обуче, успе неопажен да прође поред сумњивог портира и не врати му кључ.

Небо је ведро, звездано и с младим месецом; са Босфора дува хладан ветар. Годи му и ветар и студ. Брзо стиже до негдашњег византијског хиподрома, између Аја Софије и Плаве

џамије, где су се по његовом мишљењу одвећ преозбиљно забављали Константин, Јустинијан и остало царско друштво, о коме сада не жели да мисли пред полумесецом између шест минарета Плаве џамије, искошених над Босфором. Обузе га нека праисконска језа коју увек осећа кад стоји пред Азијом и ноћу на њеном тлу. Кад год је из Европе путовао на Блиски исток и у Малу Азију, имао је осећај да иде дугом низбрдицом којом пада у понор незнаног простора и времена; кад год је прилазио Истамбулу, граду на седам њему најузбудљивијих брежуљака на планети, том граду који је најдуже био престоница света и светова, увек се сећао Његоша, коме је из Азије куљао страх и галопирало зло. У овој престоници ратова и рушилаца Европе, никад у историји света завојеваči нису имали ниже циљеве, а окрутнија средства. По моралној прљавштини војсковођа, везира и владалачком садизму султана, нису им равни ни монголски и азијски канови. И њему над овим тамним куполама и минаретима што се урезују у звездано небо до руjавог младог месеца, над историјом на којој стоји, почиње бескрај који поништава све земаљско и све човеково. То марксизам не пориче. Шта је његов прекршај службене дужности према покољу хришћана који је у Аја Софији извршио Мехмед Освајач? Шта је седам дана у једном људском веку, а тек према вечности? Доиста, шта је? Ништа. А то ништа, њему бива читав живот.

Настави да корача уза страну поред Аја Софије, ка Топкапи-сарају, избегавајући сусрете са људима што се лагано вуку сенкама, као

гурани ветром. Нема тог људског календара који ће трајно обележити будућих седам дана, свеједно што ће, можда, немачка армија прегазити Белгију и Холандију и ступити на француску земљу. Колико је таквих и много значајнијих збивања прохујало само овим истамбулским брежуљком, и по чему се види да је овим путем јахао Мехмед Освајач, Бајазит, Сулејман Величанствени? Ни по чему. Звезде у васиони и њима су биле у истом распореду као и њему ноћас. Хуји му ветар у голим платанима, исто као њима. Он нема појма шта их је мучило. Можда их је и моћ чинила несрећним. Јер ако немоћ мучи, колико ли тек моћ мучи човека који може више од других и који је има више него што му треба? А њему, и за борбу коју води и за живот који жели, више од свега недостаје време. Стани овде на камен, Петре Бајевићу! Између камена који је безброј пута заливан крвљу и таме модрог бескраја над Аја Софијом, у коме ничег људског нема, не постоји човеково време. Ни моје време.

Па шта је седам дана једног Петра Бајевића према будућности новог света?

Пред њим се уздигну затворена велика капија Топкапи-сарајa, осветљена само у доњем крају.

Шта је остало од тих страшних победника који су на снажним искићеним коњима прошли кроз ову капију? Од свих њихових освајања остало је неколико ружних грађевина, раскошно посуђе, прекићени накит, сабље којима су секли вратове хришћана, неукусна одећа која је бљештала на даљину — све то смештено у тридесетак витрина! Ништарија! Окрену се назад.

Да, али то је предисторија. С Љењином почиње историја, она права. Али у њој су и он и Сивицки! И Сивицки су деца бољшевизма. Она најупорнија. Она што стоје на земљи чврсто, раширених ногу, као рвачи пред хватање укоштац. А они пред дужношћу не признају љубав и дисциплини подређују сва осећања. Знајући колико је тешко чисто веровати, да то човеку увек не успева, они с правом сумњају у друге. И није то неправедно. Највећи верници одувек знају да се и најдубља вера повија и слама. Та истина важи и у партији. Са Сивицкима се изводи револуција, с њима се побеђује буржоазија и малограђанство, с њима се гради социјализам. Свеједно. С њима се не сме у комунизам. Никако. А шта да се чини кад су они данас најмоћнија фракција партије? Они су извршили чистке свих фракција, свих. Неће, ваљда, дијалектика историје стати у њима? Мора и њих однети једна чистка. Велика, последња чистка револуције. Чистка Сивицких. Тих што окрутношћу доказују веру, што се суровошћу бране од сумњи. Ти непогрешиви. Затрти им семе! Ех, ту олују он неће дочекати. Ако. Нека само она завитла Русијом и Коминтерном.

Корача низбрдо, узбрдо, све до Аја Софије и Плаве џамије, претичући и газећи своју сенку, избегавајући сусрете с ретким пролазницима. Улицом каскају коњи, тандрчу фијакери, опомиње га садашњица. Неће да погледа у сат. Нека истекне то његово време, нека оно одлучи. Велике одлуке се не доносе; оне се у људима догоде и само спроводе. Зажеле да погледа смарагд на ланцу. Прође уличној бандери: от-

вори кутију, не извуче смарагд из ње, само кутијицу искрену ка светлости и, чим угледа зеленкасто светлуцање, одлучи да одмах крене у Кумплкапи, изабере најбољи ресторан где ће заједно вечерати, а сутра ће рано, првом лађом на Бујук-аду да пронађе ту кућу за седам дана.

4

Улазећи у канцеларију свог помоћника Пајића, шеф истражног одељења политичке полиције Вујковић, тресну вратима за собом и узвикну:

До цигерице, завуче ми га министар! До грла! Замисли ту наредбу: Према Богдану Драговићу да се понашате апсолутно коректно! Апсолутно коректно! — завали се у фотељу и припали цигарету. — Апсолутно коректно да се ја понашам према једном Коминтернином говнару, једином још живом „херојy пред класним непријатељем", који је прошао кроз моје шаке, а није пропевао. Једином!

Несхватљиво, шефе. Министар штити комунистичког вођу! Зна ли господин министар да је тај исти Драговић, кад је одробијао и клиснуо преко границе у Москву, у „Пролетеру" писао о теби као „глупом садистичком крволоку из Главњаче?"

И ти то памтиш?

Ти знаш какво ми је памћење. А то памти и цела Управа града.

Да вам матер говнарску и вама! Наручи ми дуплу кафу. — Не зна чиме да му узврати за

то његово памћење. Он и сви што му скидају шешир кад га сретну и скачу са столица кад им уђе у канцеларију, ти дупелисци све о њему памте што не треба да памте. И сада он „глупи садист и крволок" треба апсолутно коректно да се понаша према том говнару кога је и Коминтерна ритнула чизмом у гузицу! Али ће му он наместити мицу да га његови бивши другови туре у своју Главњачу. Преко сина ће га натерати да пропева.

Рече ми Груја да одавно није имао тако дрског типа као тог младог Драговића — каже Пајић тихо и још увек стојећи.

Јесте опак говнар. Ако још ноћас не пропева, и њему ћу наместити мицу да га другови среде. Кажи, шта се данас зговнало у овом говнарском Београду? — не гледа у свог помоћника. За оно памћење из „Пролетера" има да одстоји док он попије две кафе и попуши две цигарете.

На трагу смо крупним немачким агентима. Прексиноћ је стигао неки инжињер Редер и већ се синоћ појавио код госпође Рупер.

Сутра ћемо о Немцима.

Имамо извештаје о неким кувањима код опозиције. Енглески људи се узмували по Београду, нешто опасно смерају. А и Американци се као трговци убацују.

И о томе ћемо сутра.

Данас су опет пронађени комунистички леци у фабрици Владе Илића и на Правном факултету. А код Савке Матић комунисти су се синоћ до поноћи свађали око некаквог вишка рада. *Било их је десетак. Појавио се и Билас, али се*

кратко задржао и грдио их због салонског фразирања и трулог опортунизма.

Што пре ми набави фотографију те говнарке Савке.

Има много лепу главу. Туберанка.

Хоћу целу да је видим.

Шегрти су данас пропевали. Веза им је Мишко Пуб, син Боре Луковића.

Тата помоћник министра, син скојевски говнар! И за њега ће министри да интервенишу. Имаш право, Пајо, пропадамо! Али чим га ухватите у некој гужви, стрпајте га у бајбокану и изгазите тога Луковићевог говнара да пропиша крв. Па ћемо после на интервенцију да га предамо тати. Знаш добро да не пијем слатку кафу. Врати! — Када жандарм донесе горке кафе, он се обрати помоћнику који стоји уз прозор са рукама прекрштеним преко груди: Има ли, Пајо, нешто свеже у куплерајима?

Има, шефе. У „Кристал" су довели певачицу, видео сам је, и мртвацу може да дигне. А код „Шумадије" стигла сељанчица из околине Уба, каже ми Брале да је ко пуце!

Е, ово је кафа! Шта ћеш, Пајо, кад је живот ждрање, срање и јахање... А има и неких који се баве и размазивањем гована.

На жалост, има их доста.

Има их. А и ти си међу њима.

Пајић ничим не показа да га шеф вређа; то смета шефу, али га у овом часу више вређа што ће се према Богдану Драговићу морати да понаша „апсолутно коректно". А ту ће ко-

ректност стоструко да наплати! Смисли му осветy пре но што испи велику шољу горке кафе.

Врати се у своју канцеларију и стаде као запањен: отац и син стоје како их је пре пола часа оставио. Богдан Драговић уз прозор са шакама на лицу пригушено јеца, а Владимир насред собе, леђа окренутих оцу, стиснутих ушана загледан у зид. Вујковић се преко цигарете тихо, а гневно обрати Владимиру:

Ти и оца презиреш, говнару комунистички?

Презирем, помисли Владимир и ћутке се укрути. На Мишково забринуто казивање да је ухапшен секретар скојевског актива који је био с њим, Владимиром, повезан и под батинама провалио цео актив, сасвим је извесно да је проказао и њега, па је неопходно да одмах склони илегални материјал и напусти стан, он се није помакао: лежао је на свом гвозденом кревецу са рукама под главом и мислио шта треба сада да чини као син троцкисте и издајника партије, који се с дозволом полиције враћа у земљу? Ћутао је и није га се тицало Мишково разочарање у младог радника за којег је веровао да ће постати прави бољшевик. Дрхтурио је од студи у хладној сиротињској собици, али и од неочекиване могућности: ево прилике да докаже да неће очевим путем и да му отац није више отац. Мишко се љутио што лежи, што не склања забрањене књиге и партијски материјал и одмах не бежи из Београда, док не протутњи полицијски прогон. Не подижући се с кревета, рекао је Мишку да одмах оде, а он ће поступити како му је саветовао. И кад је Мишко изјурио напоље, он је остао

у сутону да лежи непомичан на свом кревецу, колебајући се да ли да бежи или допусти да га полиција ухапси? Закони партијске илегале, знао је то, налажу комунисти да не дозволи своје хапшење ако икако може да га избегне, јер свако хапшење деморалише партијце и симпатизере партије и лишава покрет једног активисте кад је најпотребнији. А и ризикује да својим слабим држањем нанесе штету партији. Свестан те погрешке, ипак је у њему превладавала очајничка потреба да спере срамоту са свог имена коју му је нанео отац, па се припремао за батине које га чекају у Главњачи, присећајући се очевих прича како су га мучили и како је најтеже поднети први ударац и прву ноћну тучу. Уверавао је себе да ће батине поднети, плашио се једино игала под нокте, али он није члан ЦеКа да га стављају на најтеже муке. И нека га ставе! Доказаће им он да није Свилени, како га називају другови, доказаће и партији и оцу да нема те силе која га може одвојити од борбе за своје идеале. Онда га је одједном прожео јак бол за оцем.

Обузет тим болом, није ни чуо жандармске и агентске кораке по калдрми до његових врата. Тек кад је полицијски агент отворио врата и упитао „Јеси ли ти Владимир Драговић?" — он је скочио с кревета, помислио да јурне на њега, одгурне га из довратка и истрчи напоље ка Дунаву, али се одмах прибрао и рекао: „Да, ја сам Владимир Драговић." Кад су извршили претрес, лако пронашли торбу са партијским материјалом и повели га у „марицу", он је био и незадовољан што у авлији са десетак станара

само две сусетке са својих прагова гледају како га хапсе, а он им, као да одлази на екскурзију, довикнуо: „Не брините за мене! До виђења!"

И све потом што се с њим догађало у Главњачи и на првом саслушању, без туче, подносио је хладнокрвно, све сигурнији у себе и припремајући се за судбоносну проверу: полицијско мучење и жртвовање којим ће се осветити оцу за издају и свима који сумњају у њега. На све је био спреман, на све, сем на сусрет с њим, оцем, тако јадним у свом јецању и понижењу пред Вујковићем, па жели да се продере: Усправи се, не цмиздри, кукавицо!

Теби је и отац класни непријатељ, је ли, бездушниче?

Отац престаде да јеца, али се не помакоше ни отац, ни син.

Шта ти могу, Богдане Драговићу? Ти си га и направио и васпитао. Као старом, добром познанику, морам ти рећи један свој професионални закључак: револуционар не сме да има сина. Зато што он убија оца. А то се плаћа. Отац и син у истој вери, никад нису заједно. Зашто, то ми није сасвим јасно.

Није истина, није, говори у себи Богдан Драговић стидећи се и пред сином и пред полицајцем.

Вујковић их посматра надмоћно, Богдана мало и сажаљиво, и чека да проговоре. А отац и син стоје непомични; отац гледа у под, син у зид. Вујковић коракну ка Богдану Драговићу:

Кажем ти, у својој каријери видео сам свакојаке очеве и још горе синове. Али одавно нисам срео овако погано комунистичко пашче, као

овог твог говнара — приђе свом писаћем столу, не седа, посматра Владимира:

А теби мило што то чујеш, је ли, битанго? Мило ти, годи ти моја похвала пред оцем, старим револуционаром. Комунистичким лавом, коме су у Москви поломили зубе... Окрени се оцу!

Богдан Драговић подиже поглед на Вујковића, стид га прели.

Владимир Драговић се колеба: да пљуне најпре Вујковића, па онда оца?

Погледај оца, битанго! — приђе Владимиру и тргну му неколико длака са слепоочница.

Владимир пркосно секну главу: пљунуће му у очи!

Богдан зна овај Вујковићев батинашки обичај: тим чупањем длака са слепоочница он почиње сваку тучу. Тако је и њему чупнуо длаке са слепоочница, наредио му да се изује, па гадећи се његових прљавих ногу, заповедио помоћницима да му заједно вежу ноге и руке, онда га тако везаног обесили за мотку постављену на његов и дактилографски сто и тукли га говеђом жилом по табанима да открије партијски канал између Београда и Беча, а он ћутао, неколико пута губио свест, поливали га водом, поново тукли по ребрима и бубрезима, три ноћи узастопце, и он није открио партијску тајну. Потом је раскрвављених и загнојених табана две недеље бауљао ћелијом, стењући од болова, али и срећан што је издржао мучења, мислећи како ће га с дивљењем и поштовањем примити другови кад из Главњаче изађе као херој пред полицијом. Али сада док по-

сматра вижљасто и нежно тело сина (Много је мршав за батине, несрећник!) не жели да он буде херој пред полицијом. Не жели, а зна шта од партије чека слабића и сваког ко не издржи да ћути у Главњачи. Не зна шта да му жели и разрогачено гледа у синовљева мало повијена леђа: Овакав сам био у његовим годинама...

Веруј ми, Богдане, ви из старе гарде, иако сте комунисти, личили сте, мајку му, на праве људе. Били сте лафчине и људине за све. А овај ваш подмладак, овај ваш говнави СКОЈ, то је нешто много испогањено руским брошурама. Тесно, искурчено... Кад вас зајашу, запамти, биће вам горе но под великосрпском буржоазијом.

Владимир га пажљиво саслуша и закључи: Овако се разговара са својим. Јесте њихов, јесте издао. Подрхтава му дијафрагма, мука му се подиже из стомака, напреже вољу да се смири и Вујковић не примети шта се у њему збива.

Богдан би се побунио на Вујковићев фамилијарни тон, супротставио би се његовим полицијским уопштавањима на штету СКОЈ-а и синовљеву, али нема снаге за такве речи, па изгубљено зури у Вујковића који се Владимиру уноси у лице:

Гледај у оца! Зашто га понижаваш, гаде један! Он је мањи издајник од тебе! — недопушену цигарету баци у лавор са водом по којој пливају његови опушци.

Владимир се још колеба да га пљуне и мрсити се.

Вујковић му из лакта опали шамар, Владимир се занесе и кад се прибра од неочеки-

ваног ударца, пљуну Вујковићу у лице, толико задовољан том храброшћу да му се усне искривише у осмех, који и збуни и обрадова Богдана.

Вујковић се ћутећи обриса марамицом и пуним замахом леве руке звизну му шамар од којег се Владимир затетура и умокри гаће.

Богдан Драговић завапи:

Не туци га, убићу те!

Охо! Татица је још увек бољшевик! Средићу вас обојицу!

Ако му још један шамар удариш, заклаћу те зубима!

Владимир, уплашен да му отац не види да се упишнуо, окрете се оцу и напреже се да пљуне, али мржњом не добаци до њега. На ту пљувачку паде му поглед и ту оста.

Да вам матер говнарску *обојици*! Марш напоље, Богдане! Весићу, води га!

Богдан Драговић промуца:

Сине, издржи... Ја нисам издајник, жртва сам фракционаша. Нисам изгубио веру у партију. Нисам пристао на оволику срамоту зато што сам кукавица. Вратио сам се због тебе, сине... Да те поучим како да избегнеш моју судбину...

Вујковић га прекиде:

Нећеш му помоћи! Видиш ли, не чује те!

Владимир не погледа оца. Нешто ужасно би му викнуо, а не зна ту реч. Само дрхти.

Колико ће да издржи, лично ћу те обавестити најдаље за петнаест минута. Радоване, на посао! — Вујковић седе за свој сто.

Жандарм изведе Богдана из канцеларије и очајног и задовољног: Мој је син. И нешто сам му рекао.

Уђе Радован са још једним иследником:

Је л' по реду, шефе?

Наравно. Да га ни мајка не позна.

Иследници приступише послу, а шеф припали цигарету и више себи него иследницима који ударцима обарају Владимира и везују му ноге и руке, тихо рече:

Никад као вечерас нисам, момци, био уверенији да треба сажаљевати само домаће животиње.

5

Обузео ме немир. Оно „спољње", оно „објективно", оно што називамо „стварност" и „време у коме живимо", за трен смрви сваку човекову личну одлуку. Лична одлука данас не постоји; човек је приморан на одлуке које му намећу догађаји и спољња дешавања. Докле ће нас носити та моћна слепа сила збивања, у шта ће нас бацити, где ће нас оставити?

Бора Пуб ме радосно обавестио да је вечерас у Главњачу стигао Богдан Драговић, љутећи се на мене што се и ја томе не радујем. Слутим шта чека Богдана. Шта да му помогнем, како? Уплашен сам за Милену и Владимира. Моја прошлост више није прошлост. Наставља се. Ја морам и даље да говорим своју „књигу". А био сам уверен да то више нећу чинити, без обзира на очево незадовољство мојим нерадом и кошмарне несанице које ме не напуштају од повратка са робије и партијског проглашења да сам троцкист и провокатор. Негдашњи уну-

тарњи разлози и оне спољње принуде да се поверавам хартији до одласка у Париз, променом која се потом збила у мени, одједном су ишчезли. Скоро месец дана новине нисам читао, радио нисам слушао, пријатеље сам избегавао. Ноћи сам проводио највише мислећи о К. (редом, тренутак по тренутак проведен с њом) и читајући своје бележнице са студија на Сорбони (и то је потрага за нарушеним и замагљеним идентитетом), а писаћу машину на свом радном столу гледао сам као најружнију ствар у соби коју треба снети у подрум. Гомилице исписане хартије у закључаној фиоци одлучио сам да спалим.

Од повратка из Париза до вечерас: кад сам патио — патио сам од себе; кад сам мрзео — мрзео сам себе; ако сам се понекад и нечему радовао — радовао сам се што сам срео К., и што сам некад чинио нешто што ме разликовало од људске множине и можда узвисивало над њом. Негдашњу веру да је највећа несрећа не бити потребан људима сменио је стид због лицемерја те таштине. Бити потребан људима, то је „морални" изговор за своју потребу за њима. Није то била једина и најважнија промена схватања смисла и бесмисла мог постојања. У самоћи сам се приближавао некаквом свом језгру (разгрћући га од идеја и стечених знања), у коме сам наслућивао могућност једног живљења за себе, чије имагинарне суштине нисам био свестан, увиђајући да је его нешто много пространије и садржајније него што сам веровао. Али, по свему судећи, нећу имати времена да одгонетам себе и те мени нове могућности

бивствовања. Не дају ми људи, не да ми њихово Време. Од спољних непогода људског живота, најужаснија је непогода — Време. У радости има брзину светлости, у патњи стаје. Мало га имамо за разумевање света у коме смо без кривице, а осуђени да га с муком схватамо, сваку истину преплатимо, најбитније не сазнамо. Ноћас се, ваљда, коначно освешћујем: човек нема времена себе да схвати. Немам га! Скончаћу неосвешћен. Ја не знам шта ћу све до свог конца бити. А можда је та неосвешћеност и то незнање она истинска милост Творца, у шта верују хришћански агностици.

Вечерас је, заиста, Богдан Драговић добровољно стигао у Главњачу! И у моју собу. О, да ли је и он схватио Достојевског да је одиста „сувише скупа та хармонија", та „улазница у будућност", и да се она не враћа? Зна ли тај јадник да до дана данашњег и ове ноћи, нико није могао да врати ту улазницу у срећну будућност, а кад је неко и покушао да је врати, поново је платио, и дуплом ценом! Човек је Сизиф коме само понекад успева да поверује да му се стена коју гура пред врхом брега сурвава, а у ствари, он је само клацка на подножју брега.

Пре три дана ухапшен је Владимир. Знајући за очев повратак, он је вероватно испровоцирао своје хапшење, да друговима докаже своју припадност партији. Издаће оца. Типично верничко жртвовање. Доказ да је вера у човеку смештена дубоко, негде поред самог либида; или је његов омотач. Идеје су јој само спољни и променљиви знаци испољавања и распознавања.

Људи гину за саму веру, а не за њене циљеве, како им се чини.

Преозбиљна ствар за ноћашње куцање на машини.

У нашој кући је мук. Деца су вероватно поспала, Вера се није вратила из „болнице". Вукашин вечерас први пут од почетка рата није слушао вести Радио-Лондона. Милена је у сумрак опет отишла ка Главњачи, како чини сваке вечери откад је Владимир ухапшен; ко зна кад ће се вратити; прошле ноћи нисам чуо кад је ушла у кућу. Добро је што је ноћ. У њој и ружна несрећа може да сачува неко достојанство, а и стид се стањи у човеку кад му други не виде лице. Али, за неколико сати свануће, наступиће дан, а на светлости патња губи тајанство трагике и добија банални изглед свакодневне несреће; и онај најчовечнији стид светлост претвара у срамоту...

Иван Катић престаде да куца на машини. Срете замишљен и дуг поглед мајке са портрета више кревета. Она ћути. А он мора сада да говори некоме ко не ћути. Пође оцу.

6

Милена Катић лагано је и застајкујући кружила улицама око Главњаче неколико пута, док јој није пришла и прибрала се да стане, па загледа у три осветљена прозора иследничких канцеларија. Зна их још од првог Богдановог хапшења док је ноћу гледала у њих да телом буде што ближа његовом телу, желећи да он кроз

зидове осети њену близину, дах и дрхтаје. Ноћас можда туку њеног сина, тело њеног тела: клону од удараца и ослони се на зид. У свом телу слуша питања иследника, осећа по себи где га туку, чује му јауке. Стресе се од ударца цокулом у бубреге, он је витак и мршав, откинуће му их, зликовци; опет цокулом у слабине: задрхташе јој гране и врхови сенке на асфалту, она се приби уза зид куће да буде цигла, камен. Сенке се смирују, трне јој цело тело: Владимир ћути. И отац му је ћутао, његов је син. Можда је изгубио свест? Богдан јој причао да се од тих удараца у слабине губи свест одједном, тада поливају хладном водом: сјежи се.

А да ли му и оца туку? Подиже поглед на спрат Главњаче, иза којег ли прозора њега саслушавају? Ако га и не туку, ноћас мора да га боли јаче но што га је икада болело од иследникових жила и штапова. Нису, ваљда, толики бездушници, неће му рећи — ту ти је син. А ако му кажу? Онда сутра њега пусте, а Владимир остане. С том казном може ли он да изиће одавде? Зашто се предао? Он је морао да остане тамо где су сви његови другови остали! Због сина је морао да остане тамо, чему нас је и жртвовао. Он нас жртвује и сада, спасавајући себе. Засветле још један прозор на Главњачи: ту је била Вујковићева канцеларија када је Богдан последњи пут хапшен и отеран на робију. Можда њега доводе на саслушање, мора Вујковић да га саслушава; иако се предао, он је за њих „велика зверка", то ће и новине да објаве. Од сутра ће бити жена комунистичког дезертера, будале која се доцкан опаметила. Је-

дино је оцу и брату рекла да га је напустила, за све, и пријатеље и познанике, за Београд, она је још увек жена Богдана Драговића. Из Богдановог илегалства, у Петрово илегалство; тајна супруга, тајна и љубавница. Њена женска судбина. А Петар је чека у Цариграду, треба у поноћ да пође на пут. Шта ће са Петром, шта ће са његовим разочарањем што није дошла на њихово друго острво, њихову слободу негде у Јегејском мору коју су заједно, на сваком састанку измишљали, домишљали, неуморно обнављајући сећања на Хиос, Јоанидисову кућу у оранжерији, маслињаке у саванској трави, срушену припрату Панагије Крини и онај острашени шум старих борова пред олују, кад је рекао: „Кад погинем, а ти зажелиш да будеш са мном, потражи стари бор и под њим ме чекај. Кад овако чујеш ветар у бору, знај, то сам ја. Запамти овај хуј, молим те, Милена." Ако ноћас не крене, а зар може? Како може ноћас да пође у Цариград? Занесена тим мислима и сећањима, спусти поглед у сенку што се повија асфалтом. И поново се загледа у осветљене прозоре на тамној и ругобној маси Главњаче: неко стоји леђима окренут њој. Тај се одједном погури и скочи, нестаде га: по њој се изукршташе ударци и као да чу Владимирове јауке, замрежише јој се сенке, тамна мрља као крв прели целу улицу, одгурну је зид.

Неко јој назива добро вече; неко је нешто пита. Не препознаје их, ћути. Хоће да пожури, не може: ноге су јој испребијане. Трамвај јој зуји у венама. Никад јој Вождовац није био тако стрм, али сада може једино с њима, при-

јатељима пред којима се више не стиди ниједне своје несреће:

Душанка јој отвори врата, Милена ћутећи пролази поред ње, улази у Борину собу и свалује се у фотељу. Уплашена њеним изгледом, Душанка јој прилази:

Бора је отишао да види Богдана. Хоћеш ли чај да се мало згрејеш?

Где је Мишко?

Откад је Влада ухапшен, Мишко није долазио кући. Јутрос је Бора код министра интервенисао за Владимира.

Туку га, Душанка.

Откуд знаш? Скини мантил.

Знам. Устаје и препушта Душанки да јој скине мантил, шапћући: — Какво су то зло учинили људима мој отац и мати, моји дедови, да не могу својом несрећом да се раздужим том свирепом, том бездушном Богу ... — бризну у тихи плач.

Душанка је стегну у наручје, одвећ ватрено за ову прилику: после рата није је видела да плаче. А није јој се ни пожалила на свој живот, иако за то има много разлога, па је свагда у недоумици: да ли је та њена најприснија пријатељица из младости толико поносна да ником не показује да пати, или је потцењује, не осећа блиском за потпуну искреност? Такво Миленино понашање болело је и вређало и зато што је знала да она о себи више казује Бори, па и Надежди, вршњакињи њеног сина. Њен је плач некако радује, враћа их у блискост негдашњих девојачких исповедања и мешања суза у заједничкој постељи ратне ваљевске болнице,

па је захвално и сестрински грли и стиска, желећи да што дуже и гласније плаче и исплаче тај њен катићевски понос којим је више пута повредила и понизила.

Милена се брзо прибра, извуче се из Душанкиног загрљаја и спусти у фотељу, кајући се што је побегла од Главњаче. Као да је издала Владимира. Није требало да се макне од оног зида. Како Душанки да каже своју истину, њој која на земљи ништа тако не мрзи као неверне жене? Стотину пута пред њом је говорила да те „курвештије треба спаљивати јавно, на трговима, као некад вештице". Она би лично ложила ломаче за „све те прљавуше што варају очеве своје деце", а при том ништа не замера неверним мушкарцима.

Душанка јој приноси чај, сада већ растужена Миленином плачем, захвална јој за повраћену веру у њихово пријатељство:

За Богдана више нећеш да бринеш. Биће ти, душо моја, лакше кад је ту. Бора ми каже да он у Ваљеву неће морати да остане дуже од шест месеци. Доћи ће у Београд, живећете заједно, без оне вечите јурњаве и скривања. Веруј ми, ја сам срећна што сам то дочекала. А тек ти...

Милена не издржа:

Ја више нисам Богданова жена.

Душанка ућутка, разрогачених очију.

Морала сам, Душанка, о томе да ћутим. Цео мој живот је тајна. Све сам крила. И од тебе сам крила да смо раздвојени.

Раздвојени? Која то сила може да одвоји Богдана од тебе?

Одвојила нас је једна сила. С њим сам све прекинула после оног његовог срамног напада на Ивана.

То су комунистичке ствари, Милена.

Издао нас је. Ивана, мене, све нас је издао.

Ја Богдана добро знам. Он никог не може да изда.

Може. Чак и оне које највише воли.

Не верујем, Милена. Одувек сам ти завидела на Богдановој љубави и верности.

Ми више никад нећемо живети заједно. Никад, Душанка! — дрхте јој руке, чај јој се пролива на сукњу.

Душанка јој придржава тацну:

Владимир ће се смирити поред оца.

Владимир се више никад неће смирити. Јер њему је отац издајник — тешка јој Душанкина рука на надланици, обузима је нелагода и стид због својих речи, и још више због своје досадашње неискрености према животној пријатељици. Све је у њеном животу било нека конспирација. Све! Они, илегалци, у чудовиште ме претворили. Жели да угаси светло и у мраку исприча Душанки целу своју истину.

Душанка верује да из Милене говори само њена дуга и уврежена чежња за мужем, њен женски и катићевски пркос, па покушава да јој жаљењем на Бору, који је последњих година сасвим запустио, мало слакша бол. Види како дрхти, па јој пледом покрива ноге и говори:

Морамо сада све своје узети за руке, Милена. Страшне несреће наилазе. Сваке ноћи ме буди страх, као да ми змија улази у постељу.

Скачем из кревета па улазим у Надину, па у Мишкову и Драганову собу да чујем да ли дишу. А Мишко често не спава код куће, па до зоре стојим у прозору. А можда је код оне његове Савке, неке грозне комунисткиње. Каже Нада да је старија од Мишка најмање десет година и да јој је мајка Јеврејка, разведена од мужа. Па сам и због тога несрећна.

Несреће могу да се поднесу. Срамоту је теже поднети. — Заћута, незадовољна Душанком што јој не помаже да се исповеди, спречавајући је својим ситним бригама. Спусти на сточић шољу са непопијеним чајем.

Улазна врата се грубо отварају. Бора Пуб виче:

Је л' се вратила Надежда?

Није. — Душанка шапуће Милени: Учи шпански код неке чудне професорке, па је цело поподне и вече код ње. Запустила и факултет. Нека. Хвала Богу да је напустила ону студентску дружину.

Где је до сада? Прошло је једанаест. Је л' се јавила телефоном?

Не вичи, Боро. Ту је Милена. — Шапуће Милени: — Кад год улази у кућу, он с врата виче: Где је Надежда? Једино за њу брине, ми остали можемо да поцркамо.

Бора Пуб улази, обема шакама трља велику ћелу и проседу косу на затиљку, климањем главе поздравља Милену говорећи:

Стигао је из Коминтерне друг Високи. Ноћас, а можда и сутра, има бесплатно преноћиште. Послао сам му паре за храну и цигарете.

Настојаћу да га видим пре но што отвори воскарску радњу у Ваљеву. — Седа у другу фотељу и припаљује цигарету.

Знаш ли нешто о Владимиру? — пита Милена гледајући у своја колена.

Разговарао сам са Вујковићем. Обећао ми да ће га само ишамарати.

Шамарати?

Зашто се трзаш? Не очекујеш, ваљда, да ће га у Главњачи цупкати на коленима. Ја се надам да ће се он од трећег шамара упишати и исцинкарити и оног мог мангупа Мишка. Али за њега нећу молити. Захтеваћу од Вујковића да га преда свом батинашу Радовану да га крвнички премлати. Дајем ти часну реч, то ћу захтевати!

Чујеш ли га, Милена? Како он говори о свом детету!

Комунистичком мангупу! Спреми вечеру за Драговићку и мене. — Сачека да Душанка ћутке оде у кухињу. — Видиш ли ти, Милена, што је моћан живот. Велике идеје, вере, богове, све то избуши један бели, меки црвић! Живот... И Богдан Драговић клеко пред њим. Као кученце подвио реп и упишкио своје идеале велики револуционар... Добро је, добро! То ће, можда, мало да опамети и овај њихов сулуди подмладак. Кад је један Богдан Драговић побегао из совјетског раја, неће, ваљда, и ови млади шупљоглавци да срљају тамо као до сада.

Милена ћути: најпре је била жена националног издајника, сада је жена комунистичког издајника. Не може више. Окреће се Бори:

Рекла сам Душанки, а желим и ти да знаш... Ја сам јесенас оставила Богдана. Он је само отац мог сина.

У то не сумњам.

Ја му више нисам жена.

А чија си сада жена? — глас му је подсмешљив, гледа у прозор, пуши: воли је као сестру, али би је ошамарио.

Нисам могла да поднесем његову издају Ивана. Ти, Боро, добро знаш шта је све Иван учинио њему, а он му вратио оним срамним нападом у „Пролетеру" и нахушкао комунисте да га пљују на улици.

Знам. Због тога је требало да га пљунеш. Али, знаш ли ти, лепа госпођо, да је Богдан ноћас најнесрећнији човек? Идем полако уз ово брдашце и мислим о нашем Бачком батаљону који се у Скопљу 1914. вежбао да пуца у швап ске главе. И закључујем: од свих нас хиљаду триста и седамдесет студената и ђака, које је могла Србија да мобилише и натера у ров, и од мртвих и од живих, никог није живот тако удесио као Богдана Драговића.

Милена подиже глас:

Ја нисам крива за његову несрећу!

Ниси. А шта ћемо ако ни он за своју несрећу није крив?

Не могу, Боро. У мени се све покидало. Одавно...

То што ти се покидало, и што је одавно све је у реду. Разумем. Али, од вечерас му опет мораш бити жена.

Милена не издржа његов поглед, увређена том заповешћу и уплашена: ако би он сазнао за Петра, она му више никад не би могла погледати у очи. Ни Душанки, тој заводници у ваљевској ратној болници, а после удаје — „она више није женско, она је мој кућни праг" како Бора говори о њој.

Изненађен њеним речима, Бора је загледа: њен длан на очима и грешнички погнута глава одједном му изазваше сумњу у њену верност Богдану. Прву такву сумњу. Он који у начелу не верује у женску верност и сматра жену „чистим мушким губитком, ако није добра домаћица", а због нечега Милену Драговић није сврставао у све жене, осети се насамареним. И пре напада на Ивана, знала је она шта је Богдан чинио својим друговима. Жена не оставља ни издајника, ни покварењака; жена оставља само због другог. Ко ли је тај срећник? Са мушком срџбом и завишћу према непознатом љубавнику посматра њене усправне и снажне дојке, искошен лук бедара, витку бутину, лепо колено, одједном убеђен да вара оног несрећника о коме му је вечерас телефоном, реферишући о његовом повратку, говорио Вујковић: „Стигла је сенка Богдана Драговића." „Шта то значи, господине Вујковићу?" „Ви, господине Луковићу, можете да претпоставите колико га ја мрзим као комунисту. Тај ме је Богдан Драговић намучио и више пута прописно намагарчио. Али вечерас, кад сам га угледао, верујте ми, сажалио сам се на њега." Вујковићево сажаљење га наљутило, поћутао је, па му је рекао: „Немате

разлога за толику тугу, господине Вујковићу. Ја боље од вас познајем Богдана Драговића. Та сенка биће опет тигар." „Не верујем, господине Луковићу. Познајем ја комунисте као свој буђелар. Претворићу ја њега у узорног воскара у Ваљеву." „Молим вас, господине Вујковићу, да будете максимално коректни, како вам је министар наредио, и да ни пред њим не доводите у питање реч коју сам му дао да би се вратио у земљу. Ви боље од мене знате колики је то комунистички пораз — повратак Богдана Драговића из Москве." И сада му ова дама што је почела да шара — није жена!

Ти ћеш, госпођо Драговић, прекосутра да отпутујеш мужу у Ваљево. Не можеш сутра с њим да путујеш, пратиће га жандарми.

Милена уплашено гледа у пријатеља, у човека од кога није очекивала толико неразумевање. Не зна шта да му каже.

Биће ти у Ваљеву неудобно и сиротињски. Уосталом, ти си тамо некад са Богданом живела и уверавала нас да те сиротиња није чинила несрећном.

Ја, Боро, нећу да путујем у Ваљево. Рекла сам ти, ја више нисам његова жена — угледа мржњу у Борином погледу и замуче, намерна да устане и изађе напоље.

Бора Пуб чује отварање улазних врата, викну:

Ти си, Надежда?

Ја сам, тата.

Молим те да се кући враћаш до једанаест сати.

7

Нађа из предсобља угледа Милену и обрадова се: испричаће јој да је данас код госпође Рупер, њене професорке шпанског језика, срела првог мушкарца који јој се допао после погибије Рајка Бањца. Рећи ће то прво њој која је тешила да ће опет срести оног „јединог кога жели и тражи". Јесте Немац, можда је и нацист, али је отменији, лепши, занимљивији и од Рајка Бањца, иако је инжињер. Први пут јој се допао техничар, али Редер ни по чему не личи на техничара. Очешља се и погледа у огледалу, задовољна собом: данас је добро изгледала, двапут је рекао да жели сутра да се виде. Али, Миленин изглед јој загаси одушевљење с којим је ушла у кућу и жељу да јој исприча данашњи доживљај, па јој се само осмехну и ћутке је пригрли. Пољуби оца у чело као увек. Он је једном руком привуче да му седне на колено; она се слободно и свикло препусти очевој нежности и благим прекорима, посматрајући Милену: у очима јој се тамни патња; први пут јој види сенку старости разастрту млечнобелим лицем. Зашто у овом животу лепи старе? Оцу жели да каже да Немци нису онакви људи каквим их он представља — „тупи аутомати и пивопије", и нису сви „нацистички зликовци и расисти", како говоре њени бивши другови комунисти, али је Миленино лице и ћутња опомињу на неумесност сваке препирке о Немцима пред њом. Зна да јој се вечерас из емиграције вратио муж, слути јој замршаје у души. Још јесенас, у једном њиховом разговору о љубави,

она је посумњала да је Милени Богдан још увек онај „једини човек" и да је тај „једини" сада неко други, што је радовало и потврђивало њено уверење: у љубави су верни једино они који мало воле, па се плаше да не изгубе то што не заслужују.

На Миленином лицу чита да она не пати само због ухапшеног сина. Она, Наћа, Владимирово хапшење је примила с осветном злурадошћу због његове надмене и лепореке комунистичке правоверности и уображености што је син Богдана Драговића, прижељкујући да тај Свилени, тај фразер, изађе из Главњаче повијене шије. После погибије Рајка Бањца, откад је напустила СКОЈ и сваку активност у студентском „напредном покрету", она је у себи уживала над сваким скојевским „скретањем с линије" и кукавичлуком у полицији „правих комуниста" светећи им се тако за бојкот „декадента" и „малограђанина" Рајка Бањца и његову смрт под точковима воза. Али Милену воли па је сажаљева због патње за сином, који јој је с њеним братом Мишком, најнесимпатичнији „млад комунист", а не зна како да је теши. Речи сажаљења и утехе она одувек са стидом изговара (језик би себи одгризла а не би, на пример, могла да изговори: „Примите моје саучешће").

Отац јој говори како му се нимало не допада њено пријатељевање са том госпођом Рупер, која је много старија од ње, са мутном прошлошћу и немачким презименом, и моли је да после часа не остаје у њеном салону, који му по њеним причама личи на отмени куплерај. У то је и она уверена, али је баш то силно

забавља и привлачи, а женину „продају тела", над којом се скандализују патријархалци и комунистички лицемери, не сматра нечаснијом од многих купопродаја на овом свету. Њен отац није ни патријархалац, ни лицемер, и вређа је што је једино такав према њој, па би му сада његово нежњикаво моралисање над „отменим куплерајом" госпође Рупер срубила питањем: Где сам ја, татице, могла да сретнем онаквог дасу осим у отменом куплерају госпође Рупер? Уздржа се због Милене, ћути и мисли о сутрашњем сусрету са инжињером Редером, заступником неке немачке фирме, који се у Београду задржава само десетак дана. Ни на филму није видела тако лепог а црномањастог Немца. Какву главу има тај човек с оним срезаним очима, лепше уши до сада није видела на мушкарцу, па онај мекн, тигрећи ход, лежеран, самоуверен. Кад јој је прилазио, као да се зачудио, онда је спустио поглед низ њено тело до листова, осећала се као да је свлачи једним јединим покретом, одлучним али не грубим. А глас тих, скоро шаптав, као да јој је целе вечери говорио оне речи које се говоре пред загрљај . . . То је страшно ако он стварно остаје у Београду само десет дана! Шта сутра да обуче за чајанку код госпође Рупер?

8

Милена не слуша Борине савете ћерки љубимици; разочарана његовим и Душанкиним неразумевањем, жели што пре да се врати тамо,

код Главњаче, и буде ноћас што ближе сину. А не може да пође док Бори и Душанки потпуно не разјасни свој однос према Богдану, уплашена њиховом неспремношћу да је схвате. О томе не може пред Нађом, иако је уверена да је од свих познаника и пријатеља једино та девојка са храброшћу за сваку женску истину може истински да разуме. Прену је Душанка:

Јеси ли ти, Милена, игде видела да оволика, матора девојка седи оцу у крилу? Тако, кад год се врати из вароши, овај ћелавко је мази.

Не љутећи се на мајку, Нађа се диже са очевог колена и оде у купатило, смишљајући како ће да се обуче за друго виђење са инжињером Редером, заричући се у себи да ће га она задржати у Београду најмање три месеца.

Хајде, Милена, да нешто поједеш.

Не могу.

Слушај, Милена. Ја сам за Владимира учинио што сам могао. А ти, ако желиш тог мангупа брзо да ишчупаш из апсе, реци оцу да се обрати министру Спасићу. Он неће одбити ниједну молбу Вукашина Катића, сигуран сам.

Зашто би Спасић пустио из затвора унука Вукашина Катића?

Зато што пропадамо. Па се власт плаши од оних који сутра могу бити власт. Тако ствари стоје, моја Драговићка. Клизимо, незадрживо клизимо у амбис.

Ти добро знаш Вукашина. Како од њега могу да захтевам да за нешто моли неког министра?

Бора Пуб ћути: предложио јој је нешто што сам не би учинио за свог сина, а каже:

Имаш право да захтеваш од оца и оно што он не може да учини.

Милена дуже поћута, па им се обрати:

Треба да идем, а желим да вам разјасним мој однос са Богданом. Ви сте ми најближи, и ако ме ви не разумете...

Нећу да чујем твоје разјашњење. Не очекуј од мене подршку за напуштање Богдана. Такве изневере, драга моја, ја не подносим.

Нисам ја њега изневерила, забога, Боро! Он је издао мог брата, мог оца, мене је издао!

А ако је то морао? Видиш ли, морао је и себе да изда!

Постоји, Боро, нешто што човек не сме да учини!

Постоји, Милена. То је оно што су други учинили. А што неко мора да не сме. Иначе, свршено је са овим посраним светом. Трпи, Драговићка!

Као да је ошамарена, Милена нагло крену, у предсобљу обуче мантил, одби Душанкину молбу да остане и пожури ка Главњачи да буде што ближе сину.

9

Вукашин Катић седи у црној кожној фотељи, утучен као да се у гроб спустио. Владимирово хапшење доживљава теже од хапшења и робијања сина. Иваново хапшење донело му је више разочарања у сина него бола због његове патње. Био је разочаран у његову интелигенцију, с

којом је требало да постане угледни професор универзитета и писац филозофских књига, а он остао професорчић гимназије и писац пропагандних комунистичких брошура; надао се да ће постати академик, а он постао курир комунистичке илегале. Таква изневера себе, собом се и плаћа. Унук, Владимир, његова је последња узданица у којој остаје нешто његово, вредно и значајно да траје у народу за чију несрећну судбину не криви више само краља и наопаку политику, него и себе и све противнике режима, схвативши одавно: за неслободу и беду народа крива је власт; за његов морал и будућност, најодговорнија је опозиција. Унук Владимир је последња љубав његовог у љубави неистрошеног срца и једина нежност његове строге и мргодне природе, која се одувек стидела сваке нежности. Он који није умео ни смео да показује љубав према својој деци, заволео је унука љубављу коју је скривао од њих.

Шта је тог фанатика могло толико да разочара и примора на предају? Какву је грешку могао да учини тај непогрешиви комунист? — пита се пред оцем Иван Катић и са рукама на леђима корача великом трпезаријом.

Иване, не злостављај ме својим бесмисленим питањима!

То су, оче, судбинска питања. Помишљаш ли ти, каква је то мука и колики је то безизлаз који су тог храброг и поносног Богдана отерали у дезертерство и срамоту? У очај отпадништва! Он зна шта га овде чека, а вратио се.

То је оно исто зло које је тебе привело памети.

Искрено да ти кажем, не сматрам мудрошћу твоје мишљење да у зла овога доба спадају и наше комунистичке заблуде. Судећи по твојој жестини и искључивости, ти верујеш да је то и највеће зло. А то, просто, није истина.

Јесте. Јер нико толико не обмањује као обманут.

А шта ћемо ако у наше доба једино постоје зло и заблуда? Ако можемо само да се одлучујемо између стварног зла и фиктивног добра? Ако данас постоје једино зликовци и заблудели? Шта ћемо, оче, ако су људи заблудне наде у добро, најбољи људи овог времена? И једини који се пожртвовано боре против зла које побеђује? Ако се данас затру и људи те заблудне наде у добро, шта ће онда бити људска будућност?

Заблуда је, Иване, заблуда. У историји, по последицама, разлике између зле и добре заблуде немају значај који им ти придајеш. Запамти: народ је више страдао од људи који су га обмањивали но од људи који су му нескривено чинили зла.

Не верујем. Без заблуде у добро нема ни добра људима.

Прескупо је то добро, Иване! Најчешће је само зло. Јер се од зла човек може и уме да одбрани. Од заблуде и лажи, најтеже му је да се одбрани. И боље би ти било да наставиш своју књигу но да трошиш мозак на Богдана, који то не заслужује. После повратка из Париза, ноћас сам први пут чуо машину из твоје собе.

А коме данас треба моја књига?

Онима које чека Главњача. Онима који треба на време да схвате да не треба у заблуде да утроше живот. А најпре теби да схватиш да си у лудост сатро живот.

Иван стаде пред оцем погођен његовим речима и јеткошћу:

Не разумем твоју толику неправду вечерас.

Не разумем ја зашто се ти не осећаш кривим за Владимирову несрећу. И ти си га тровао комунистичким идејама и убеђивао да ће га усрећити марксизам и дијалектика, а не физика и математика.

Иван се спусти на прву столицу и замисли над очевим прекорима: да његов отац више воли унука од сина, одавно му је познато, и према тој чињеници је и сада равнодушан. Он је већ у првим дубљим поимањима људске природе схватио да људима, па и родитељима, човек може у свему да остане дужан осим у љубави. То се мора некако и нечим да врати. А тај дуг не осећа према оцу, јер га он није теретио тим дугом, и зато га још више поштује. Али га сада дубоко онерасположује његово несхватање Богданове несреће. Тај Вукашин Катић, који свој јавни углед данас одржава мање својим републиканством и демократским идејама, а више правичношћу и независношћу свог суда о људима и њиховим делима, зашто ту своју врлину не испољава и према Богдану, који је још увек званично и Миленин муж? Жели то да каже оцу, али га он предухитри.

Владимир је и твоја жртва! Ти си му показао пут у Главњачу!

Опрости, оче, али ја ту кривицу не примам. Сви се ми по очевима опредељујемо куда ћемо у живот. Било да их следимо или поричемо. Владимир се по оцу определио, следећи га. Као што сам се ја по теби определио, не следећи те. Ако желиш целу истину да ти кажем, Главњача је установа државе за коју си се ти борио. Ти си био за Југославију. Ти спадаш међу оне знамените Србе који су малу државу са великом слободом заменили за велику државу са малом слободом. А та је трампа коштала српски народ само милион и двеста хиљада глава!

Јесте, свим силама сам се борио за Југославију. Али, ја сам и опозиција тој држави од оног часа кад је настала.

Доцкан. Накнадно политичко опамећивање у великим историјским пословима није оправдање за учињену погрешку. Није и по твојим схватањима заблуде.

Вукашин ћути: његов унук је у полицијском мучилишту државе за коју се борио, дајући и своју децу за њено настајање, дао јој је и жену коју је волео и без које му је опустео живот. И жао му је што ни његов син никада није имао сажаљења за њега.

А Иван жели да се расправи више са собом но са њим, па наставља:

Ти си се неупоредиво више од мене бавио Владимиром и његовим васпитањем. И шта си постигао? Али ја тебе не сматрам одговорним што га ниси одвратио од комунистичких идеја и убедио да га математика може учинити срећним. У овом времену очеви не могу бити одговорни за децу. Очевима је децу преотела Исто-

рија. Историја са великим — И. Она нас је васпитала, она нас је завела идејама, она нас је организовала, она нас приморава да изгинемо за њу.

Не гомилај толике речи! Ја себе сматрам одговорним за Владимирово страдање. Сматрам се одговорним и за твој промашени живот.

Иван се наже ка оцу и тихо га упита:

А ти сматраш да твој живот није промашен? — чека да сретне очев поглед, а овај угаси тек припаљену цигарету. — Колико се сећам, и ти си био против свог оца. Ја верујем да си то био с добрим разлозима. — Вукашинова глава се склони у наслоњачу, па Иван узбуђено настави: — Као што сам с добрим разлозима и ја био против тебе и твог схватања живота.

Мислиш да си био у праву са својим комунизмом?

Таман толико колико си ти био у праву према свом оцу са својим европејством. Твоји европски идеали нису мање заблуде од мојих комунистичких.

Вукашин се придиже из фотеље:

То, синко, не упоређуј! Ја се не осећам обманутим и разочараним у демократију и просвећену Европу. Ја само жалим и несрећан сам што данас пропада оно што је највише вредело у људској историји. А теби је пропало нешто што никад није вредело. Ти си зло сматрао добрим!

Изненађена очевом виком, Милена лагано отвори врата, седа уз Ивана, очекујући очево питање о Владимиру. И кад зна да долази из Главњаче, не пита је за Владимира; и када се

око подне враћа с празним судовима у којима му је однела храну, не пита је ни да ли су апсанције примиле храну. Зато јој се и чини да је он више увређен но жалостан, да се више осећа осрамоћеним но несрећним што је Владимир ухапшен. Таквог, како сада да моли?

Знаш ли нешто о Богдану? — тихо је пита Иван.

Не знам... Тата, Бора ми рекао да би министар Спасић могао да издејствује Владимирово пуштање из затвора, ако би га ти замолио.

Ја Спасића да молим?!

Ако би му само телефонирао. Бора тврди да те он особито поштује.

Једном јерезовском корупционашу, ја да телефонирам? Шта ти мислиш о мени, Милена?

Мислим да ти је дужност да спасаваш свог унука. Свим средствима.

Слушај, ћерко... Од болести, од немаштине, од сваке несреће хоћу да га спасавам, осим од закона који је свесно кршио. Ја не могу да кажем: господине министре, мој је унук невин — кад није невин. Ја не могу да кажем да мој унук није комунист кад је мој унук комунист, револуционар, млади Драговић.

Никад, тата, за људе није било срамно да моле власт.

Вукашин се подиже из фотеље и усправи се пред Миленом:

У овом случају, срамно је, ћерко!

Очев поглед тако онеме Милену да она као ошамарена пожури у своју собу. Упали сијалицу и стаде преломљена пред отвореним кофе-

ром са спакованим вешом и плавим костимом. Хаљине које је изабрала за острво положене су преко наслона канабеа. Два пара ципела и костим у коме ће путовати, чекају је одвојено. Погледа у свој сатић на ланцу око врата: за сат и по Симплон-оријент полази за Цариград. За један сат мора да се одлучи. Зар сме да се одлучује? Зар се није одлучила, он је чека! Загледана у недопаковани кофер, не може да се макне.

Устаје и Иван:

Милена је у праву. Понос има цену једино за поносне. Људи на власти, нису људи којима је понос врлина. Они знају за моћ и корист. Па ће министар Спасић и теби учинити неко добро искључиво зато што му је корисно да нешто учини опозицији.

Плитка ти је то филозофија, синко!

Вероватно. Али, твој понос је само сујета. — Иван пође сестри, намеран да је теши обећањем да ће он тражити пријем код министра Спасића.

А Вукашин викну за њим:

Нека је и сујета! Али, то вам не дам!

10

Вујковић стоји обема шакама ослоњен на свој канцеларијски сто, замишљен: како да разговара са противником који и под воловским жилама није био вољан за разговоре; како да према том комунистичком говнару буде „апсолутно коректан", што му је наређено, а да му

намести мицу и бар изравна рачуне с њим који је стекао славу „херојског држања" пред „глупим садистичким крволоком Главњаче"? Тако наднесен над столом на коме су само два пакла цигарета и шибица, сачека да жандарм уведе Богдана Драговића. Поздрави га, овај му не отпоздрави, хитро га осмотри: лице му је као да је сву ноћ саслушаван. Добро је, умор уразумљује. Понуди га да седне на столицу примакнуту његовом радном столу да буду сасвим близу, да му чује и дах: у дисању је и истина и лаж.

Богдан Драговић то одби, иако га ноге једва држе: полицијска љубазност је обмана на коју никад није пристајао.

Вујковић махну руком жандарму да изиђе и цигаретом понуди Богдана, искрено желећи да умањи службеност у односу са противником коме ће понудити споразум.

Вујковићу, ради свој посао.

Само глуп иследник почиње свој посао љубазношћу и нуђењем цигарете типу који га мрзи и који је намеран да га лаже. А ја, Драговићу, ипак, не спадам у такве иследнике. Нити си ти ухапшеник који ми мора рећи истину. — Застаде да му прочита на лицу којим кључем да уђе у ту забрављену главу, која се мршти и тушти. Поћута, па настави: — Ја разумем твоја осећања. Знам да си ноћ провео седећи на причини и пушећи. Како да заспи отац кога је пљунуо син? Отац коме је син комунист у шаци глупог крволока Вујковића и злогласног садисте Радована...

Богдан га прекиде:

Пређи на ствар!

Прешао сам. — Вујковић седе на своју столицу и заметну се. — Нас двојица се добро познајемо и немамо потребе да играмо мице. Твој син је доведен овде с пуном торбом летака и брошура, или, како то ви кажете, „партијског материјала". А прођен је као члан Месног комитета СКОЈ-а. Дакле, добро му се не пише. Уз редован поступак за излечење од херојског држања пред класним непријатељем, који ти је одлично познат, ми можемо да му цепнемо најмање две године робије. — Укрсти поглед са Богданом и примети да му дрхти брада. — А можемо и нас двојица да се договоримо, па да његов рачун упишемо твојим непријатељима, онима од којих ми не можемо да наплатимо.

Богдан коракну у страну и ослони се на зид: то је најгоре што му се могло догодити, а што није очекивао. Дуго ћути од тог ударца и гледа у под као да смишља одговор, а тихо га упита:

О чему то нас двојица можемо да се договоримо?

Дај ми само податке о члановима Балканске секције Коминтерне и члановима вашег Централног комитета у Паризу. Ништа више. Записник не пишемо, све остаје усмено, међу нама двојицом.

Богдан Драговић не подиже поглед с пода. Замишља како туку и муче Владимира. Онако витак и мршав, ако је ноћас и издржао под Радовановим батинама и мучитељским вештинама, идућу ноћ неће моћи. Вујковић ће му се крвнички осветити и за оно пљување. А онда

га на робији у Митровици чека саслушавање партијске комисије и бојкот другова за слабо држање у полицији. То се засвагда уписује у партијску биографију и носи белег срама до смрти. А с тим се белегом у партији не напредује. Постане се полтрон секретарима и повија шија пред сваким чланом Централног комитета. С том црном рупом у срцу, комунист не може да гледа право у очи ни друговима, ни непријатељима, може бити само дисциплиновани војник партије и извршилац њених директива. А у чисткама мора да предњачи у прогањању фракционаша, писању карактеристика за НКВД, терању другова у Љубјанку, што је он чинио у Коминтерни и са херојским држањем у полицији. Из неке даљине чује Вујковића:

Од свих емиграната у Паризу, поред тог Рудолфа, право да ти кажем, највише ме занима Бура Вишњић. Тај Шуца је, кажу, постао у Москви велика зверка.

Богдан не слуша Вујковића, мисли: тог гада који му је са Рудолфом и Петровом у Коминтерни сломио врат треба да пријави и спасе Владимира. Он није партија, он не заслужује да му жртвује сина.

Зашто сте, Богдане, том метиљавку дали надимак Друг Јаки?

На Вујковићев благ и присан тон Богдан заусти да каже: Кад је ухапшен у оној великој провали, ја сам га тако назвао да подигнем морал деморалисаним комунистима, али чује Вујковића:

Тај Шуца је насртао на другарице као свиња на тикве. Онако мали, могу да замислим како

је изгледало то ришкање... Чуо сам да се мотао и око твоје жене.

Вујковићев смех га прибра:

Полицијске подметачине, знаш добро, не пролазе код мене.

У реду. Мушкарци смо. По томе смо једна партија. Нећемо сад о швалерацијама. Реци ти мени, како тај ваш Рудолф направи толику каријеру у Москви, а у земљи није био члан ни обласног комитета?

Та ти трговина, Вујковићу, неће са мном успети. Не губи време.

Извини, нисам те чуо.

Кажем ти да се са мном не ценкаш.

Ти ћеш, збиља, дозволити да ти Радован сину промени лични опис и одбије буфреге? Па да га као богаља пошаљемо на робију, а записник са признањем и провалом свих за које зна да су читали „Пролетер" или летак Месног комитета, дотуримо вишим друговима... Сети се, Драговићу, колико има вас хероја пред класним непријатељем. Наброј на прсте оне који су прошли кроз Главњачу а да нису признали и кад су мајку за сису ујели. Изброј, друже Високи...

Вујковићево меснато, наливено лице нарасте, испуни му собу, оста без ваздуха и спусти се на столицу: зар за оне подлаце који су у „Пролетеру" написали да је он великосрпски агент, троцкист, антипартијска штеточина, каријерист, зар за њих да сатре сина? Они нису партија. То су интриганти и непријатељи партије, зашто да их не изда? То је и праведно, и по бољшевичком моралу. Свим средствима против непријатеља. Али они још нису откривени као неприја-

тељи. Иако нису, они су замаскирани непријатељи. Ординарни каријеристи.

Зар ти још ниси схватио да сте ви комунисти само Коминтернини агенти и издајници отаџбине? Ти и после стрељања Бухарина и дружине још верујеш Стаљину? Забога, Богдане...

Верујем Стаљину! — викну из пркоса и вере.

Владимир ти је напунио тек деветнаест година. Тек почео да се брије, још му млеко цурка са усница. Није он стигао да прочита „Капитал" и „Антидиринг". Он у те купусаре верује зато што си их ти читао. Не страда он за своје идеале, него за очеве, твоје. А после свега што ти се догодило у Москви, могу ли ти, Драговићу, и даље ти идеали бити идеали? — нагиње се преко стола да му буде ближи, да му види сваку длачицу на бради — шта су сада твоја партијска уверења кад те твоја партија прогласила мојим сарадником? Кад су те твоји другови бацили у градску канализацију. А ја сам убеђен да си ти невин... Да ти је учињена ужасна неправда. — Срете му поглед — тугу, влажне беоњаче, подиже глас: — Заслужују ли ти типови да им жртвујеш сина? Зашта им жртвујеш сина?

Богдан замишља како батинаш Радован ставља на пикслу тек припаљену цигарету, узима жилу са стола, нагиње се над свезаним и обешеним Владимиром и пита прво тихо, као што је и њега питао, „Шта си рекао?"; па гласније „Не чујем те, кажи гласно!"; па викне „Глув сам, вичи!"; па онда почиње шибу по голим табанима док не попрска кожа, док се не упиша...

Вујковић гледа како се Богдан заноси, пашће са столице, али не сме да га придржи, зна из

искуства: стари бољшевици из суђете не прихватају никакву доброту од полицајаца. Али, слама се, срушиће се, готов је друг Високи! А све је апсолутно коректно.

Он то не може издржати, не може, говори себи Богдан. Још је дечак, нежан је несрећник, мора да изда. А онда, шта ће онда? Издајник коме је отац издајник, ко то може поднети? Не, ја ћу. Уместо њега, ја ћу бити издајник. Због њега сам се и вратио, предао, осрамотио, спашћу га...

Вујковић гледа како се Богдан обема рукама хвата за ивицу стола: сада му личи на засечену букву, која још стоји, усправно, али ће се срушити од првог налета ветра, од два-три ударца секиром. Које то ударце сада треба да му зада? Рече тихо:

Ништа на овом свету човеку не може бити пређе од сина. Ја ни господа Бога не поштујем што је Понтију Пилату препустио сина Исуса. Дозволио да му распну сина...

Богдан примети у Вујковићевим очима веселост, у гласу исто, уплаши се: Па он ме сматра капитулантом!

А по Старом завету, богме, друго нам се поручује, читао си га можда. И ја сам безбожник као и ти, а опет, запамтио сам, запамтио си сигурно и ти ону причу о Аврааму који за доказ верности Богу хтеде на жртву да му принесе сина Исака... Али, ту је Бог — Бог! И кад Аврам замахну ножем да сину пререже гркљан, Бог га шћапи за руку... А Коминтернини агенти би повикали: Кољи га! Кољи!

Богдан се одгурну од стола, од Вујковићевог брбљања о бесмислу жртвовања сина белосветским хохштаплерима и плаћеницима Москве и проговори:

Ти, Вујковићу, мислиш да постоји цена за коју бих ја издао партију?

Вујковић поћута увиђајући своју грешку. Одговори лагано.

За разумног човека, Драговићу, свему постоји цена. Сваком човеку нормалне памети и душевно здравом живот сина, макар био и најгора битанга, пречи је од политике и партије. Поготову у твом случају. — Види му грч на лицу, заћута, мотри га, не може а да га не сажаљева, иако је комунист. Иако га нико од тих говнара није увредио као он.

Богдан говори не гледајући га:

Кажеш, ништа на свету... Да, да. Ништа на овом свету... — заћута, ударише им се погледи: у Вујковићевим очима угледа ликовање, повиси глас: — Ништа мени није пре̏че од моје партије. Не губи време, Вујковићу!

Вујковић опсова себи матер за грешку коју је починио, уврећен Богдановим гласом у последњој реченици. Поћута смишљајући ударац.

Богдан не сме да ћути, виче:

Не, не, Вујковићу!

Која је то сада — твоја партија, Драговићу?

Комунистичка. Моја једина партија!

Ти си за ту своју партију троцкист, агент, провокатор, отпадник, подлац, гад... Тако о теби пише орган Централног комитета. Шта

горе од тога може бити комунист, да не кажем човек?

То су рачуни између мене и моје партије. И ја их нећу сводити у полицији... С тобом.

Ја те разумем. Ти си поштен човек, иако си комунист. А поносан си и бандоглав...

Кажем ти, не губи време, Вујковићу!

Вујковић ћути и замишљено гледа у своје шаке на столу. Ипак је напукао. Љуља се, сломићу и тога говнара!

Зар ти, Драговићу, стварно можеш данас да изађеш из апсе, а сина да оставиш у њој? Оном садисти Радовану на старање?

Могу.

Вујковић га дуго и презриво посматра:

Жалосно, Богдане Драговићу, и за једног бољшевика какав си ти. Чак ни отац не можеш да будеш! Да нисмо стари познаници, да нисам дао реч господину Бори Луковићу да се према теби нећу односити као према комунисти, ја бих сада позвао Радована да те претвори у оца, пошто твој Бог то неће.

То му не би успело. Тврдим ти, Вујковићу. — Устаде са столице и с прикупљеном снагом додаје: — Не би му успело ни ексерима под нокте!

Вујковић се усиљено насмеја:

Ексери под нокте... Зашто би ми теби забијали ексере под нокте? Зашто кад знамо да ниједан, понављам, ниједан опамећени комунист није издржао да не каже истину. Да не нападне партију. А знаш ли зашто?

Знам. Такви нису истински ни веровали у партију.

Биће, Драговићу, да су они ипак поштенији од вас верника. Иако, признајем ти, већина вас старих јесте поштена.

Понављам ти, Вујковићу, не губи време.

Знам из свог искуства да грешници и отпадници порочно говоре истину. Врати им се памет! Просто им се промене стране света. Обузме их освета за превару. Нека страст за истину. Својом полицијском памећу ја то тумачим њиховим увиђањем да се једино истином могу спасти пред собом и људима. — Заћута, мотрећи га: класно се мршти, повраћа се бољшевичка битанга, наставља да игра хероја пред класним непријатељем. Још га кључати, још! — У ствари, кад се зрело размисли, мржња бивших другова отпаднике примора на истину. Не мршти се, Драговићу. Нема искренијег и поштенијег створа од бившег верника. Сети се својих другова који су отпали од партије. Оних које си ти гонио као Бог ђавола. Сви одреда нападају комунизам. Је л'тако? Говорим ли истину, друже Високи?

Говориш полицијске глупости!

Вујковић се грохотом насмеја, понављајући:

Полицијске глупости, глупости... Алал ти комунистичка памет, Богдане Драговићу! Да ли је то све што имаш да кажеш пред растанак са сином?

То је све.

Нисам те чуо. Понови.

Све!

Онда, срећан ти пут и запамти: сваког дана у осам часова да се јављаш у среско начелство. Ако се макнеш из Ваљева или прекр-

шиш реч коју си дао господину Бори Луковићу, бићеш доведен мени на надлежност. Весићу, води га. И реци Радовану да ми приведе Владимира Драговића.

Богдан крену ка вратима, па се окрену Вујковићу:

Такнеш ли га... ја ти се кунем у њега... убићу те!

Разумем. А ти до Ваљева промућкај главу и чим зажелиш да се видиш са сином, позови ме телефоном из среског начелства. Ја не поричем реч коју сам ти дао. До виђења, Богдане Драговићу.

Жандарм га повуче за рукав и изведе у ходник, а одатле у пријемну канцеларију. Ту га сачекују два жандарма, поднаредник му каже:

Да се споразумемо, господине Драговићу. Имамо наређење да те везаног не спроводимо у стално место боравка. Па, деде да се људски договоримо.

Вежите ме!

А што, човече, да ти турамо лисице па да те народ гледа као да си убио човека?

Уплашен да невезан прође Београдом до железничке станице, па да букну гласине како се Богдан Драговић слободно шета Београдом, он испружи руке:

Рекао сам вам, вежите ме. Иначе, бежаћу чим изађем на улицу.

Жандарм оде Вујковићу и исприча му Драговићеву претњу. Вујковић се осмехну:

Не везујте га. Ако бежи, пустите га. Немојте да га јурите.

Жандарм се врати и рече му:

Нећемо да те вежемо. А ти, ако ти се бежи — бежи!

На изласку из сумрачне Главњаче сударе се са светлошћу ведрог пролећног дана. Богдан стаде: све га гледа. Људи, куће, дрвеће. Можда и Милена стоји на неком ћошку као некада када су га из Главњаче одводили на суђење у Суд за заштиту државе, као онда када је на оном ћошку данима чекала његов излазак из затвора. Како је то изгубио њу, зашто је пристао да му син остане у Главњачи, а он из ње да изађе?

Жандарми га ућудно опомињу да крене и он пође с погледом у асфалт, калдрму, бетон, тако погнут док се не попе у воз.

11

Од Београда до Ваљева воз путује скоро два сата, и за све то време Богдан Драговић не зажеле ни кроз прозор да се загледа у планине, брегове и долину свог завичаја, који му то сада није.

Отишао је из њега пре једанаест година с вером да ће му се вратити на челу дивизије Црвене армије или као комесар у совјетској влади Југославије, а враћа му се као капитулант да буде воскар у Ваљеву. Партији и сину је издајник, жени — човек који јој је упропастио живот, пријатељима — разочарање, непријатељима — доказ да је комунизам зло и

за оне што у њега верују. У шта је то сатро живот?

Жандарми га нуде ракијом, сиром, сланином, а он узима само цигарете. Своје је ноћас испушио загледан у расрђено и изобличено Владимирово лице, када га је читав сат после уласка у Вујковићеву канцеларију први пут погледао да би га пљунуо. Можда га више никад неће ни видети, ако га отерају на робију, како је Вујковић запретио. А он је напустио Швајцарску и Монику Дибоск, јединог створа спремног на сваку жртву за његов спас. Како се то за неколико месеци сурва његов живот и двадесет година борења са непријатељима и својима, двадесет година илегалства, робијања, емиграције? Не сећа се ни дана који је био само његов, да га је себи посветио. Када је учинио ту кобну грешку, како су га то изиграли људи мање памети од његове, мање одани партији, мањих заслуга, мањих способности, ко у овој земљи зна неког Друга Јаког, Рудолфа, Петрова? Не сме тако да мисли о Политбироу Централног комитета, не сме. Нису бољшевици они што кривицу не виде у себи, што партију криве за свој пораз.

Ево га Ваљево — каже поднаредник.

Богдан се трже, укочи, не подиже поглед са колена: враћајући се са партијских послова у Ваљево, док је ту живео са Миленом, стрепећи од жандарма и агената, увек је стајао уз врата да може да искочи ако га опколе, а сневао је како ће га после револуције дочекати Ваљево кад га као победник први пут посети. Све живо је у Карађорђевој улици, од

станице до Тешњара, народ му кличе, засипа га цвећем као војводу Мишића кад је као победник над Пољореком 1914. ушао у Ваљево, а он ће са секретаром месног комитета партије и председником градског совјета Мирком Зајићем, ковачем, прво отићи у градски совјет, негдашње окружно начелство, да саслуша извештај о раду револуционарне власти, па потом у своју кућу у Тешњару, мајци... А како ће га сада дочекати? Шта да каже сестри и зету, друговима, суседима, зашто се вратио из Русије? Како да их увери да није издао своје идеале, како Стаљина да одвоји од Русије, Коминтерну од Стаљинових сатрапа, ко ће то разумети, може ли се то разумети? Комунисти који су прочитали у „Пролетеру" да је фракционаш, троцкист, агент-провокатор, да ли су сви, и они који га познају, поверовали у ту клевету? Он их је учио да верују партији, да партија не греши. Морају веровати партији.

Стижемо, господине Драговићу.

Богдан се стресе:

Господине поднаредниче, вежите ме.

Зашто сада, побогу човече?

Молим вас, ставите ми лисице.

Зашто, човече? Осамнаест година сам у служби, а још нико није захтевао да га вежем. Ви сте човек у годинама, а ово вам је родно место. И није лепо да вас ваши земљаци и комшије гледају како вас спроводимо, као да сте банку обили — говори поднаредник, а воз пишти, успоравајући.

Нека тако мисле. Вежите ме, молим вас!

То не смемо да учинимо. Шеф нам је издао строго наређење да вас не везујемо.

Богдан га гледа збуњено: не зна шта још да му каже. Не сме да погледа кроз прозор да не угледа неког познаника.

Не бојте се, господине Драговићу. Ми ћемо изаћи кад се народ разиђе. Петнаест година служим у жандармерији, а још нисам растолковао: зашто људи уживају да буље у човека лишеног слободе? Ни у снашу људи тако не буље као што буље у везаног човека. А да вам не причам како светина воли да блене у убицу. Па ћемо ми да вас испратимо до куће, онако, на одстојању.

Богдан увиде да жандарм не може да схвати његова осећања, па заћута и пође пред жандармима.

Кад изађоше на пуст перон, као да ослепе од пљуска светлости. Пође улицом, тешко корачајући и застајкујући да буде на што мањем одстојању од жандарма, гледајући изнад људских глава, у кровове. Неколико људи срете, мораде да их поздрави, али им не чу отпоздрав; само га запрепашћено гледају. Од оних што седе за столовима пред кафанама, окрену главу. Приближавајући се мосту на Колубари, реци свог детињства, још више успори корак.

Ако вам је кућа близу, да се овде растанемо — каже му поднаредник.

Не одговори му, пожури дрвеним мостом, жандарми за њим. Уђе у своју калдрмисану улицу, пусту. Исто је као и кад је отишао одавде, а није исто. Куће су му ниже, ружније, бедније, а шта ли је с људима?

Пред својом кућом стаде збуњен њеном смањеношћу и оронулошћу; очева воскарска радионица у дну дворишта толико је оронула и малецна да личи на кокошињац; велика дуња пред кућом и јорговани око ње посечени су и засађене две кусе тује. Ту се родио и одрастао, одатле је отишао на студије и у рат, ту је са Миленом боловао од пегавог тифуса и први пут је пољубио, ту му се родио Владимир, ту је са Светом Ракићем проучавао програм Треће интернационале, ту му је мати умрла док је био на другој робији, на гроб јој још није отишао. То је све његово, а није више његово. Како сада да ту настави живот, какав живот? Да кува восак и прави свеће, он који је стварао илегалну партију да сруши краљевину, робијао за идеје, живео за револуцију и Русију, радио на тајним пословима Коминтерне по Европи... У шта се то он вратио?

То је ваша кућа? — пита поднаредник и наставља: Вас сиромахе разумем кад се буните против државе. Али оне београдске господичиће и госпођице, којима у кревет доносе белу кафу и милхброт, а није им добра држава, волим да маришем више до раштан да једем... Да вас ми сада оставимо. Вама је саопштено како треба овде да се владате. У здравље, господине Драговићу, и нека да Бог да се више не видимо.

Поздрави их и наслони се на капијицу: не улази му се. Са сестром се никад није слагао, зета не познаје, децу им није видео. У вратима куће појављује се сестра, просу лавор и стаде на степенику, гледајући га запрепашћено. Оста-

рила и поружњела. Не радује му се; никад му се није радовала. Отвори капију и калдрмисаном стазом лагано јој приђе и пружи руку:

Здраво, Јагода.

Здраво. Јесу ли они жандари тебе довели?

Мене.

А зашто си дошао?

Најпре, сестро, да уђем у кућу, па ћу све да ти објасним.

Она се не миче из довратка. Он је мало одгурну и ступи у кухињу: запахну га млак смрад прљаве сиротињске кухиње. На гвозденом кревету две девојчице седе, држе лутке и крпице и упиљено га гледају. Он их помилова по глави, тужан што нема чиме да их дарује, и седе за сто застрт изљуштеном мушемом, непочишћеном после јела. Док је мати била жива, ова кухиња није била прљава и смрадна. Сутра, одмах после пријаве полицијском писару, мајци на гроб. Сестра држи лавор и посматра га оним истим запрепашћеним погледом с којим га је дочекала.

Где ти је муж? Како му беше име?

Вукоје. Ради у „Вистаду". То је војна фабрика и двапут су га у управи питали шта зна о теби. А ти ми не одговори зашто су те довели жандарми?

Не зна шта да јој каже. И као дете била је злобна и својеглава, па је зла нарав чинила ружнијом но што јесте. Тукла је сву децу слабију од себе, сви јачи из комшилука тукли су њу. Било каква пакост и штета да се учини у Тешњару, њу су окривљавали, па је и он као

њен брат, у детињству, често трпео казне и освете оштећених и увређених суседа.

Хоћу да знам зашто су те с пушкама спровели до куће.

Зато што сам то... што јесам... То се, Јагода, тебе не тиче. Ја сам дошао овде да живим. Оправићу очеву радионицу и бавићу се воскарским занатом.

А где мислиш да боравиш?

У мојој кући. У мајчиној соби ћу да спавам. Од тебе ништа не захтевам.

Јагода погну главу, гледа у лавор, ћути.

Ако ти је претекло нешто од јела, гладан сам. Ако није, све у реду. Само бих те замолио да ми купиш две кутије неких цигарета и шибицу.

Кажи ти мени шта ће моја деца да једу кад Вукоја због тебе, државног непријатеља, отпусте из фабрике?

Неће га због мене отпустити из фабрике. То ти гарантујем — пружи јој новац за цигарете.

Она му ћутећи насу из лонца пасуљ у тањир, одломи комад хлеба и изађе напоље. Он зажели да види собу у којој је две године живео са Миленом и у којој се родио Владимир. Одшкрину врата: аљкаво намештене постеље, по столицама женска и мушка одећа и на зиду — уместо његове студентске фотографије — фотографија са сестриног венчања. Ниједна ствар у соби није Миленина и његова. Продали њихове ствари или их избацили да их не компромитују? Овде је провео две најлепше године свог

живота: у љубави и нади. Али му туђе и ружне ствари нагрђују сећања и он залупи врата. Деца се на кревету уплашише његовог изгледа, мање заплака, помилова је и умири, па уђе у мајчину собу; нема разбоја на коме је она даноноћно ткала ћилиме и крпаре за богате ваљевске куће; ту је само дрвени кревет прекривен мајчиним ћилимом. Удахну знан и устајали задах пређе, чивита и боја, па задржа у себи тај удах да га прожме свог, загледан у мајчин ћилим, чије црвене руже и зелене гране памти откад зна за себе, привиђајући их у рововским и тамничким несаницама и кад год му се спавало а био онемогућен да спава. Тај ћилим, те руже и гране које је извезла мајчина рука, то је једино његово у овој кући.

Сестра му баци на сто две кутије цигарета и шибицу:

Од дућана довде десеторо њих ме питало: зашто се вратио Богдан? Погледај кроз прозор да видиш како комшије гледају у нашу кућу.

Богдан ћути. Једе лагано и с муком. Из Ваљева не може да оде ни због полицијске забране. Једино од воскарског заната, наученог од оца, можда може да живи. Ниједан други посао не уме да ради, јер студије није завршио. Био је професионални револуционар; наука и занимање му је било да руши капиталистички поредак и власт великосрпске буржоазије. Може још да струже дрва по ваљевским кућама, али наступа лето. Ваљевске газде, ћифте, цело Ваљево ликоваће над његовом пропашћу и судбином. А комунисти ће га бојкотовати као от-

падника и капитуланта. Мирко Зајић-Чекић, стари друг и пријатељ, ваљда га неће бојкотовати... Код њега ће и воскарски алат да оправи; позајмиће и новац за набавку воска. Чим се смркне, поћи ће к њему. Узе цигарете и уђе у мајчину собу: скиде капут, изу се и леже на кревет под мајчин ћилим: стресе се од студи и сећања на Владимиров јучерашњи поглед и пљување, али га брзо замути сан: из даљине, с краја памћења, оказује се мајчин разбој; некад га и успављивало и будило тупо, истоветно лупкање брдила; отегну се то лупкање до детињства, до спокоја.

Пробуди га грдна вика и псовка мушкарца. То је тај Вукоје, његов зет. Тамне се зидови и разбој, сутон је. У затвору, најтежи је сутон: гасну наде и у најјачима. Ноћ доноси саслушање и тучу; тело се језди очекујући прве ударце, који са болом изазивају понижености од које боли душа дуже но што боле табани, цеванице, ребра. А Владимир је нежан и поносан. Такви тешко успевају да буду хероји у полицији.

Збаци ћилим, обуче се и обу, па уђе у кухињу. За столом седи ружан, постарији човек држећи у шакама главу са забаченим качкетом. Не подиже поглед док га Богдан не поздрави. Промумла нешто и не пружи му руку. Богдан седе насупрот њему:

Јеси ли ти, Вукоје, металске струке?

А шта се то тебе тиче? — не одмаче шаке са образа, али га гледа као пред тучу.

Сматрам, рођаци смо некакви, а живећемо заједно, па је природно да се упознамо и сазнам шта радиш у фабрици.

Слушај, пријатељу. Ти си државни непријатељ. У овој кући — ти и ја не можемо да живимо заједно.

Половина куће је моја. Можемо да је поделимо, а ја из ње нећу.

Ако ти не одеш одавде сутра док се не вратим из фабрике, отићи ћу ја сам, ако твоја сестра неће са мном.

Богдан устаде:

Срам да те буде! И ти си некакав радник! А из куће нећу да идем!

Изађе напоље и упути се Мирку Чекићу, ковачу на крају Ваљева: разлегао се лавеж паса и крекет жаба из Колубаре и Градца, памти ту грају пролећних вечери кад поветарац са околних брегова сноси мирисе расцветаних шљивика и из тешњарских башти подиже дахове зумбула, који су га у младићству због неузвраћених љубави чинили сетним и гонили у дуге шетње обалом Колубаре и пустим сокацима Тешњара. А сада и пси и жабе као да објављују његов пролазак, па заобилази групице људи на улици и пред занатским радњама, никог не прелази, пожури кад му неко иде у сусрет; иде санкама, хита под светлошћу ретких уличних сијалица. Како ће сутра у осам да прође Ваљевом до среског начелства које је усред вароши? Видеће га сви које не воли да га виде. Њему, вечитом илегалцу, радозналост је одувек била међу најгорим људским својствима; она ће му овде загорчати живот и неће му бити лакша од партијског бојкота.

Пред ковачницом Мирка Чекића заустави се да ослушне: иза притворених врата чује тих

разговор и хитро се склања са светлости, враћа на друм за Пецку и полази друмом у таму, али га заустављa жубор Колубаре: за тим жубором на летњој месечини чезнуо је у емигрантским самоћама и неколико га пута причуо у московском ЛУКС-у, лежећи у мраку и несвучен на хотелском кревету, до зоре, стрепећи од хапшења. Није се ни тада кајао што је засвагда отишао са обала ове речице и што можда више никад неће чути њен млаки жубор на месечини, али му се глас ове речице оказивао да га подсети на завичај у коме га никад није било страх од људи. Сада је ту, слуша га и стрепи и од речице у којој се нико није утопио. Хоће ли он и остатак живота да проведе у скривању од људи, бежању од светлости и гласова? Какво је то зло учинио људима да бежи од свих, да га и син пљује? Издајнички стид га гони, а није издајник. Зашто га онда стид? Мирку Зајићу, коме је он дао Молотовљев надимак — Чекић када га је пре петнаестак година учлањавао у партију, не може вечерас да каже своју истину. Истином ће нанети штету партији, лажју — себе срамоти. И да му каже истину, хоће ли му он поверовати? Кад се одлучивао да се врати у земљу, није предвидео ни онакав сусрет са Владимиром, ни онакав сестрин и зетовљев дочек, ни ову муку пред ковачницом на друму за Лозницу.

Врати се и отвори врата ковачнице: под јарком светлошћу око мангала, између ковачког меха, наковња и струга седе на троношцима тројица и пуше, држећи чаше са ракијом. Назва им добро вече, а Мирко Чекић,

окренут му леђима, окрену се, загледа га зачуђено и оста да седи, ћутећи. А то је његов школски друг кога је он класно освестио и учио социјализму, неколико пута је хапшен и увек се у полицији бољшевички држао; седи и намргођено ћути друг који га није видео једанаест година, а кога је он у својим маштањима о будућности предвидео за председника градског совјета Ваљева. Богдан му пружи руку, Мирко Чекић невољно устаје и једва му је прихвата:

Откуд ти?

Ето, зажелео сам се Ваљева. И старих другова, Чекићу.

Познајете ли ви, другови, овог човека? — пита Мирко Чекић.

Ја га познајем — одговори један кога Богдан не познаје. — Лаку ноћ — каже други и устаје, а Богдана ликом подсећа на неког чије је име заборавио. Обојица излазе напоље, не затварајући врата.

Ко су ти ови?

Муштерије.

Богдан схвати да му Чекић из конспиративних разлога не казује њихова имена; посматра га: Зар и ти сумњаш у мене? Дубоко удахну смрад сагорелог ћумура и старе гвожђурије:

Могу ли да седнем?

Како си прешао границу?

Затвори врата, да разговарамо на миру.

Прочитао сам „Пролетер". Недељу дана нисам ушао у радњу, ни изашао на улицу од јада и срамоте. Ти знаш, мени је умро син у седмој години, нема жешћег бола. Али, кад сам прочитао шта си ти урадио и где си стигао, не

знам кад ми је било теже, а срамније никад. Идем Ваљевом, па ме страх да ме неко од наших непријатеља заустави и пита: Шта то би са твојим Богданом? Ти добро знаш да сам после Љењина највише веровао у Троцког, а кад издаде Троцки, у Стаљина и тебе. А сад издаде и ти.

Богдан седе на троножац, припаљује цигарету, ломи два палидрвца, каже:

Ја, Мирко, нисам издао наше идеале. У то ћеш се уверити. Ја сам само дошао у сукоб са *неким* друговима из ЦеКа.

Значи, партија лаже. — Мирко Чекић се ослања на наковањ и не седа.

Партија не лаже. Али партија, Мирко, може да погреши. То јест, неки људи... И другови из Централног комитета могу да погреше. Има у нашој партији фракционаша, каријериста и интриганата, нарочито у емиграцији. У Москви и Коминтерни...

У Москви и Коминтерни?

На жалост. Ја сам, Мирко, жртва интрига. Сломили су ми врат каријеристи и полтрони.

Откуд каријеристи и полтрони у Коминтерни? Шта то бенавиш, Богдане?

Има их. Има их свуда. Ти знаш, непријатељи се вешто увлаче у партију да је разоре изнутра ликвидацијом најбољих кадрова.

Те приче не причај мени, Богдане. Како си ти могао да се вратиш и сада се слободно крећеш, а био си пребегао преко границе?

Богдан подрхтава и гледа га збуњено. Шапну му:

Седи да ти објасним.

Да се објаснимо стојећи и најкраће.

Богдан недопушену цигарету баци у жар на мангалу и устаде:

Слушај, Мирко. Нисам ја дошао код тебе да ме ти саслушаваш. Мој сукоб са партијом ти не разумеш, нити ја желим у то да те увлачим. Могу као старом другу да ти кажем само толико: дошао сам у сукоб са неким друговима из ЦеКа око неких партијских питања. Они су то искористили да ми у Коминтерни интригама напакују свакојаке гадости, па су, и не чекајући одлуку Коминтерне, написали ону свињарију у „Пролетеру" да ме компромитују код партијског чланства. А ја ћу револуционар и бољшевик да останем до смрти.

Ако си то, зашто си се онда предао полицији?

Морао сам да побегнем из Француске. Немци, видиш, освојише Европу. Морао сам да се некако вратим и легализујем док се у Москви моје питање не реши.

Одлучио си се да капитулираш. Срамота!

Одлучио сам да се повучем из партијског живота док Коминтерна не донесе одлуку. Дотле ћу се бавити очевим занатом, живећу некако.

Ти си дошао у Ваљево да правиш свеће? Ти, Богдане Драговићу! — пљуну. — И зашто си код мене вечерас?

Послом сам дошао код тебе. Да ми уредиш казан и поправиш алат. Платићу ти као што би сваком платио.

Ја теби да оправим воскарски алат, па да сеире ваљевски буржуји и ликује реакција?

Богдан Драговић побегао из Русије и постао воскар! Могу само да ти дам конопац да се обесиш о електричну бандеру на сточној пијаци. Да цело Ваљево и околина види издајника. Оног у кога смо двадесет година гледали као у сунце...

Богдан Драговић отвори врата и без речи изађе на друм под светлост последње варошке сијалице. Стаде: куда ће сад? За леђима му Мирко Чекић шапуће:

Знаш ли ти колико сам батина због тебе појео, колико је другова због тебе премлаћено у Главњачи! Веровао сам ти више но себи. Веровао сам ти ко Стаљину што верујем...

Богдан Драговић шмугну у таму, у жубор Колубаре.

12

До доласка Симплон-оријента има скоро три сата, али три сата чекања Милене Петру Бајевићу не представља муку; он воли то чекање. Воли ту напетост свих чула, згуснутост своје жудње која ка сусрету расте, ту усредсређеност у један тренутак који доноси радост над којим му је само једна у љубави; воли то једно осећање у себи које му погаси све друге бриге, као страх у смртној опасности; воли ту стрепњу од њеног недоласка која, својом дубином, сусрету увећава значај. Тако му чекање постаје толико садржајно и узбудљиво да га чак и то што Милена није дошла на заказани састанак не чини несрећним. Ако није дошла,

ипак је чекао, и опет ће је чекати; опет ће уживати у оној пламсавој нади и бројању последњих минута до њеног испуњења. Том чистотом осећања у коме је, због све веће животне неизвесности, нарастала нека лепа, узвишена туга, он је себи потврђивао величину своје љубави и њену част.

Луња сиротињским крајем Истамбула, на обали залива, ту где се градским особеностима и начином живота Медитеран меша и спаја са Азијом. Не жели да тиме испуњава и скраћује време свог чекања, иако успут посматра: и како старци седећи на праговима кућа и ћепенцима својих дућанчића и занатлијских радњи пуше наргиле и ћуте (ни од чега људског толико не зазире као од тог источњачког опуштеног ћутања), и како здепасте и нискодупе жене у групицама, на главама носе судове пуне воде са чесми, и како се на ћошковима тесних сокака групице људи надвикују, вероватно око неке ситне трговине, и како дечаци под светлошћу сијалица, испод разастртих конопаца на којима се суше опрани дроњци, шутирају крпењаче... А ваздух базди на спржен лој, натрулу рибу и помије. Са мора укне лађа, одшкрће рибарица. Он чује и захукталу локомотиву и резак, згушнут штропот воза:

Симплон-оријент јури пустом Тракијом и помрчином, а Милена седи на ивици кревета, и замишљена гледа кроз прозор. Он воли ту њену замишљеност кад јој се на лицу види и душа: танка сенка туге, све тамнија у последњим сусретима.

Од донете одлуке да не прихвати поруку генерала Брагина и по налогу Сивицког синоћ не отпутује у Београд, учинио је све што је могао да јој тих седам дана, колико је одлучио да украде од своје службе, буду што пријатнији, да им на њиховом другом острву ништа не засмета. Једино јој може засметати она црна соба на Бујук-ади. И њега пецка та црна соба. Од златара Незира позајмио је новац да поравна издатак за смарагд на златном ланцу и боравак на Принчевским острвима, па се ниједног ситног задовољства које може да се купи не морају да одрекну. Синоћ је у Кумплкапу изабрао ресторан у коме ће вечерас вечерати, проучио јеловник и винску карту; јутрос се, не само због оног сумњивог портира и претреса кофера, преселио у луксузнији хотел, у коме ће преноћити и сутра, па одмах после доручка лађом отићи на Принчевска острва, где је он данас на Бујук-ади, на самој обали мора, у боровој шуми, баш како су желели, нашао дивну дрвену кућу, белом бојом обојену, са црном спаваћом собом. Није сујеверан, али зашто је црна?

Док лагано хода тесним и врлудавим сокацима, осветљеним из прозора кућа и сијалицама са ћошкова и завијутака, севне му сећање на ту чудну собу у којој ће њих двоје провести седам ноћи и седам дана. Пола света је обишао, спавао је по грофовским дворцима и милионерским вилама, по алжирским борделима, сибирским селима, кинеским избама и азијским хотелима, завирио у свакојаке одаје, париска атељѐа, масонске ложе, а нигде није

видео црну собу, ни преноћио у њој. Кад се успео на спрат те беле куће праћен старом Гркињом (радосном што ће јој бити гост један прави Француз са госпођом, који познаје Бордо у коме је она десет година била срећнија од свих краљица), кад је закорачио у собу чији су зидови и таванице обложени црном ебановином и патосани широким, тамнозеленим даскама, са два бела гвоздена кревета и великим огледалом у црном раму, он се уплашио од незнаног; сјежило га толико црнило собе, које може и Милени изазвати црне слутње. Стара Гркиња је на лошем француском и плачним гласом причала о њеном покојном мужу капетану Анрију у кога се заљубила док је ратовао на Солунском фронту и оставила мужа, богатог солунског трговца, јер је „Анри био леп као Аполон, и за главу виши од њега", а он је посматрао беле гвоздене кревете са белим прекривачима и осећање му се мењало: у црној соби — бела постеља и њих двоје на њој... Никад до сада нису имали такву постељу, никад је више неће имати. А то што се једном збива, не треба пропустити. Ваљда незадовољна његовим ћутањем, Гркиња је стала да га уверава да ће његовој госпођи и њему у овој соби бити толико лепо да ће за три недеље продужити боравак у њеној кући, а он је поверовао да се и Милени мора допасти ова необичност собе, јер необичност је порок велике љубави. Сагласио се са Гркињином тврдњом, а пошто је она и даље с неком плашњом сумњала да му се допала њена соба, понудила му је на располагање читав спрат са терасом. Иако је

на растанку уверавао да ће сутра са женом свакако доћи, ипак је свраћао у још неколико кућа да потражи обичну собу; нико му је није хтео да изда, а није му до поласка лаће ни остало времена да још трага за обичном собом.

С мутним осећањем вратио се у Истамбул, снажно зажелевши да у Аја Софији види у мозаику Христа, кога је запамтио као најлепшег Христа у православним црквама којег је видео. Са пристаништа се фијакером одвезао у Аја Софију, одмах успео на галерију и на великој композицији између Марије Магдалене и апостола Јована, загледао се у Христа коме су војници мухамеданске вере сљуштили десно раме, али га тиме нису обогаљили и умањили му лепоту. До сада никоме није признао: откада је од српског националног револуционара постао комунистички револуционар, уз обожавање Лењина, Троцког и Раковског, потајно и дубоко поштује Исуса Назарећанина, првог револуционара који је позвао људе да промене свет и створе нови, у коме „први ће бити последњи, а последњи први". Гледа задивљено у првог комунисту који је беднима и понижени-ма рекао да су једнаки са богатима и силнима, засновао им веру у спасење, смртницима обећао вечност, верницима рај после смрти, да би својом жртвом, својим распећем, утемељио ту најтежу човекову веру. Без своје жртве за веру људи му не би поверовали у спасење после смрти; без распећа, Исус Назарећанин не би милионима постао Бог и то остао двадесет векова. Није њега Маркс својом теоријом о капиталистичкој робној производњи убедио да

за комунизам треба жртвовати живот; да живи за идеал и веру, да се у нову будућност човек може успињати само са крстом на леђима, спреман да га на сваком брду распну, убедио га је Исус Назарећанин.

Шуњајући се по немачким и француским катедралама и црквама, где је најрадије заказивао састанке са својим обавештајцима, имао је времена да у њиховим сумрацима утврди у себи уверење: без Христове вере, не би било ни његове; без Христовог покушаја спасења човека од пропасти света вером у једнога Бога, не би ни у данашњим људима могла да настане вера у револуцију. И бољшевик је постао зато што су бољшевици први социјалисти који су спремношћу на сваку жртву потврђивали своју веру у комунизам.

Стоји сâм пред Христом у мозаику, толико му је леп тај тесар из Галилеје и рибар са Јордана, толико уман и достојанствен тај револуционар који је понижене и бедне усправљао вером у човекову победу смрти, најтежом вером откад човек верује, да би он, Петар Бајевић, главу тога Христа ставио у горњи леви угао црвене комунистичке заставе. Лагано силазећи низ камено успињалиште Аја Софије, одлучује да сутра на лађи, док с мора гледају куполу Аја Софије, исприча Милени свој доживљај и подсети је на оног Христа кога су гледали у Дафнима, на путу за прво острво, оног страшног Бога, претећег самодршца Христа Пантократора, под чијим су погледом обоје застрепели, а он је помислио на Стаљина, осећајући се бегунцем са фронта. Тада ће јој поверити своју стару тајну

о Христу, тајну за коју нема ни друга ни пријатеља.

Враћа у чајџиницу да се згреје врелим чајем и попуши цигарету.

Наставља да хода, гонећи из себе све мисли и сећања која не може да уплете у сећања на Милену и која јој идућих дана не може испричати. А нешто га заноси да јој се раскопа дубље него икад, да јој из себе дâ то што може и жели једино њој да дâ, па смишља речи које јој није говорио и грлиће је како је до сада није грлио.

Опет сврати у чајџиницу, упита газду има ли коњак, он му то потврди, и са зеленим чајем донесе пуну чашу коњака, промрмљавши да је француски. Петар испи најпре коњак, па припали цигарету и, расположенији, сети се једног предвечерја са Миленом на Хиосу. Догодило се то у маслињаку на обали мора, код млинова са ветрењачама, у остатку дана, иза самог заласка сунца, у тренуцима оног видног, свеопштег замора и мора, и земље, и биља, и цврчака. Сунце, што се било сажело у ужарену куглу, само што се спустило иза руба пучине, остављајући нешто светлости у висинама, која је некако безнадно и сетно сипила на море и острво. Седећи под маслином у високој, сунцем сагорелој трави и посматрајући призор у коме се најочигледније доживљава протицање времена, њих двоје су се, у ћутњи и стрепњи од ноћи, стискали једно уз друго, док се у крошњама маслина и смокава згушњавала тама, заравњивале усеклине стења и облагала крила ветрења-

ча. Онда су се, као уплашени што им је прошао претпоследњи дан одједном зажелели, па су се истовремено и без речи свукли; он се спустио на њу ухвативши се за маслинову грану, она се рукама и ногама згрчила око њега као да је амбис под њом; сплели се у једно и тако, без покрета, ситном дрхтавицом увирали једно у друго, али не радошћу, но тугом: неком потајном свешћу о пролазности, о последњим тренуцима који се могу још само загрљајем, врхунским добром тела и душе, бар за тренутак зауставити и спасти од неумитности која наступа... Било је то њихово једино грљење у коме једно другом нису ни реч изговорили. Зашто га се сада сетио? Затражи још један коњак, испи га, погледа на сат и озари се: за двадесет и седам минута стиже Симплон-оријент. Плати и упути се у Сиркиџи, ка железничкој станици.

По сату железничке станице Симплон-оријент треба да стигне за седам минута. Милена је већ изнела кофере у ходник: с лица јој се смакла забринутост и она лепа туга; лицем јој трепери нестрпљење, жељом јој се жаре тамне очи...

Ох, шта би дао да му са степеница воза падне у наручје! Али, њега овде вребају бар четири обавештајне службе, и он је из илегалских разлога не сме на перону да сачека. Договорили су се да сама изиђе из станице на главни излаз испод сата, упути се према фијакерима, а он ће је чекати у једном од њих. Иде поред низа фијакера, бира најлепши, са вранцима и црвеним кићанкама на оглавима,

резервише га за вожњу. Купује два ђеврека да их поједу док се возе у хотел. Седа у фијакер, неће да пуши, напрегну слух да чује долазак воза. У кров фијакера лупка ветар с Мраморног мора; дуго и претеће оглашавају се две бродске сирене; праште коњска копита од фијакера који наилазе. Жао му је што је не чека на перону, нема смисла да се повија под коферима, претерао је у професионалној обазривости.

Свет куља кроз станични излаз, носачи се довикују. Па воз је стигао! Кад је стигао? Станични сат не види, у свој не сме да погледа, може му она промаћи. Фијакерима прилазе групице елегантне господе са брдима кофера које на колицима гурају носачи (сигурно су Французи који беже у Турску), Милена није међу њима, ни међу самцима који излазе из станице, зашто је нема? Мучи се с коферима, откад је познаје, увек је путовала с много ствари. Из главних излазних врата више се нико не појављује. Бродска сирена дуго јечи. Да није због нечега изашла на бочној страни? Скочи из фијакера и пожури тамо, нема је, уђе у чекаоницу, празна је, истрча на пуст перон: локомотива хукћући гура воз назад, на споредни колосек. Можда је у чекаоници прве класе, празна је, изађе пред станицу, нема је. Фијакери одвозе последње путнике, његов фијакерист га дозива пуцањем бича; са Мраморног мора, као са дна света, опет јекну лађа. Прилази свом фијакеру, фијакерист му говори нешто на турском, стоји беспомоћно, не верује да није дошла. Врати се у станицу, прође свим чекаони-

цама и пероном, врати се на пуст трг, стаде: Зар је то могуће? Зашто?

Плати фијакеристи за вожњу до на крај Истамбула и са Јеврецима у руци пође лагано узбрдо ка Аја Софији. Нешто је спречило, доћи ће она сутра вече. Не може да не дође, није мање од њега желела да оду на друго острво. На растанку неколико пута га питала: да ли је сигурно да је истамбулска станица последња станица, да има само један главни излаз под великим сатом и да фијакери стоје одмах испред станице? Вечерас ће кренути, за сат и по поћи ће јој воз. Иде лагано, верује и сумња, бори се с тугом, не успева му: стрепи од нечег фаталног, то фатално је у свему што је човеку велико, стрепи од нечег надсвесног што га опоменуло оном црном собом у белој кући на Бујук-ади.

Осећа угрејане Јевреке у шаци, не може да их поједе. Не може ни да пуши. Улица којом се успиње, све стрмија је. Њом се успињао и кад је први пут стигао у Истамбул. Баш овом стрмом, са завијутком, тада не знајући куда води. Али тај доживљај јасно памти и обнавља га да смири разочарање у коме замире осећај опрезности, стање којег се највише плаши.

Због сумњивих типова, које је спазио како шеткају поред поређаних фијакера, а можда и због оне калајне месечине која је обасјавала Истамбул закићен минаретима, чинећи му га лађом претовареном источњачком робом која се угашених мотора њишка на мору, придружио се гомилици пешака са коферима и дењковима што је пошла узбрдо. Осећао је да му трну

стопала од истамбулске калдрме којом гази, свестан да је то турска земља, да је то Азија. И кад је сам избио на пусту зараван, стао је, више нечим уплашен но задивљен: по фотографијама из бедекера који је добро проучио, по куполи је препознао Аја Софију и Плаву џамију, што се у скамењеним клобуцима и копљима успиње међу звезде, сишле на Јегејско море. Дуго је стајао непомичан, знајући да стоји на византијском хиподрому, осећајући да тоне у млако пепелиште историје. Онај мутни, језни страх није га напуштао и он му се опирао питањем: шта је овде моје? Окренуо се ка Аја Софији да јој приђе ближе, чинило му се да су му ногавице прашњаве од тог пепела сагорелог времена, а одговор му није стизао на постављено питање...

Ни сада нема одговор на значајније му питање: зашто није дошла? Наставља уморно и бесцильно да корача сенкама дрвећа и смалаксалим светлостима. Стиже до обелиска и само по навици заустави се да у јегејским озвезданим небесима гледа куполе и минарете Плаве џамије. Пред њим се од каменог зида одлепи и усправи човек, подиже обе руке к небу, зацерека се. Петар Бајевић препознаде оног портира и узвикну на француском:

Шта вам је, човече?

Муједини са минарета кујишу на молитву, занесе се од тешког ударца у потиљак који га не заболе, али му се зањихаше минарета, полетеше ка јату месецâ, скршише се на комаде, потонуше у дубину шумеће тмине.

13

У Ваљеву, пред мостом на Колубари, Бора Пуб заустави аутомобил, рече шоферу да се врати у кафану на прилазу вароши, ником не каже кога вози и тачно у једанаест опет буде овде. За њим из аутомобила изађе и Иван Катић, стрепећи од сусрета са Богданом, и чим мутњикаво угледа улицу са старим, ниским кућама и ретким сијалицама, рече Бори да он није сигуран да ће познати Богданову кућу, у којој је само једанпут био. Заустављају пролазника и питају за кућу Богдана Драговића: овај им љутито одговори да не живи у Тешњару и пожури низ Колубару; питају жену у капији, она шмугну у мрак.

Настављају лагано џомбавом калдрмом. На Борино питање где је кућа Богдана Драговића, још им један Ваљевац одмахну руком, али их дечак кога сретоше доведе до Богданове куће.

Бора закуца на врата, и тек после јаче лупе упали се сијалица и појави згурени мушкарац у модрим гаћама и згуваној кошуљи, уплашена лица. Не одговори на Борин поздрав, а на питање где је Богдан, осорно рече:

Немам појма.

Како немаш појма? Ово је, ваљда, кућа Богдана Драговића. Шта си му ти?

Ништа му нисам — окреће се према соби и виче: — Јесам ли ти рекао, Јагода, мртву ти мајку, да ћу ја да награшем због твог пробисвета!

Нећеш да награшеш. Не псуј жену, не понашај се барапски. Ја сам Бора Луковић, по-

моћник министра правде. Пријатељ сам Богданов. Ово је његов шурак, дошли смо да га обиђемо.

Мушкарац се ћутећи повуче у кућу, на врата излази жена огрнута шалом и показује руком ка шупи при дну дворишта:

Тамо је, у очевој радњи.

У оној шупи? Шта ради тамо?

То је његово.

Богдан Драговић, лежећи на торли, столу за разливање воска, који је претворио себи у постељу, покривен мајчиним ћилимом, слуша разговор између зета, сестре и Боре Пуба, кога је од прве речи препознао и толико се узнемирио да је скочио, угасио свећу и навукао ципеле намеран да побегне, али му је то немогуће, па стоји у мраку и кроз прозорче гледа како долазе Бора и Иван. Сусрет са Бором поднеће некако, али шта ће са Иваном? Бора га дозива, он отвара врата и стаје у довратку:

Шта ћете вас двојица ноћас овде?

Српско гостопримство! Ал' ти си стара комуњара, па и не мораш бити ни гостопримљив према својим пријатељима. Добро вече, воскару!

Рукују се.

Богдан узе Иванову руку као да је Миленина, стисну је и задржа у шаци; Иван уздрхта, верујући да га Богдан и сада сматра рођаком и другом; Богдан му уплашено испусти руку, порезан болом; Иван схвати своју обману, потиштен више но пре руковања.

Пали сијалицу и пусти нас у кућу — каже Бора.

Немам сијалицу. То што имаш да ми кажеш, можемо овде и стојећи.

Имамо ми подужи разговор. Стари смо пријатељи, а нисмо се видели, биће, једанаест година. Ако нећеш да нас примиш под свој кров, онда хајдмо у хотел.

Богдан ћути: да их отера не може, да у хотел иде, још му је теже, па уђе у „радњу" и припали свећу:

Уђите и седите на шта вам воља.

Иван седе на његову постељу, Бора на изврнут казан; обојица посматрају крш старог воскарског алата, гомилицу прашњавих свећа на некаквом сточићу уз матанку, два котура сасушеног воска са неколико засекотина, очеву мајсторску диплому окачену више садашње Богданове постеље, а испод ње Љењинову фотографију, ексерчићима прикачену. Обојица се зачуђено згледаше у Љењина с качкетом, али с друкчијим мислима. Богдан то види, пушта их да размишљају што им воља и задовољно слути њихове закључке. Први проговори Бора Пуб:

Какав светац, такав и верник.

Тачно — каже Богдан.

Ћуте сва тројица. Иван је збуњен Богдановом потребом да и сада и овде лежи под Љењиновом сликом. Слутећи неправду која му је учињена, убеђује себе да је то људска судбина што је и један Богдан Драговић са висина комунистичких идеала и Коминтернине моћи пао у ваљевски кокошињац. Пред понижењем које доживљава Богдан, сада му је без икаквог значаја његов клеветнички чланак у „Пролетеру",

у коме га прогласио троцкистичким подлацем, издајником прве земље социјализма и слугом београдске полиције, на шта је следио партијски бојкот и она пљувања на улици. Осећа и стид што је Миленин брат, која га је оставила и постала љубавница Петра Бајевића. Не зна шта да му каже.

Бора Пуб сажаљева пријатеља, али у његовим осећањима има и неког осветничког задовољства због краха тих усијаних „идеалиста" које он сматра најопаснијим будалама на српском тлу. А нада се и да ће судбина „великог револуционара" Богдана Драговића морати да опамећује све оне шупљоглаве студенте и ђаке који верују у комунистичку партију, међу које спада и његов син Мишко, па нема зла које не би учинили да целу земаљску куглу учине Стаљиновим царством.

А Богдан ћути све незадовољнији присуством негдашњих верних пријатеља и неистомишљеника који виде његов пасји положај, и као да тек сада сагледава дубину и ругобу свог пада.

Бора Пуб опет први проговори:

Овде ћеш, дакле, ти да започнеш своју капиталистичку производњу. Индустрију свећа... Ако не наиђе неки велики помор, неки пегавац, тешко ћеш ти да прођеш са свећама данас. Срби просечно троше три свеће годишње. Једну за славу, једну за Божић и трећу ако им неко умре.

Мало више. Чешће се умире... Извините, немам чим да вас понудим.

Добро ме подсети. Душанка ти је послала питу с месом, каже да ти то највише волиш.

А ја сам ти донео флашу жупске ружице — вади из торбе увијену питу и флашу, и гледа где да их спусти.

Спусти на то сандуче. Поздрави Душанку. Послаћу јој прву славску свећу коју направим.

Имаш ли материјал? Восак је скуп.

Набавићу — осећа се све нелагодније што Иван ћути. Не ћути без разлога. Нема шта да му каже о Милени. Нема ни он о чему да разговара са негдашњим пријатељима; мора о сину:
— Шта ми ти, Боро, можеш рећи о Владимиру?

Чаше, видим, немаш. Пићемо из флаше. Као некад из војничке чутурице... — пружи флашу с вином Богдану, он одби, и Иван одмахну руком. — Хвала вам, више ми остаје — испи неколико гутљаја, припали цигарету смишљајући шта да му каже о Владимиру, који је по јутрошњем разговору са Вујковићем већа мазга од оца, па ни под батинама неће да призна од кога је примио летке и Стаљинову биографију. Из сажаљења према Богдану рече: — Владимир ће бити пуштен за који дан. Срећена је ствар.

Како срећена?

Лепо. Интервенцијом — чу како Богдан скрши прсте. Зна му значење тог геста, па додаје:
— Кад не би било хришћанске самилости великосрпске буржоазије и поткупљивости београдске полиције, од твоје бивше партије и њеног подмлатка не би остало ни за семе.

Богдан се и обрадова и забрину, знајући шта чека комунисту који интервенцијом моћника на власти бива пуштен из затвора.

Неће тако бити, Боро — рече осорно.

Добро, добро. Немам намеру вечерас да разговарам о политици. Дошли смо да те видимо и нешто помогнемо, ако треба. А волео бих сада да разговарамо као некад, кад смо били ђаци — каплари, као у скопским „плавим касарнама" хиљаду девет стотина четрнаесте. Пре но што нас поткупише и потераше на фронт да изгинемо за краља и отаџбину...

Иван, осећајући да ће својим даљим ћутањем онемогућити разговор који је намеран да поведе с њим, прекиде Борино подсећање на далеку прошлост:

Наша генерација је жртвована генерација. Све нас је изиграла историја.

Историја... Шта је то историја, Иване? Историја, то је скидање глава и бављење нељудским пословима. Ја сам пуцао у швапске главе, кад сам морао, и не нишанећи. А после тог ужаса није ми пало на памет да се лонцам око историје. Нити хоћу. А Богдан и ти што сте намеравали да Дунав скренете у Мораву...

Ми смо, Боро, веровали да историја не треба да буде скидање глава и бављење нељудским пословима.

А ко сте ви, бога вам манијачког, да можете и смете да замишљате како ћете вашом влашћу усрећивати људе, народ, та крда двоножаца која се називају човечанство? Није овај свет створио човек да би га човек могао променити. Не мислим ја, наравно, ни да га је створио Бог.

А ко је онда створио тај твој свет?

И твој, Иване, и мој свет, створили су пола људи који су правили децу и градили станишта

да преживе, онда да се обогате, а другу, или још већу половину овог света створиле су бактерије. Да, та невидљива жива бића. Размислите мало о њиховом деловању и улози. Бактерије су, господо марксисти, у историји значајније од царева, филозофа, политичара и сличних крволока што себе сматрају великим историјским личностима. Бактерије, господо! — натеже флашу. — Шта сте се умусили? Завадила вас та идиотска партија, и сада вас двојица, стари пријатељи, држите се као непријатељи. А то око чега сте се ви посвађали, за три године најдаље, биће брука за обојицу.

Богдан и Иван ћуте погнути и пуше. Богдан не слуша Борина бургијања о историјској улози бактерија. Његову тврдњу да ће у рату између људи који располажу тенковима, бомбардерима, подморницама, победу однети невидљива жива бића, без праха челика и барута, оштро прекида:

Како си то, Боро, средио за Владимира?

Лепо. Искористио сам свој чиновнички положај. Ја сам, као што знаш, помоћник министра правде. Е, ту државну правду могу понекад да злоупотребим за добро својих пријатеља. Деце мојих пријатеља. За свог сина, не бих. За тог мангупа никад не бих интервенисао. Али за Владимира, Миленинога и твог сина, морам и хоћу да молим свог министра.

Богдан шапну:

Ако ти је то нешто много незгодно...

Не брини ти за мој ауторитет. Владимира ћу ја ишчупати из Главњаче. Његовом деди, Вука-

шину, окорелом опозиционару, испод части је да моли неког министра Спасића, а мени режимлији није.

Наста ћутање у коме праска свећа, а Ваљевом лају пси.

Иван се окрену Богдану:

Ако није партијска тајна, молио бих те да ми кажеш шта се то догодило с тобом?

То се тебе не тиче.

Ипак ме се тиче, Богдане. Ја не могу да схватим зашто је тебе одбацила партија?

Свакако не без разлога.

Тешко је поверовати да си ти троцкист, каријерист, полицијски провокатор...

Ја то нисам. Али да сам скренуо с линије, то је сигурно. Квалификација је ту споредна ствар.

Није споредна ствар. Није свеједно да ли се разликујемо у мишљењима, или смо непријатељи.

Данас објективно ствари стоје тако: ако не мислимо исто, онда један од нас мисли оно што мисли наш непријатељ. Ко сада не стоји на партијској линији, није с партијом. На страни је троцкиста и њених непријатеља. Нема треће стране.

Али, Богдане, постоји своја страна. Она није ни партијска, ни непријатељска. Она је само моја.

А шта је то данас своје мишљење?

То је моја несагласност са обема странама света које ти видиш. Нећу ни под једну заставу, ни под једну икону.

Мораш, Иване Катићу!

Богданова претња ућута Ивана. Не желећи да повреди пријатеља, одлучи да му се не супротставља.

Пљујем ти ја на ту логику, Богдане! — узвикну Бора Пуб. — Ако не мислим како ти мислиш, онда мислим како Вујковић мисли. Ако не мислим како Стаљин мисли, онда сам за Хитлера! Не дај Боже да се ви с том вашом логиком дочепате власти!

Богдан не зна како да прекине овај разговор. А Иван, из великодушности према Богдану, рече:

Та логика није тако буквална како је ти, Боро, схваташ.

А како ти, филозофе, схваташ ту комунистичку логику која је и преко тебе прешла као ваљак?

Тумачим је временом у коме живимо. Историјом. Сви смо ми сламке међу вихорима, што рече Његош.

Сламке смо, ако смо сламке. Али, ако смо брвна, ако смо стабла, онда, мој Иване, вихори могу само да звижде око нас.

Сви смо ми данас само сламке. Плева. Сви, Боро. А ја се разликујем од Богдана највише у томе што увиђам да смо сламке.

Сламке сте ви који сте намерни да усрећите човечанство. И одуваће вас Хитлер и Стаљин у мајчину! А ми малограђани и грађани, ми што бринемо за своју кожу и држимо се за прагове својих кућа, нас неће одувати ниједна олуја. Или бар све нас неће.

Иван се покаја и за спорење са Бором пред Богданом; жели њега да слуша, а он ћути и између цигарета узима комад воска, загрева га и гњечи. Свећа немирно гори и повија пламен као да ће да се угаси. Зар ће се на овоме свршити сусрет старих, животних пријатеља који се нису видели толико година? Њега ће оставити у овој шупи, у овом кршу, мраку, смраду старе прашине и трулежи, а њих двојица сешће у аутомобил и вратиће се у своје удобне куће.

Богдан жели да они што пре оду. Једино га новац мучи: неопходан му је и за оправку алата и за куповину воска. Има га, за хлеб и дуван, највише за недељу дана. Ако од Боре не позајми, може само од ујака Милуна из Славковице, а питање је да ли он има толико пара. Како сада да их за нешто моли?

Видим, Драговићу, ниси расположен за разговор. Имаш ли неку жељу коју бих ја могао да ти испуним?

Ако би могао код среског начелника да уредиш да се не јављам свако јутро.

Јављаћеш се једном недељно. То је све?

Богдан ћути.

А капитал за индустрију свећа даје ти Коминтерна? Шалим се. Колико ти пара треба?

Три хиљаде... Ако имаш — промуца Богдан, постиђенији пред Иваном него пред Бором.

Бора му према свећи изброја новац. Ивану је жао што од њега не тражи. Бора уверава Богдана да ће Владимира за три дана пустити из затвора, а он овде у Ваљеву неће остати дуже од пола године. А куда ћу? — хтеде да каже

Богдан. Очекује од Ивана да бар на поласку каже нешто о Милени. Иван је не помену. Лакну му кад се они подигоше да пођу, не испрати их ни до капије. Чим изађоше на улицу, Иван стаде:

Који су то богови, који су то демони досудили Богдану Драговићу овакву судбину? Какве су то хтонске силе завладале овом земљом, Боро?

Идеје, Иване. Идеје ће уништити људски род. Хајдемо, ено га наш ауто!

Богдан леже на постељу и угаси свећу. Од туге за Миленом, коју је изазвао сусрет са Иваном, јачи му је осећај понижења што су га пријатељи, према којима је он, откад су се први пут срели почетком септембра хиљаду девет стотина четрнаесте, био надмоћан својим идејама и животним циљем. Све што су обојица имали и знали, могли и наумили да постигну у животу, није било равно његовој комунистичкој вери и припадништву партији. И сада се то што му је било моћ окренуло против њега; то што га чинило срећним претворило се у несрећу. Зар ће он овде, у овој шупи, пљунут од сина, прогнан од партије, презрен од ваљевске чаршије, живећи од сажаљења Боре Пуба, да сачека немачку окупацију и буде убијен од Гестапоа? Тако без отпора и борбе да сконча? Као стари пас. Ковитла му се мрак, јавља жеља да се побуни против толике неправде, пали му се гнев. Али у њему то неко други хоће, неко ко није он. Лежи на леђима, укочен под мајчиним ћилимом, гледа у мрак, уплашен мишљу о побуни којом би порекао себе. Побуна је стварна издаја.

14

Петар се давио у црном бунару, црној усталасаној реци, мутној бари некој; било му је хладно, осећао је да дрхти. Хладноћа, мокрина, хучање неко бистрили му мозак, тмина се разређивала и праменала, два тупа бола у свест обликовали су му главу, упостојавало му се тело и сазнавало тврдину камена под собом. Цвокот му је отворио очи: сивило, киша, ветар. Хучи обелиск забоден у сиво. И минарета се зарила у сиву висину. Отуда кујише мујезин: Азија... Турска... Цариград... У Цариграду је, Милена није дошла. То су минарета Плаве џамије. Ту је Аја Софија и најлепши Христос на свету. Хладноћа му покреће руке, ноге, мало придиже главу: лежи на царском хиподрому између Аја Софије и Плаве џамије. Нису ме убили. Роџерс, портир. Зашто се зацерекао? Покушава да устане: тама. Неко му брише лице. Отвара очи: глава са брадом и фесом са белом чалмом, наднесена над њим, нешто му говори турски, то је хоџа, показује му крваву марамицу. Разбијена му глава. Онај портир што се зацерекао кад се враћао са железничке станице... Зашто? Тај је скочио од зида и тресну га по глави, падајући видео је још двојицу. Опипава рану, две су, трне бол. Хоџа му нешто забринуто говори и показује крваву мараму. Зваће полицију. Мора да устане. Покушава, пада. Хоџа му помаже да устане. Петар се заноси, њишу се и повијају минарета Плаве џамије, тамо да се склони док се мозак не разбистри, Милена ће можда стићи вечерас. А Сивицки? Сивицки! Мујезин завија, у

џамију да се склони, хоџа руком показује џамију и говори:

Алах... Алах...

Хоџа га поведе ка џамији, говорећи му нешто брзо и претеће. Петар се тетура, на махове је тама, али се уз хоџину помоћ одржава на ногама и мучи да утврди да ли је свитање или сумрак; тражи у џепу сат — нема га! Кутијицу са смарагдом — нема је! Пасош и новчаник — нема их! Опљачкан је! Шта да каже Сивицком? Замути му се у глави од бола. Хоџа га одржа на ногама. Можда онај портир није немачки агент, можда је пљачкаш, али зашто се зацерекао пре него што га је нечим лупио по глави? Нотес са разним шифрама. Нема га! Сивицки ће га стрпати у прву совјетску лађу и вратити у Москву. Можда ће она идућим возом стићи! Хоџу пита на француском колико је сати? Хоџа нешто мумла и доводи га до улаза у џамију, пушта, клања му се и одлази. Петар се придржава за зид, сети се да треба да се изује, скида ципеле не распетљавајући их, оставља и улази у таму у којој у даљини светлуцају кандила, клече на серџаде, замути му се, тама. Неко га дрмуса, прибира се, тај му нешто мумла на турском и наставља да клања. Хоџа са минбара кујише. Петар види око себе гомилице верника који за хоџом понављају речи из Курана и клањају. Клања и он, али кад теменом дотакне серџаду, замути му се у глави; упиње се да одржи свест и смисли: шта треба прво да уради? Присећа се: у опасностима треба мислити и главом непријатеља. А он нити има читаву главу, нити зна ко му сада није непријатељ. Мучно сре-

Ђује чињенице и догађаје од доласка у Цариград, сећа се људи с којима се сретао и сарадника, тражи међу њима агента-провокатора, двојника, таквих је сигурно троје, не може да утврди да ли је у немачкој или енглеској мрежи. Свом цариградском пункту неће да пријави шта му се догодило, јер ће га првом лађом транспортовати у Одесу; у Београд се може вратити тек после рата, ако га преживи. Око њега жамор молитава и њихање верника. Смисли план што хитнијег бекства из Цариграда, обу ципеле и изађе из џамије на кишу и хладан ветар.

На чесми опра лице и крваву косу, напипа две отеклине са расеклинама на темену које тупо боле, и одржа главу под млазом чесме док му лобања не поче да трне од студи. Мозак му се разбистри, и он јасно схвати тежину свог положаја и смртоносну опасност од сваке погрешне одлуке. Најпре: не сме да прође хиподромом и близу обелиска где је нападнут. Убице сигурно мотре место злочина, питајући се где је нестала жртва. Од чесме крену одмах лево, ка Босфору, да заобиђе хиподром, па се неком стрмом улицом, опет мутне свести, као пијан упути у Капали-чаршију ка златару Незиру, код кога се састао са Сивицким. Сви људи које среће загледају га као да се чуде што је жив. Онима што га најдуже загледају, покушава да се осмехне.

У Капали-чаршији заслепе га блештање злата и изазва му мучнину. Уплашен да се не сруши, лагано крену између дућана с накитом. У излогу дућана у коме је Милени купио ону смарагдну сузу на ланцу, на црном чоханом јастучету угледа онај исти смарагд који је купио.

Не може да се макне од излога, опчињен, узбуђен, загледан у зелени смарагд. Можда је агент пљачкаш већ продао накит? У вратима дућана појављује се газда, осмехује му се и на француском позива га да уђе унутра. Петар се уплаши његовог осмеха, као да дућанџија зна шта му се догодило. Крену даље, покушавајући да пожури и загуби се у гомили људи који се мувају сокаком у бљештању светла, злата, драгог камења. Опомиње себе: Сабери се, на дужност!

Златар Незир се препаде од његове појаве и изгледа, ћутке га увуче у одајицу са касом и шапатом запита: зашто је гологлав и крваве главе? Петар му исприча како су га ноћас у близини хотела где је одсео пресрела тројица, претукли га и опљачкали све што су нашли у џеповима. Нареди му да о томе не обавести „наше", замоли да га смести на сигурно место и што пре набави му швајцарски пасош. Незир, са искуством и врлином старог агента, више му не постави ниједно питање, спреман да уради само оно што му се нареди. Донесе му чај и земичку, остави га у тами са касом, затвори дућан и оде. Петар испи чај, повраћа му се и мути у глави; леже на под подметнувши под главу Незирову молитвену серџаду. Дремао је и спавао, повраћало му се, тресла га грозница. Бринуо је: можда ће Милена стићи довече, како да је дочека, куда ће с њом без пасоша и новца? Само да Сивицки не сазна да је нека обавештајна служба одлучила да га ликвидира. Немци или Енглези? И једни и други имају разлог да га смакну. Али, зашто га ноћас нису дотукли? Онај што се церекао, освету је неку извршавао. Нису

знали да његову херцеговачку главу не могу да смрскају два ударца гвозденом шипком. Мучнина, грозница, тама.

Незир га пробуди и рече да му је довео лекара. Петар се побуни против лекара, он га може открити и непријатељима и Русима. Незир му даде реч да је лекар апсолутно поуздан човек. Петар пристаде да уђе и превије га. Лекар му без речи опра рану што га јако заболе, не савлада јаук, засу је неким прахом, стави му завој око главе и на крају рече на немачком:

Задобили сте потрес мозга. Морате две недеље лежати у постељи са што мање покрета. Храна дијетална, ако пушите, не смете пушити. У клозет не идите сами. Прекосутра ћу вас поново превити.

Лекар се поклони по турском и оде. Петар се узнемири: како вечерас да не оде на железничку станицу и не сачека Симплон-оријент?

Незир му рече да ће га вечерас, кад затвори дућан, одвести код свог човека, где ће лежати док не оздрави, а за то време он ће му набавити пасош. Петар га замоли да му купи цигарете. Незир га молећиво погледа, али без речи испуни му жељу. Петар припали прву цигарету овог дана, смучи му се и угаси је. Замоли Незира да га огрне својим капутом да се згреје од студне језе.

Увече, Незир му шалом обви главу, огрну га својим капутом, спусти ролетне на дућану и одреди му правац кретања, пратећи га на одстојању од неколико корака. Петар напреже последње снаге да се не тетура. Али, поред дућана са оним смарагдом у излогу застаде да га још

једном види; не успе му: златар је купио накит из излога, спремајући се да затвори дућан. Петра обузе туга за смарагдом, сети се закупљене собе на Принчевским острвима, замути га и страх: можда се и Милени догодила нека несрећа?

Незир га поведе кривудавим и мрачним цариградским сокацима и после дужег пешачења залупа на капију у високом зиду. Убрзо се са фењерчетом појави човек са фесом на глави, огрнут бундом и без речи. Калдрмисаном стазом кроз врт у коме замириса пролећни шебој (Петар се сети мајке) уведе их у кућу са притуљеном лампом. Петар му пружи руку, погурен старац му се наклони и уведе га у собу са мангалом пуним жара, сву утуткану ћилимовима и јастуцима и са распремљеним креветом. Петар седе на миндерлук да се одмори и одмах рече Незиру да њих двојица морају ноћас да сачекају једну „важну личност" која стиже Симплон-оријентом. Незир га учтиво подсети на лекарево упутство и понуди се да он сачека ту „важну личност" и смести је где треба. Петар му одлучно каже да и он мора поћи на станицу и замоли Незира да пре доласка воза дође фијакером по њега. Незир погнуте главе поћута, каза му да је домаћиново име Абдулах, говори само турски, а он нека позове чим му нешто затреба. Абдулах ће разумети његову жељу. Та источњачка, савршено учтива и церемонијална послушност, добро знана Петру из живота у Кини и Азији, увек га некако понижавала, јер је њом успостављано оно одстојање које је слугу чинило надмоћним над господаром. Вечерас први пут му годи.

Чим Незир изађе, Петар седе ближе мангалу и испружи дланове да се згреје. Цвокоће од неке унутарње хладноће. Абдулах му принесе чај и беле колачиће. Испи зелени грк чај, грицну колачић, повраћа му се. Осећа да се разбољева не само од рана, које га све јаче боле. Леже на миндерлук, стресајући се од језе. Абдулах, који често вирка кроз одшкринута врата, покри га ћилимом, принесе му мангал ближе и повуче се у суседну одају.

Незир га затече замућене свести, у врућици; замоли га да му опише личност коју чека и препусти њему бригу за њен смештај и успостављање везе са „нашима". Петар му одговори да он лично мора да сачека ту особу (никако не открива да ли је жена или мушкарац та „важна личност"), устаде, зави главу кафтаном. Абдулах га огрну својом бундом и са притуљеним фењерчетом изведе из своје авлије. Сипи киша. Петар зацвокота од зиме, у глави му се мало разбистри, Незир га поведе у сокак где их је чекао фијакер у мраку, који их одвезе пред улаз железничке станице.

Ускоро, дугим безнадежним писком Симплон-оријент препаде Петра и уђе у железничку станицу. Путници са коферима куљају кроз велика врата и журе ка фијакерима. Петар помоли главу да боље види путнике, радујући се и надајући се Милени, намеран да је поведе код Абдулаха и представи као своју жену. Али, ње нема. Из празне чекаонице изађоше и железничари. Опусте трг пред станицом, замире топот коња који одвукоше последње фијакере калдрмисаним улицама Цариграда. Каква је несрећа њу снашла

и спречила да дође? Дуго гледа у зјапећу празнину опустелог станичног трга на киши, а са Босфора две бродске сирене заједекташе цариградским странама и брежуљцима, накићеним нискама жутњикавих светиљки. Незир га шапатом опомену да су одавно изашли сви путници из Симплон-оријента. Петар се повуче на седиште, шћућури у ћошак дрхтећи, осећајући се изневереним и очајним.

Кад се у бунилу стровали у кревет, Абдулах и Незир затрпаше га са неколико ћилима, он се у грозници занесе у неку дубоку тмину и, уплашен да се више неће ни пробудити, повика:

Незир, дај ми пасош!

15

Нањућен и повређен, Вујковић хода својом канцеларијом од зида до зида и гласно псује министра Спасића, који му је наредио да одмах пусти из затвора Владимира Драговића, тог дрског говнара, намерног да из Главњаче изађе као „херој пред полицијом". Петнаест година он ради у политичкој полицији и прогања Коминтернине агенте, рушиоце државе и анационалне типове, тукао се и рвао са члановима Централног комитета, Богдан Драговић га и намучио и понизио, чак и затворски стражари још увек препричавају како је „шефа зајебао" Богдан Драговић, али га нико од тих најокорелијих комуниста није пљунуо као тај балавац, Катићев унук, републиканско копиле! А ко му је дао пуну торбу комунистичких летака, Стаљинову биографију и

„Антидиринг", то нека они „крволочни садисти" из Главњаче, ти „прљави полицајци" сазнају од врачара! Али, Светозар Вујковић може да изгуби само у покер-партији и то пред зору, кад задрема. Овај пораз платиће и отац и син. Кад би жене познавао као комунисте, не би га она курва онако вукла за нос. Нареди да му приведу Владимира Драговића и заметну се у својој берберској столици.

Владимир уђе не поздрављајући га, очекујући саслушање и батине. Сада је уверен да ће их издржати иако му је тело избраздано модрицама и табани пуни пликова. Да покаже Вујковићу да га презире, гледа у прозор и чека питања.

Вујковић га подсмешљиво посматра, испуши читаву цигарету док проговори:

Јеси говнарска битанга, али си рођен под срећном звездом. Презиреш и пљујеш оца, али он, отац као отац... прашта, шта ће друго. И тако, ти се извучеш.

Владимир се окрену и срете му жмиркав поглед: шта ли смера?

Да, извучеш се. Иако ниси завршио истрагу, иако си зарадио најмање две-три године робије. На молбу твог оца, ми те пуштамо кући.

На молбу мог оца? — неконтролисано узвикну Владимир.

Па, да! Јесмо садисти и крволоци, али, ето... Нисмо могли да не уважимо молбу једног несрећника, коме је требало двадесет година да увиди у какав га ужас води Коминтерна. Ја се надам да теби неће требати двадесет година да схватиш куда срљаш. Такође, надам се да се

више нећеш онако барапски понашати према свом оцу... Губи се!

Владимир не може да се макне: на молбу свог опамећеног оца, пуштају га из Главњаче да се опамети!

Васићу, изведи га до улице и ритни га ногом у гузицу!

Схватајући да му је сваки отпор бесмислен, збуњен и очајан изађе из Главњаче и уплашен слободом, иако једва хода од болова у табанима, пожури ка Душановој улици да га не види неко од скојеваца, ускочи у трамвај и упути се на Карабурму у свој стан. Жене из авлије га дочекују сажаљиво и радосно, питају да ли су га тукли у затвору, нуде да једе. Показа им маснице и уboје од воловских жила, да му бар оне буду сведоци какав је пуштен из Главњаче. Рече им да ништа није признао, иако су га две ноћи тукли. Жене га искрено ижалише, он испи две шоље млека и поједе велики комад хлеба, причајући им како у Главњачи муче и туку људе који се боре за сиротињу и правду. Газдарица му отвори собу својим кључем и рече да се за три дана исели; јер, иако јој је много симпатичан и на време плаћа кирију, неће да има главобоље са полицијом. То га забрину, али накратко, пред највећом бригом: како ће друговима да објасни своје пуштање из Главњаче?

Затвори врата и ослони се на зид, присећајући се сваке речи коју је Вујковић изговорио Богдану у његовом присуству и очевих речи њему, када га је жандарм повео из Вујковићеве канцеларије: „Сине, издржи, ја нисам кукавица и издајник. Ја нисам изгубио веру у партију..."

А зашто си се предао полицији, зашто си капитулирао, зашто? Зашапта, линуше му сузе. За ким лије сузе, како сме да жали издајника партије? Јесте издајник, у „Пролетеру" је то написано, троцкист, фракционаш, полицијски провокатор, партија не лаже, партија се без разлога не одриче борца и члана ЦеКа. Јесте њихов човек кад му је успело да пусте из затвора њега који је ухваћен са пуном торбом партијског материјала, а ништа није признао. Свуче се и леже у кревет иако је подне. Не спава му се. Нико му неће поверовати, и не треба да му верује да је тако брзо пуштен зато што ни под батинама није признао од кога је примио партијски материјал. Надимак му је Свилени, нико неће поверовати да је он издржао две ноћи саслушања и пљунуо Вујковићу у лице. Да каже истину: Пуштен сам, другови, на захтев мог оца полицијског провокатора. Пљунуо сам оца и Вујковића, батине сам издржао, ево доказа. Скинуће кошуљу, изуће ципеле: Погледајте, то су докази! Морају му веровати, доказаће им да није син Богдана Драговића. Наступају опасна времена, сви ћемо се видети. Покри се преко главе да се згреје и заспи, у тами, неколико ноћи није спавао. Осети пријатност што је у својој постељи, али се сети другова осталих у Главњачи, обузе га кајање због пријатности коју осећа под ћебетом.

До сутона проведе у кошмарном дремежу, а кад у авлији загаламише радници и зидари што су се вратили с посла, он се обуче и пође у град да најпре пронађе Мишка Пуба и исприча му шта се догодило. Сусрете Зору, обрадова се, за-

желе да је загрли, она узмаче и, не додирујући га, упита уплашено:

Зашто су те тако брзо пустили?

Растужен њеним страхом и сумњом, позва је да га прати до Вуковог споменика и успут јој исприча истину. Она завапи:

Па ти си, Владо, неправилно поступио! То је објективно сарадња са полицијом!

Са полицијом сарађује мој отац, а не ја. Мене су једноставно избацили из Главњаче.

Али ти си помилован од полиције! Ти си прихватио очеву интервенцију, ти си... Схваташ ли ти колико је то компромитација за једног комунисту и члана Комитета?

А шта сам, Зоро, могао да урадим? Вујковић је наредио жандарму да ме ритне ногом у гузицу и избаци на улицу. Морао сам да изађем.

Нико ти то неће веровати.

Ја ћу друговима рећи истину. Чист сам. Гледај! — задиже џемпер и кошуљу, показујући трагове батина. — Хоћеш ли да се изујем, да ти покажем табане? Једва газим. Како смеш да сумњаш у мене?

Шта ти вреде те модрице кад си пристао на очеву интервенцију и полицијску милост...

Увређен, остави је уз гробљански зид и уђе у трамвај. Када он ни Зору није уверио да се комунистички држао, неће ни Мишка уверити, нико му неће веровати. Стиже до Правног факултета, угледа гомилу студената, уплаши се од њих и оста прекопута, ослоњен уз платан да чека ако Мишко наиђе. Прилазе му два скојевца, не може да им умакне, питају га:

Зар ти ниси ухапшен?

Јесам. Гледајте шта су ми урадили? — задиже џемпер са кошуљом, показујући им модрице од удараца.

Скојевци се без речи удаљише. Не верују ми! Хтеде да се врати у стан, али наиђе Мишко и обрадовано повика:

Здраво, Свилени! Амнестирам те. Ниси више Свилени. Сјајно си прошао. — Пружи му руку.

Владимир се поздрави збуњен Мишковом срдачношћу и у шетњи исприча му све што се с њим збило у затвору. И како је пљунуо Вујковића и како је био претучен. Показује му трагове батина, само му не могаде да каже да је пљунуо и оца. Али му исприча шта му је отац рекао.

Мишко Пуб га загледа и прекиде:

Ти му то верујеш?

Владимир стаде: сети се очевог лица, чу му речи.

Одговара:

Не верујем.

Владимиру се чини да Мишко побледе. Хтеде да му каже и Богданову претњу Вујковићу да ће га зубима заклати, али Мишково лице поврати строгост коју он има када отвара састанак комитета СКОЈ-а.

Нема ту, Владо, никакве двојбе. Богдан Драговић је издао партију. Јеси ли читао данашње „Време"? Има тамо један отрован антикомунистички чланак са насловом „Повратак заблуделог сина", у коме неки реакционарни гад ликује над капитулацијом Богдана Драговића. Буржуји ће развити праву кампању против наше партије и Совјетског Савеза. Али, шта ћемо ми с тобом?

Како шта ћете са мном?

Како да објаснимо чланству твоје пуштање из затвора?

Владимир не може, не сме да му каже да му је Вујковић рекао: „Ми те на молбу твог оца пуштамо кући." Засузи, поново подиже џемпер и кошуљу:

Гледај! На састанку скинућу се го, изућу се да им покажем табане! А зар није доказ да сам се добро држао и што нико од вас није ухапшен, ни друг од кога сам примио летке и Стаљинову биографију?

Не прави сцене. Ја ти верујем. Али и ти мораш да схватиш наш принцип будности. Јеси ли се јавио мами? Јави јој се одмах, Бора јој јавио да си пуштен. Здраво, сутра увече свратићу до тебе.

Владимир пође пешице Гробљанском улицом! Шта да чини ако му другови не поверују да се у Главњачи држао комунистички? Табани га боле, мора да се попне у трамвај. Али трамвај не вози на крај света — тамо где га нико не познаје.

ДРУГА ГЛАВА

1

Никада Петар Бајевић није тако нечасно и кукавички поступао, толико лагао и понижавао се, толико непромишљено ризиковао главу и дужност, само да би се из Цариграда вратио у Београд, стрепећи од најгорег. Али је, што му није било својствено, с осећањем незадовољства пребацивао себи самом због толике обузетости љубављу према једној жени, сећајући се при томе опомена свог у чисткама убијеног генерала Березина, који га је пред сваки полазак на велики задатак пре руковања опомињао: „Чувај се жена!" Ту опомену неколико пута је примио с осмехом, а једном га упитао: „Зашто баш жена, а не Гестапоа, Интелиценс-сервиса, Дезјем-бироа?" „Зато што је за наше изјуривање из раја крива Ева, а не Сотона. И монах, и обавештајац, Адамови су потомци." Зажелео је тада да му каже да његова Ева и не слути да му је Ева, али је ућутао, знајући да обавештајац нема право на исповедање.

У јутарњем путничком возу, приближавајући се Београду, из вагона треће класе већ од Раље нестрпљиво стоји код врата, спреман да искочи чим воз успори улазећи у Београд. А

јутро је светло, пролећно, зеленкаво, њему измученом и неиспаваном — неизвесност, жесток страх за своју главу. Са тим страхом се не опстаје у илегали. Теши се умором и несном. Чим се види са Миленом, лећи ће и спаваће два дана и две ноћи.

На сењачкој станици сиђе с воза и одмах ускочи у трамвај за Славију; упути се пуковнику Бурићу, свом блиском пријатељу и главном сараднику на обавештајним пословима у Генералштабу.

Пуковник Бурић, који по војничкој навици устаје у шест било када да легне, дочека га обријан, са везаном краватом, спреман за излазак, али толико нерасположен и мргодан, иако се нису видели скоро два месеца, па га Петар, чим окрену кључ у вратима, упита:

Шта се догодило?

Напустила ме Љиљана.

То је све што ти се догодило?

А шта може више? Стар, овако сед и изборан, како ћу да нађем тако младу чаробницу каква је та девојчица? — пуковник Бурић крену у салон не сачекавши да Петар скине мантил и остави путничку торбу.

Петар оста у предсобљу мало дуже, смишљајући како овако онерасположеном да му постави своје питање. А пуковник Бурић, стари нежења, љубавник младих девојака, махом сиромашних студенткиња из унутрашњости, које храни, облачи и возика до Авале својим аутомобилом, бурно му се јада на свој „претпоследњи пораз". Тек кад испи другу шољу кафе, Петар га заустави:

Реци ми, Павле, главне домаће новости?

Извршена је делимична мобилизација. А за тебе је, вероватно, најзначајнија новост да се вратио Богдан Драговић.

Богдан Драговић?! Како се вратио? Где је сада?

Бора Пуб му од владе издејствовао гаранцију да неће бити суђен за бекство преко границе и антидржавну делатност. А он, како пишу новине, изјавио да напушта сваку политичку активност и, кажу ми, вратио се у Ваљево. У место рођења.

Зашто у Ваљево?

Човек, Петре, ма куда отишао и ма каква хуља да је, има једно место на планети и једно људско биће којима може да се врати. Мајка и место рођења. То се не губи и кад се све изгуби.

А шта је са Миленом?

О њој немам појма. Од твог одласка никад се није јавила. Притиснут својим мукама, нисам се ни занимао за ту госпођу.

Ниси чуо да је с мужем у Ваљеву?

Не знам... А Генералштаб је, како ти рекох, извршио делимичну мобилизацију. Немци гомилају трупе у Словачкој, с намером да нас нападну.

Петар Бајевић ћути, не слуша пуковника Ђурића! Тежу новост није могао да чује: Богдан Драговић коначно капитулирао. Несрећник. Подлац. Кукавица. Тежак ударац партији. Упропастио живот. Зато, дакле, Милена није дошла у Цариград! Она њега још увек воли. Није, ваљда, с њим отишла у Ваљево?

Павле, молим те, позови телефоном Милену.

Пуковник Бурић невољно оде до телефона и позва Милену. Рече јој да његов рођак жели да је чује, и пружи слушалицу узнемиреном и нестрпљивом Петру.

Добар дан, Милена... Јутрос сам се вратио, пре пола часа... Зашто нисси дошла?... Његов повратак?... Да... Зар је то био разлог?... Не разумем... Доћи одмах, чекам те... Не разумем, Милена, твоје понашање... Па ми се морамо разјаснити! Морамо! ... Никад више? ... Забога, шта то говориш?... Не, не! Ја те чекам!... Чекам те! Зар је могуће, јеси ли то ти, Милена?

Спустила му слушалицу, поново окреће бројеве, чека, не јавља му се. Петар Бајевић седа на прву столицу, запрепашћен, очајан. Дуго и непомично седи и види пусту железничку станицу у Цариграду, чује бродске јектаве сирене са Босфора, оно церекање убице код обелиска на византијском хиподрому; сећа се како је у фијакеру са разбијеном главом и мутне свести две ноћи чекао Симплон-оријент, како је бежао из Цариграда као да га гоне коњаници Мехмеда Освајача, шта је све учинио да се врати у Београд, и сада: „Крај је, Петре." То је једина несрећа коју није очекивао. Из даљине чује пуковников глас:

Испиј један коњак. Сви се остављени на исти начин теше. Обојица смо на истом. Ја не подносим пријатеље неравноправне ми у осећањима. Ових дана могу да будем само са несрећним и болесним.

Петар испија коњак и ћути. Смета му пуковниково објашњење зашто је жена неверни створ. Не, то није крај!

Видиш ли ти, Петре, како немачки каплар млати и француске и енглеске маршале и генерале? Готово је и са Француском. Разбио је Хитлер као дињу. Енглези су неспремни за рат. Они су одувек у своју стратегију укључивали одуговлачење. А Хитлер поступа супротно. Њему је кратко време, и брзина, фактор победе. Волео бих да доживим крај рата и видим шта ће остати од стратегијских доктрина на којима се у историји заснивало ратоводство.

Ваљда, пуковниче, постоји неки важнији разлог да дочекамо крај рата? Шта ће бити са Југославијом?

После Француске, Југославија је на реду. Балкан.

Није. Пренеси Цветку да нас Немачка неће ускоро напасти. Концентрација трупа у Словачкој је немачки блеф. Застрашивање. Друго смера.

Да ли ти је податак поуздан? Не играјмо се главом. Рекао сам ти, Генералштаб је извршио делимичну мобилизацију. На северним границама ужурбано се ради на антитенковској одбрани. Копају се канали, израђују бетонски јежеви на главним комуникацијама.

Податак који сам ти рекао са највишег је места. Немци су постали мајстори у обманама. Иди одмах код Цветка и кажи му да нас Немци неће ускоро напасти.

Идем. Срећан сам што нашима у Генералштабу часно враћамо дуг. Ред је да и ти, стара комуњара, неко добро учиниш за отаџбину. Иако је мање волиш од Русије.

Не причај глупости. Не волим је мање од Русије.

Не волиш је ни више.

Ти знаш да ја имам две отаџбине и не дави ме сада патриотизмом.

Немамо две мајке, мој Бајевићу! Немамо... А ја имам једну отаџбину и имао сам девојчицу, ону плаву осицу. Родила је сељанка, а нисам видео грациозније тело. А преотео ми је неки лекар, високи мамлаз, брадати дугоња. Јесте млад, али га ја не бих узео ни за сеиза. Шта ћеш, Петре. Живот је бојиште, човек је мета, сви гађају у центар, у срце. И тако, остаје ми још отаџбина.

Петру је неподношљива пуковникова распричаност.

Ја ћу дан провести код тебе. Увече ћу изаћи. Остави ми све цигарете које имаш.

Пуковник Бурић му даде две кутије цигарета, рече да ће наредити Ержики да му донесе доручак, а ручаће заједно. Петар одби доручак, једва сачека да за њим окрене кључ у брави, навуче на прозоре сомотске завесе и смрачи собу, изу се и опружи на кревету, прекривеном сивим покривачем; припали цигарету. А шта сада, Петре Бајевићу? Сада када не сме ниједан погрешан корак да учини, ниједну сувишну реч да изговори, када мора бити чврст и устремљен као копље, а он је мек и напукао! Скочи с кревета и окрену Миленин телефонски број. Јави му се Вукашин, и он спусти слушалицу. Свуче одело, леже у кревет, заповеди себи да спава. Тек када мало одспава, одлучиће шта ће даље. Мучи се, не може да заспи од њених речи.

Дремао је, покушавао да користи некад врло успешне кинеске методе успављивања, али сан му се танко и кратко превлачио преко Миленииних речи. Распињао се и раскидао, безуспешно: не једино љубав, него и увреда, таштина, љубомора га мучила. Иако му се пило, ту жељу свлада до пуковниковог повратка.

Пуковник Бурић, орасположен што је данас извршио важан патриотски задатак, позва своју куварицу из приземља да им постави ручак и за ручком (пуковник је редовно ручавао недопечен бифтек са француским сенфом и пио само једну чашу црног далматинског вина) приповедао је политичке новости: намесник Павле одлучио је да Југославија што пре успостави дипломатске везе са Совјетским Савезом и пошаље посланика у Москву. Петар прегладнео и као увек када је нерасположен, једе халапљиво, а ћути и зато што је о том догађају обавештен од Сивицког у Цариграду, и нељути пуковника што се не радује да ће у Београд после двадесет и пет година од смрти руског посланика Хартвига поново доћи руски посланик.

Како се не радујем, човече! Па то је изванредна прилика за нас. Имамо совјетске људе у Београду, а у нашу дипломатску мисију можемо и морамо да убацимо неког нашег. Ти поради у Генералштабу за војног аташеа, а ја ћу преко својих у министарству иностраних послова да гурнем неког од секретара. — Заћута, заврши ручак, настави да пије. Не слуша пуковника, старог русофила, који прича какву ће здравицу изговорити руском посланику у име „црнорукаца". Али, пре него што оде у своју собу на ре-

довни починак после ручка, он, обема рукама ослоњен на сто, уздахну:

Знам, мој Петре, све је то важно. И што нас Немци за сада неће напасти, и што са Русијом успостављамо дипломатске везе... Али, драги мој, ја не заборављам најважније: остављен сам! Па то није изгубљена битка, то је, стари друже, мој изгубљени рат!

Не претерuј. Наћи ћеш другу. Девојке уживају да се возе, а ти имаш „форд".

Шта ми вреди „форд"? Сед сам. На улици, више ми се деца не обраћају са „чико", него ко ме не познаје — „деда" и „дедице"...

Време ти је, Павле, да пређеш на удовице, распуштенице, удате. Од жена ничег више на овом свету.

Будалаштина! Жена има туштa и тма! Али, ничег мање од чедних девојака на овом свету. А ја сам момак, иако имам пуних шездесет. И не пада ми на памет да имам посла с удатом или удовицом. Више од четири деценије волим само девојке. Волим чисто, невино, где сам једини. Знаш ли зашто зими идем на Тару? Да газим по снегу целцу, па да станем, окренем се и гледам само своје стопе... Ја се ни у реци, ни на мору не купам на плажи и где су купачи око мене. И у мору хоћу да сам једини.

А је л' ти знаш како се зове то твоје задовољство?

Баш ме брига како се зове и шта се о њему мисли. Бити један жени, бити сам у уживању, то је права радост. Између Бога и мене само је небо! Кафу ћемо пити заједно, кад устанем

Чим се смрачи, Петар Бајевић пожури ка Катићевој кући: у њеној соби нема светла. Светло је код Вукашина и Ивана на спрату. Милена, дакле, није у кући. А мора се ноћас вратити. Започе да кружи око Катићеве куће, левом и десном страном улице, пазећи на капију. Понавља у себи речи које ће јој изговорити. Нема је. Десет је сати, нема је. Хода све брже напред-назад, окреће се, привиђа му се у сенкама, свака жена у даљини буди наду; једанаест сати, нема је. Где је? Како је могла вечерас толико дуго с неким да буде? Пола дванаест, нема је. Улицом више нико не пролази; нико ни у даљини да изазове дрхтај. Упали се светло у њеној соби. Кад је дошла, како је није видео? Седела с оцем или Иваном? Као да му мало лакну. Мора код Ивана! Лагано отвара капију, плашећи се сусрета са Вукашином, звони на друго, Иваново звонце, двапут, дуго.

Иван му отвори, у кућном је огртачу, зури у њега и стоји у вратима, колебајући се да ли да га пусти унутра.

Петар то осећа и двапут понавља:

Ја сам Петар, води ме у своју собу.

Иван ћути: Богданов је непријатељ, како да разговара с њим?

Петар га благо одгурну и пође степеницама право у Иванову собу. Иван иде за њим, уврећен, одлучан да му каже шта мисли о партији и њему.

Петар збаци мантил, седе у фотељу и викну да га доле и Милена чује:

Шта се то догодило с Богданом?

Иван седе за сто и одгурну писаћу машину:

Ти, тобоже, не знаш шта се догодило?

Не знам. С њим сам се последњи пут видео у Паризу, знаш све, испричао сам ти. Био сам на путу више од месец дана, јутрос сам се вратио и чуо да је Богдан у Ваљеву.

Побегао је од вас и Немаца.

Јеси ли ти разговарао с њим?

Био сам са Бором Пубом код њега. Уништили сте га, убили сте га!

Сам је крив за своју пропаст, Иване. Молио сам га да изврши директиву партије и врати се у Москву. Тамо у Коминтерни би рашчистио своју ствар. Једино тамо. Богдан Драговић је стари комунист, двадесет година је члан ЦеКа, он одлично зна своју дужност. Капитулација и издаја партије, једино је што он није смео да учини.

Слушај, Петре... Ако ти преда мном Богдана Драговића називаш издајником, онда је наш разговор завршен!

Петар га загледа изненађен и речима и гласом. Одлучи се да истрпи:

Знам ја, Иване, боље од тебе да Богдан није издајник по својим уверењима и осећањима. Али и ти такође знаш да комунист, следбеник једног покрета, сваки верник, може и заблудама, може без своје жеље, објективно да се нађе на супротној страни.

Иван га прекиде:

Та ваша схоластичка дијалектика — „објективно-субјективно", коју ви бољшевици користите за ваше политичке разрачуне и ликвидације,

мени је, заиста, добро позната. За мене не постоји објективни издајник и отпадник. Не прихватам то ваше кобно начело: Ко није с нама, тај је против нас! То начело је упропастило европску револуцију и Русију, то начело је одвело у Сибир, како чујем, десетине хиљада револуционара, и наших, југословенских, на том начелу су засновани московски процеси, то начело је сушти неморал! Сушта нечовечност! А са неморалом не може да се створи никакав социјализам, ни да се промени свет. Богдан Драговић није издајник. Он је жртва вашег неморала и нечовечности!

Иван толико виче да се Петру Бајевићу чини да доле, у својој соби, Милена хода, нешто претура. Викну и он:

Ко у овим данима има право на тај луксуз да захтева моралну чистоту у борби за спас света од нацистичког варварства? Видиш ли шта се збива са Француском, Хитлер је срушио Европу!

Ни пропаст Европе није доказ против човека! Човек није ничије средство. Чак ни Хитлер све људе не сматра средствима. Издваја аријевску расу. А вама је сваки човек, и свој друг, и свој пријатељ, и свој отац и син — средство за некакву срећну будућност!

Човек, Иване, на нашу несрећу, био је одувек и биће средство све док се не промени свет у коме је он средство. Да ти не набрајам чије је све средство. А да то више не буде, данас, ми борци за нови свет, најпре ми, морамо бити средство те промене и спасења. Нема друге. Историја је немилосрдна, неморална, нечовечна!

Нисам ноћас расположен да по стоти пут водим с тобом исту расправу.

А шта каже Милена о Богдановом повратку?

Шта да каже? Владимир испребијан у Главњачи па пуштен, а сада чујем да га СКОЈ бојкотује као издајниковог сина... Бивши муж живи у кокошињцу у Ваљеву... Срушен јој сав живот.

Петар поћута, па рече:

Ја бих те молио да је позовеш. Треба нешто да јој кажем.

Она сигурно спава.

Не спава. Чујем је. Молим те, позови је. За њу је важно.

Иван се мало двоуми, па оде да је позове. Петар устаде да је дочека стојећи. Само да је види. Разговараће о Богдану и Владимиру. Онда ће је замолити да га отпрати до капије.

Иван се врати:

Милена не жели да разговара с тобом.

Зашто? Шта ти је рекла?

Нема, каже, више о чему да разговара с тобом.

Петар седа на ивицу Ивановог кревета, припаљује цигарету, ћути. Не сме да оде, а да то буде разлаз са Иваном.

Припаљује и Иван и седа за свој сто. Посматра унезвереног Петра, никад га таквог, јадног, није видео. И мрзи га, и жао му га је: заљубљен је.

Петар испуши цигарету и обуче мантил.

Иване, свратићу идућих ноћи код тебе.

Иван га без речи отпрати до излазних врата и пусти у мрак.

Петар Бајевић изађе на улицу и стаде загледан у Миленин прозор: угасила је светло. Она га не воли колико је веровао. Она још увек воли Богдана. Вратиће му се. Од зависти и бола не може да се удаљи од њене собе. Пређе улицу и ослони се на липово стабло.

2

Сазнање да је он у кући, и глас који му је чула у препирци са Иваном, испунило је Милену немиром, поколебало у чврстој одлуци, у дугој муци донесеној, да се више никада не сретне с њим. Њена љубав је издаја и Владимира и Богдана, и то са њиховим непријатељем. То је недостојно часне жене, ње, ћерке Вукашина Катића. Не може више да му се радује, не може да загрли човека који је исто што су и Богданови непријатељи. А Богдан — то је њено најдуже и највише у животу; то је отац њеног јединог детета. Неће се састати с Петром, крај је и те љубави. Али не може сада да га не види. Још једном да га види. Угасила је светло у соби и одшкринула врата да чује кад излази, наслонила се на рагастов, напрегнуто слуша: шушти јој хаљина, притиска груди уз рагастов да згњечи дрхтавицу. И кад чу његов и Иванов силазак низ степенице, она своје уздрхтало тело припи уз прозор и одшкрину завесу, надајући се да ће он прећи на другу страну улице и бити осветљен уличном сијалицом, што се и догоди:

Петар лагано пређе улицу са својом сенком, изгази је и припи се уз стабло липе, окренут њој.

Зашто је ту стао, зар је заборавио да на првом спрату суседне куће станује Сокић, чиновник Управе града, полицијски агент? Толика неопрезност није његово својство. Пометен је, мучи се, воли ме. Не, не, крај је, Петре, крај... Иди, не стој ту! Како не види да је угасила лампу, није хтела ни да сачека да оде па да легне и заспи. Зашто је стао, не мучи ме више! Богдан и он су јој упропастили живот, сина сте ми узели, он више ни за веш неће да дође у кућу. Богдан је сатирао њеним чекањем, жудњом, верношћу, овај страшћу и неком врелином душе, као олуја испретурао је њен пустошан живот, осудио је једном срећом, али опет тајном. Тајна срећа, постоји ли то? Или је то она најскупља, једина? А он јој је био више од љубави, много више, нешто што до лаће од Пиреја до Острва није знала да је могуће. Није ни слутила колико мушкарац може да узима од ње. Нити је знала шта све има мушкарац који воли. А тај несрећни Богдан мало је тражио и мало је узимао. Зато је мало и давао. Пре Петра само је једног мушкарца зажелела и једино је у жељи, са младићем Младеном, преварила Богдана. Њен једини љубавни грех. Јесте, много је зажелела тог смерног, тихог и замишљеног студента, и у једном новембарском сумраку отишла му у собу. Шта би ти чинио да сам ти рекла како сам непозвана отишла једном студенту, а он ме, стидљивко и смушењак, није ни додирнуо. Требало је да му кажем: нисам била само Богданова и твоја.

Требало је да му исприча како је села на Младенов кревет, био студен сутон, како је желела да му под џемпер и кошуљу завуче руке и загрли му голе груди, био си толико самоуверен да ни на Богдана ниси био љубоморан! Прегорео у белосветском искуству, зашто палиш шибицу, видеће те Сокић!

Петар тек петим палидрвцем припали цигарету.

Па докле он мисли да стоји овде? Нећу ти отворити прозор, нећу те позвати у моју собу. Крај је, Петре. Није она била само срећна, била је и понижена, колико пута се уплашила Владимирове строге загледаности у њене очи после повратка са састанка и видела синовљеву сумњу. Ниси ни слутио колико сам патила што си ми тајна, што сам ти тајна. Пуковникова соба, туђа постеља, мислио си да се могу обманути нашим чаршавима и јастучницом, да могу поверовати да је то наша постеља, ех, мој Петре, и ти си обичан. И теби је свуда исто и свеједно, иако си говорио да љубав има свој храм, да и велику љубав руши баналност свакодневице. Ни ти ниси осетио да ме било стид што се свлачим пред туђим стварима. Неколико пута требало јој дуго времена да лежи уз њега, док заборави да је гола у туђој постељи. Како ниси разумео да за мене моје није исто што и за тебе твоје? Па она лоповска шуњања, улажења и излажења из пуковникове куће да је нико не види, облачења и одласци као са неког обављеног посла, па заустављања познаника у Ламартиновој улици „Куда си се упутила, Милена?", а она одговарала приметно збуњено и неуверљиво. Па неколика

његова прикривена гледања на сат кад је желела да лежи уз њега, жељна дугог додира и топлине његовог тела, та несагласност жеља, то његово све чешће уважавање времена у њиховим сусретима, јер увек га негде неко чека. Те јој озледе неће зарасти. Крај је, не могу више.

Докле тај човек може да стоји ослоњен на липу, можда види како га гледа, чека да отвори прозор и позове га? Позваће га. Мора га позвати! Отвориће прозор, спустиће му столицу да се успне, помоћи ће му, узеће у наручје ту човечину, страшну, нежну, опасну, добру, још једном да се загрле, само још ноћас. И никад више, знај, само још ноћас, па је крај: због, Петре Бајевићу! Зашто не куцне на прозор, не баци камичак као некад, одмах бих ти отворила, па ти знаш да сам једино с тобом ја постала ја, уверио си ме на Острву да постоји љубав већа од љубави.

Петар гаси цигарету, коракну ка њој.

Она побеже на кревет, седе на ивицу постеље, ухвати се обема рукама за крајеве душека, да не падне. Чека камичак у прозорско окно. Чека. Срушиће се с кревета. Растргнуће завесу, отворити прозор, викнуће: улази! Ускачи, шта чекаш! Тишина, Дуго трњење. Милена, животињо, зашто га толико желиш? Са спрата, из Иванове собе, поче куцање машине. Можда га Иван видео да стоји уз липу. Није је наговарао да се сретне са Петром. Иван зна шта је часно и недостојно. Он не заборавља да је Петар Богданов непријатељ, његови другови, партија, упропастили сте му живот, мени, Владимиру, мом оцу. Богдан је сада најнесрећнији човек, живи

у кокошињцу као стари пас, Владимира бојкотују скојевци, партија издала летак против Драговића оца и сина, а ти добро знаш да Богдан Драговић није троцкист, ни великосрпски агент, ни полицијски провокатор, знаш, а бацаш га као пачавру, нећу да те видим више, следила бих се од твог загрљаја, од додира твојих прстију! Губи се од мојих очију.

Прилази прозору, тргну завесу:

Петар опет припаљује цигарету, ослоњен на лишу. Неко журно плочником иде к њему, застаје, као да га загледа, зашто си тако неопрезан? Иди, иди, молим те! Неко продужава, а Петар наставља да пуши, окренут њој. Можда га више никад неће видети. Зашто сада не изађеш из сенке, поноћ је прошла, зашто не прођеш поред мог прозора? Кажи ми лаку ноћ. Стисла сомотску завесу, од њених дрхтаја шкрипуцкају алке на гарнишни. Коме је то она верна ноћас, због чега се одриче највеће, последње љубави? Па томе Богдану од повратка из рата партија је била преча од ње, остављао ме кад сам највише желела да будем с њим, партија му била преча и од Владимира, и сада му је преча, то тврди Бора Пуб! Зашто је не позове код себе у Ваљево, бар напише писмо, не зажели да разговарају о Владимиру, ако неће о њима. Како је тако лако прегорео? Увређен? Нема право на толику увреду.

Петар припаљује трећу цигарету. Зашушташе липе. Ветар њише сенке по улици и плочницима.

Ветар је све јачи, он више не може остати ту где стоји, мора се одлучити: отићи или бацити

јој камичак на прозор. Како да се одбрани ако јој се оним жарким очима загледа у лице и брујно је упита: „Милена, зар у теби више није исто?“ Па лагано спусти поглед низ њу до врха ципела, осмехне се сетно и пожудно, никад јој није успело да му тугу раздвоји од жудње, сажаљивост од силине, сва су му осећања истовремена, па је дуго бивала и збуњена и опчињена, препуштајући му се до првог замора и док јој се из те омаме не извију жеље. О, Милена, бестиднице, безумнице, како ноћас можеш то да осећаш и тако да мислиш! Иди, Петре, иди одмах! Или одмах дођи, ти знаш да те гледам и чекам, дођи, нека крај буде твој, загрли ме, спаси ме!

Ветар зањиха и замрси сенке, зашумеше липе, крупна, звонка киша засу улицу, липе, њега. Он лагано иде ка њој, она дрхти и хвата браву да му отвори прозор, више га не види, само чује кишу и његове одлазеће кораке. Кућу опколи капање стреха, водени ланци сручују се низ олуке, више не чује његове кораке.

3

Кукурикање сестриног петла с дуда до „радње“ најављује Богдану Драговићу мучнији дан него што му је најављивала „звечка“ из круга робијашнице у Митровици; задах старудија, мемле и прашине воскарског алата који удахне будећи се, гаднији му је од смрада ћелије и јутарњег смрада робијашких спаваоница. И постеља, воскарски сто, тафла, тврђа му је и неудобнија од робијашке причине. Дах му се пре-

кине кајањем што је напустио Моник Дибоск и швајцарско село у подножју шуме, на обали језера; дуго жмури пре него што устане, уплашен светлошћу у којој ће угледати крш кућних ствари и алата запуштене воскарске радионице у којој борави, светлошћу на којој ће бити виђен док пролази улицама до среског начелства и морати да гледа људе и Ваљево. Та мука буђења наставља се умивањем на чесми пред кућом, док га увек неко посматра из комшилука. Њему, вечном илегалцу, радозналост је увек била једно од најгорих људских својстава, јер му је живот угрожавала; сада га тај људски порок понижава и продубљује му осећање пада. Обузима га мржња на све људе, па се од ње брани неуверљивим опоминањем себе да је комунист, који сме да осећа једино класну мржњу. И опомиње се: нема те патње која може да сломи бољшевика; чак и његова, најтежа: непријатељ је, а то није.

Ма колико да се труди да буде што мање са људима, не успева му да их не среће кад сваког јутра одлази на пријављивање у среско начелство и док свршава обавезне послове које налаже одржавање голог живота: назире подсмехе, презир, љубопитљивост за Русију и за разлоге свог повратка. Људи га и погледом и ћутањем вређају. А он се труди да одржи достојанство и на свако питање о Русији одговара као комунист: бајколиким причама о чудима изградње социјализма и људској срећи под совјетском влашћу. У његове хвале совјетске Русије мало ко верује, што га боли; понеко му се и супротставља, што га срди, а највише је оних који

сумњичаво врте главом, што га забрињава: можда је неубедљив у својој вери. Па се доказује преувеличавањем чињеница и измишљањем совјетских чудотворина. Лаже, а није му то лаж; та лаж је истина његове комунистичке вере.

Најтежи су му разговори са полицијским писаром, који се са адвокатском страшћу интересује за московска суђења бољшевичким вођама и правним аргументима оспорава њихову исправност, а он их жестоко брани и оправдава партијским тврдњама да су осуђене и пострељане бољшевичке вође били империјалистички агенти, организатори саботаже и диверзија, издајници своје земље, у шта он једва и приморано верује. С тим полицијским писаром, коме не жели ни име да запамти, не би он у такве распре ступао да му тај није с неком веселошћу саопштио поруку помоћника министра правде Боре Луковића да је Владимир пуштен из затвора. Пристаје он на све теже расправе о „судском криминалу" у Москви, за које се полицијски писар припрема читањем веште антикомунистичке пропагандне литературе, надајући се да ће му овај рећи још неку новост о сину, јер му Иван не одговара на писмо у коме га молио да га исцрпно обавести о Владимиру. Угриза језик да га не замоли да се распита о његовом сину, чији га излазак из затвора и обрадовао и забринуо: такву протекцију комунист скупо плаћа; партија му то не заборавља, а он је приморан да јој изузетним напорима доказује оданост и тако најчешће себе враћа у затвор.

Синовљев презир и пљување у Вујковићевој канцеларији боли га, али га сматра и оправда-

ним. Каје се што није извршио партијску одлуку и отишао у Москву, уверен да би се у Лубјанки и Сибиру осећао часније и у души лакше но у очевој радњи и Ваљеву. Понекад помишља да му је малодушност и дезертерство подстакло угодно, буржујско живљење у заштитном, нежном наручју Монике Дибоск, па се тада и против њс бори у себи.

Сестра и зет се понашају као да он не постоји, деци забрањују да се играју пред његовом „радњом". Мирко Чекић му у пекари, где се сретоше, не одговори ни на поздрав, а на путу до среског начелства среће све више младића који га гледају дрско и с мржњом, неки му добацују „Издајниче!"; понеко и пљуне за њим. Зна да су то комунисти и скојевци, чини му се да их у Ваљеву има доста, а то га и радује и плаши. И што га његови суграђани, другови и рођаци, све неподношљивије вређају, у њему је све јаче и кајање што је капитулирао и вратио се у земљу. Љубазни су и предусретљиви према њему једино ваљевски антикомунисти, али га њихова љубазност чини несрећним. Од живих бића најприсније су му сестрине кокошке што му нежњикаво квркоре ноћу са дуда, одмах уз прозор „радње", под којим је његов лежај.

Очев алат за воскарски занат не оправља. Страхује да му неко као Мирко Чекић не одбије ту услугу. Одлучио је да живи од Борине позајмице док не стигне Коминтернина одлука о поништењу његовог искључења из партије, у шта је он, раскопавајући своје сумње и своју веру, почео потајно да се нада. Особито од ратног слома Француске и доласка првог совјетског

посланика у Београд, очврсла је његова вера: Коминтерна ће исправити неправду коју су му нанели његови зли другови, каријеристи и интриганти; Коминтерна ће поништити одлуку Политбироа и вратити га у партију и на функцију коју је имао, иако не може да се сети да је од почетка велике чистке икад рехабилитован „троцкист", „фракционаш", „полицијски провокатор". Ако то није учињено према другом „унутрашњем партијском непријатељу", било је вероватно и правих разлога да се то не учини; неправду њему нанесену Коминтерна ће исправити зато што ту неправду он, заиста, ничим није заслужио. Штаб светске револуције мора то да учини, јер зато и постоји да уклони неправде на овоме свету. Ту одлуку, нада се, донеће му Петар Бајевић, за кога претпоставља да је по својим обавештајним пословима још увек у Југославији. Па га чека сваке ноћи; кад поспи комшилук, излази на обалу Колубаре и мост да га сусретне, лежећи у постељи напрегнуто слуша лавеж паса, заустављa дах од ноћног шушкања, од корака улицом задрхти му жишка цигарете у мраку. Петар Бајевић га спасао од Ангаретиса у Москви 1935. године, пријатељски се понео према њему у Паризу, зашто му и у овој несрећи не би био пријатељ; Петар Бајевић има душу која то може, а својом дужношћу сме и непријатељу партије понекад да буде и пријатељ, поготову према њему, Богдану, кога добро познаје и зна да је невино страдао.

Али у топлој јунској ноћи, док лежи у гаћама и непокривен на воскарској тафли, а сан му мрежи свест, каменице затрескаше у врата

и прозор: стакло се сручи на њега. Препаднут, оста на постељи укочен као да је смртно рањен. Схвата: то су другови. Нека убију, неће се помаћи, ни јаукнути. Чека их. Пси кидишу на нападаче. На кров падоше још две каменице, они се не појавише. Кад се утиша лавеж комшијских паса, устаде с лежаја, припали па одмах угаси свећу, обуче се и до сванућа преседе на троношцу, стрепећи и патећи, али не мрзећи те који га мрзе и гађају каменицама. И он је немилосрдно поступао са непријатељима партије, то је мера револуционарства и бољшевичке воље; тако треба и према њему, капитуланту, да се понашају они младићи који су му у два месеца боравка у Ваљеву неколико пута у сусретима добацили „Издајицо!" и пљунули за њим.

Ујутру, први пут не оде да се пријави полицијском писару; боји се сусрета с друговима на улици, пред светом. Читавог дана не изађе из дворишта; седи у „радњи" у топлој полутами која базди на стареж и стрепи од наступајуће ноћи. Зна: у мржњи према њему, кали се класна свест, револуционарна будност и принципијелност младих комуниста. Ноћ проведе лежећи несвучен и пушећи; лавеж паса му најављује њихов долазак. А у тишини опет се понада у Петра Бајевића и узнемири од кукурика сестриног петла са дуда. Тек кад тешњарски петлови звонком вревом огласише зору, слеже му се и страх и нада, па заспа.

Пробуди га жандарм и саопшти наредбу полицијског писара да одмах с њим пође у начелство: обрадова се жандарму и спровођењу центром Ваљева до среског начелства које виде

доста грађана, али он не виде ниједног од оних младића који су му добацивали „Издајицо!“ и претпрошле ноћи гађали га каменицама. Полицијски писар га дочека неуобичајено озбиљан и одмах му пружи папир:

Прочитајте све, господине Драговићу.

Прочита летак Месног комитета Београда у коме се говори о издаји француске буржоазије и слому Француске, поздравља долазак совјетског посланика у Београд, а комунисти опомињу на „будност против полицијског провокатора, троцкисте и окорелог фракционаша који је опљачкао партијску касу — Богдана Драговића и његовог сина, јер су се у последње време активирали“.

Откуд вам ово? — упита Богдан, не успевајући да скрије дрхтање руку.

Шта да вам одговорим на тако неумесно питање? Молим вас да не изостајете с пријављивања. Можете ићи. Летак понесите кући.

Са тим летком не може у своје пасје боравиште; биће му тесно с њим у очевој радњи. Не опажајући ниједно људско лице, проће главном улицом, прећи Колубару и упути се шљивама уз брегове, заобилазећи копаче кукуруза, и уће у густу шуму, седе на пањ и стаде да буљи у једну реченицу шапирографисаног летка, густог слога, без неких слова, али са читким речима: „будност против полицијског провокатора, троцкисте и окорелог фракционаша који је опљачкао партијску касу — Богдана Драговића и његовог сина, јер су се у последње време активирали“.

Купио му се гнев за побуну против неправде и срамоте коју му је нанела партија; не може

више ни ваздух да удише осрамоћен и оклеветан издајом. Свестан последица, смишљао је своју побуну за истину, али упорније и убеђеније него самоубиство у Паризу. Нема друге, мора проговорити праву истину. Она се одувек главом плаћа. Нека је и он главом плати.

У сутон исцепа летак Месног комитета Београда и крену у своје боравиште.

Први пут од повратка у Ваљево прође његовим центром, пуним омладине на плочницима и људи пред кафанама, не плашећи се ничијег погледа и ничије увреде. С таквим самоуверењем прође и Тешњаром поред групице занатлија, радника и ситних чиновника који седе пред својим радњама и кућама, причају којештарије и шале се простачки, док около лају пси и с брега дречи хармоника. Право малограђанско бућиште! Зар ће он ту и даље да живи презрен, исмејаван, сажаљеван? Не, другови!

У својој „радњи" припали свећу: згужван лежај, на сандуку скорео хлеб, убућана салама, сасушен струк лука. Смрди стареж. Засече комад воска, помириса га и не осети му дах цвета и пчеле. Гладан узе полутку хлеба и покуша да једе, али се хлеб тако спекао да не може да га сажваће. Са троношцем изађе напоље, нагази стакло разбијеног прозора и седе у топлу таму пред прагом „радње". Кокоши га осетише и благо, певно закркорише. Радују му се. На овој поганој земљи једино му се те животиње раде. Устаде, приђе им под седала да га виде, да их види: према небу гуте таме нежњикаво певуцкају. Жели да их помилује. Петао залупа крилима и протестно кукурикну. Богдан би тим

створовима нешто протепао, али то не уме као његова мати, која је, хранећи их, разговарала с њима. Још мајци није упалио свећу! Сутра ће и мајци и оцу на гробовима упалити свеће. Седе на троножац и припали цигарету. Смрди сестрин кокошињац и суседов свињац. Смрди ноћ и цигарета. Смрди његов живот и читав свет. Узима комад воска, загрејава га дахом, смрди и восак. Шта би му отац, Пелагићев социјалист, сада саветовао? Најчешће га опомињао: „Сине, не буди људима страх. Ал' никоме не дај на се!" А он, откад је комунист, дао је људима целог себе. Партији је потчинио и достојанство и част, а кад би га то заболело, сматрао је таштином. Живео је да ништа његово не буде његово, и та му је моћ била прва врлина. Али та моћ, људима је била слабост. Зато су га и згазили. Не, другови! Не дам вам се, пси! Одлука му се као комад гвожђа испречи у грлу, мора да избљује истину: написаће брошуру „Стаљинова тиранија и њени сатрапи". Баш такав ће наслов дати! Неће им опростити срамоту издаје коју су навалили на њега. Неће да умре трпећи неправду и кријући истину. Не, не, другови!

Да има папир, одмах би сео на сандук, припалио две свеће и почео да пише о издајницима револуције. Смишља почетак, шапуће реченице. Петао га кукуриком отера на лежај да спава и сутра одморан крене у своју последњу борбу. Кокошији измет и суседов свињац толико смрде да не може да заспи. Опет комад воска притисну на нос: смрди на буђ. Узавре тама од патње и туге; бол му проже груди, дисање, мисао. Боли га све чега се сети

из свог живота. То што боли, то је та душа у чије постојање није веровао. А она постоји као и све је што је волео. Сви које је волео и које воли. Он их више нема. Напустили су га и жена и син. Он је оставио Монику. Низ образе му клизи нешто топло и влажно.

Ујутру, чим обави пријављивање среском писару, купи папир, храну и цигарете, врати се у „радњу", два сандука намести за писаћи сто, седе на троножац и поче да пише: „Стаљинова тиранија и њени сатрапи". Пише по читав дан и до поноћног кукурика петла. Понекад му рука испусти оловку и он дуго зури у воскарски алат: тако као он писали су троцкисти, отпадници и антикомунисти по Европи. То је антикомунистичка пропаганда! То је непатворени антикомунизам! Али, то је истина! — гласно убеђује себе. А зар је њему истина преча од партије, значајнија од идеала, комунизма, будућности? Зар су његова част и достојанство значајнији од ауторитета партије? Сме ли он због своје истине да партију оптужује за лаж? Зар су Бухарин, Камењев, Зиновјев и стотине и хиљаде старих бољшевика били мање часни и достојанствени, мање храбри од њега? Ако су они за добро партије признали да су шпијуни, саботери, терористи, убице, издајници Совјетског Савеза, какво право има он, Богдан Драговић, сада да напише и објави: партија лаже, Стаљин је убица, Коминтерна је Стаљинова сатрапија. Владимира ће засвагда изгубити. Партији ће и он бити издајник. Његовој ће се истини само непријатељ радовати, јер овај свет је тако саздан да истина није свима истина.

У оваквим недоумицама, које су се често понављале и гранале, испуши две-три цигарете заредом да смири грижњу и страх, размишљајући о истом: сећа се својих другова „фракционаша" и „троцкиста", похапшених, отераних у сибирске логоре. Они нису били мање комунисти од њега, а скоро сви су ликвидирани не пружајући отпор. И њима су, као и руским бољшевичким вођама, ауторитет партије и вера у њену непогрешивост били пречи од њихове истине и части. Дуго мисли о Свети Ракићу и његовој очајничкој побуни против Стаљина и Коминтерне; свест му се помрачи код се сети шта му је све рекао у салону ЛУКС-а и како га оне мразне и снежне ноћи у страху од НКВД-а није примио у своју собу; види како Света збаца капут којим га огрнуо на улици и како трамвајским шинама засвагда нестаје. Сећа се ЛУКС-а, емигрантских свађа у салону, поноћних хапшења, самоубистава, скока Черњаховског кроз прозор. Он је говорио против свих који су похапшени, отерани у логоре, пострељани као издајници; он је писао карактеристике фракционашима и предавао их Ангаретису, Пјатницком, Коларову. У чисткама извршавао је све налоге ЦеКа и Коминтерне. Зашто би сад комунисти, партијци, друкчије поступали према њему, капитуланту? Против кога се то он сада бори? Зашто се против неправди и клевета нису на суду борили Радек, Зиновјев, Камењев? Зашто су они пристали да умру као издајници и империјалистички агенти? Да партија буде у праву, да јој не нанесу моралну и политичку штету. Како он сме за своју кожу

данас да жртвује углед и ауторитет партије? Ћути и жмури.

Он ће учинити оно што ни велики бољшевици, Љењинови другови, нису смели да чине. Умрли су у заблуди. Умрли су за Стаљина, не за партију и комунизам. Кукавице! Они су ојачали Стаљина, дали му право да хапси и убија. Дали и њему право да лаже и буде подлац. Стотине хиљада комуниста учинили су клеветницима, лажовима, капитулантима и убицама својих другова. А никог не мучи савест, сви верују да су радили за добро партије и победу комунизма. Сви верују да су часни и поштени револуционари. И симулирају да верују. Као што је и он симулирао. Циљ оправдава средства. Не пристајем другови. Нећу да умрем као издајник, осрамоћен и испљуван. Бунићу се. Смем!

Наставља да пише.

На пријављивање код полицијског писара, које обави најчешће ћутањем, више не иде заобилазним улицама, нити се склања од људи; отпоздрави на поздрав, први никог не поздравља, нити први започиње разговор. Ваљевски комунисти опет му ноћу засуше каменицама „радњу", узнемирише комшилук, а њему долише огорчење на свог негдашњег идола Стаљина и своје бивше другове — Друга Јаког, Рудолфа и Петрова. За три недеље написа осамдесетак страница. Али стаде пред закључним поглављем, у коме жели да докаже да се нападом на Стаљина и Коминтернине полтроне он не одриче својих комунистичких идеала и уверења. Идеале и своју веру он брани од изневериТеља, властољубаца и контрареволуционара. Таквом аргументацијом

није задовољан; није ни себи уверљив да Стаљин није бољшевик, да Коминтерна није штаб светске револуције. То је она „гвоздена логика": рушећи њих, он руши Совјетски Савез, социјализам и партију. Па он је Свету Ракића и толике друге такве критичаре убеђено проглашавао непријатељима и издајницима! Истину никад није претпоставио вери у партију, њеној политичкој користи и пропагандном дејству на људе. Ником, ни себи, није дозволио ни сумњу у исправност таквог става. А сада, кад се његова кожа буши, принципе под ноге! И да ли је све то разумно? Није ли то само још једна, узалудна, унапред изгубљена битка? Има ли икаквог смисла и данас водити узалудне битке, оне које су изгубљене пре но што су и започете? Када је то у историји добро побеђивало зло, правда неправду, истина лаж? О, колицни је човек! Гњида! Гњида си, Богдане Драговићу.

Прецртавао је написано, цепао ту последњу страницу, поново је писао, мислећи на Владимира. Њему је он пише, он треба да му поверује. Зна: он му неће поверовати ако верује партији. А ако му поверује, за своје другове биће непријатељ. Зар он може и свог сина да чини издајником? Одлучивао је да све спали, одлучивао се на самоубиство, вешао се за греду очеве радње, али чим би се сетио Ангаретиса, Тољатија, Мануилског, Коларова и осталих Коминтерниних функционера, а особито Друга Јаког, Рудолфа и Петрова, враћао се рукопису, писао и преправљао закључне реченице. Тако још десетак дана, па је завршио брошуру: „Све што сам овде написао, рекао сам као комунист

и с непоколебљивом вером у победу комунизма. Свестан сам да је мало оних који ће данас поверовати у моју истину. Али, ја сам убеђен да ће је будућност потврдити."

Онда је кратким писмом замолио Ивана Катића да га што пре посети, не сумњајући у његову спремност да му помогне.

4

Трећег дана од послатог писма, Богдан угледа Ивана у довратку радње, повијеног, знојавог, са капутом у руци; поздравља га бојажљиво и жмирка кроз своје високодиоптричне наочаре. Као да је ухваћен у нечем нечасном и ружном, покуша да склони рукопис над којим је затечен, али му то не успе: Иван, седајући на ивицу постеље, буљи у гомилицу исписане хартије. Одмах му исприча шта је написао, и саопшти намеру да то што пре објави уз његову, Иванову помоћ.

Потресен бедом и старудијом у којој живи и уплашен Богдановом намером, Иван одгоди да се изјашњава о њој; рече му да Владимир спрема испите, а после ће вероватно на море.

Богдан чека неку реч о Милени. Иван то слути, ћути и припаљује цигарету у нелагоди због сестре коју после свог доживљаја са младом Катрин у Паризу разуме, али му је и жао Богдана, можда баш зато што разуме сестру.

Како је Владимир примио онај летак Месног комитета у коме ме онако свињски клеветају?

То не знам. Он, као што, ваљда, знаш, више не живи с нама. Сада станује негде у Професорској колонији. О њему ме обавештавају његова мати и Мишко Борин.

А јеси ли ти прочитао ту последњу гадост о мени и Владимиру?

Нисам. Чуо сам од Боре Пуба о неком партијском нападу на тебе.

То није напад! То је подла гадост!

То је, Богдане, стари обичај међу верницима и свима који се боре за власт. Ти добро знаш како се црква обрачунавала са јеретицима и како се твоја партија обрачунава са фракционашима и троцкистима. Ништа ново.

Ја, Иване, нисам троцкист. Себе сматрам правим и доследним бољшевиком. Ја сам увек спреман да умрем за социјализам. Као такав, морам да се борим и против антибољшевичког термидора. Прочитај шта сам написао. Ако ниси ручао, хајдмо у хотел да ручамо, па седи и читај.

Ручао сам. Донеси ми бокал хладне воде. Врућина је код тебе.

Донећу. Седи овде према светлу и читај.

Иван промени наочаре и узе да чита мучећи се са додацима и исправкама, па исправкама исправки. Иако је Богданов рукопис врло читак и добро му познат, ово је права жврљотина. Тако му је у глави и души. Пије воду из тестије и чита са све мањим занимањем. И зато што га тај свет више не занима, и зато што му Богдан не казује оно што не зна. Док је боравио у Паризу, о Стаљиновој тиранији убедљивије и ауторитативније је читао од Троцког, Суварина и других разочараних револуционара. Богдан избе-

гава њихов речник и противречан је: после сваке оштре реченице колеба се и ублажује напад; онда га обузима жестина, потом доказује да је комунист. Хаос и мутљаг му у глави. Солилоквиј очајника, гнев пониженог. Шта да му каже? Чује му дубоке, несвладане уздахе са лежаја и кресаје палидрвца. Није уверљив да је истина мотив његове побуне. Увређеност, освета је његов мотив. Али он је остао борац. Има неку снагу, има наду. Завиди му на тој нади, иако је заблуда. А која нада није заблуда? Не прочита рукопис до краја, окрену му се:

Ти мислиш да си рекао истину?

Јесам.

Ниси рекао целу истину.

Богдан ћути. Иван ћути.

Прочитај све, па да разговарамо.

Иван настави да чита са све мањим занимањем за садржај; размишља о Богдану и шта да му не каже. А крај у коме он најјачим, најжешћим изразима доказује своје правоверништво, наљути Ивана:

Зар ти мислиш да ће теби неко веровати да си још увек комунист?

Зашто да неће?

Отпаднику нико не верује. Нико, Богдане.

Па ти си поверовао једном декаденту Жиду и неком Суварину, а не верујеш мени — рече Богдан и разочаран и увређен.

Јесам им поверовао зато што сам већ сумњао. И теби ће веровати једино они који сумњају. А противницима твоје партије бићеш само још један доказ да су у праву.

Богдан ћути.

Ово је време безумља. Данас никоме није потребна истина — додаје Иван. — Ово је време зла, неправде, лажи.

Али му се, богаму, треба супротставити. Не треба клекнути!

Заблуда, Богдане. Супротстављањем злу се такође чини зло. И правдом се наносе неправде. И истином се умножавају лажи.

Знаш ли ти, Иване, чије идеје говориш? — Богдан устаје с лежаја.

Говорим ти своје искуство. Оно сигурно није само моје. Понављам: истина се говори онима који истину желе. Данас нико истину не жели, нити у њу верује. Људима отрованим лажима можеш једино лажима да будеш убедљив.

То не разумем, Иване. И то не очекујем од тебе.

Како, забога, не разумеш? У овом времену да би људи истину примили за истину, она мора бити лаж. Пред лажима истина је немоћна. Истина је, Богдане, по себи скромна и увек је пола сумња. За такву истину људи овог времена немају ни уши, ни очи. Ни снагу да је приме и носе. Шта ће с њом?

Ја сам увек говорио оно што верујем. Тако говорим и сада.

Мислиш да је храбар чин — устати против неправди и лажи?

Него шта је? Ја сам оклеветан и браним своју част!

Иван жмирка у њега, па каже:

И Исус је био жртва клевете. И то клевете верских поглавара и својих ученика. Својих другова, што би се рекло данас.

Какве везе те измишљотине имају са мном?

Имају, Богдане. Све што је битно у људској судбини, понавља се. Знаш ли ти да је Исус Назарећанин распет на крст зато што је оптужен да је спремао устанак против римских власти, а он је проповедао супротно и одлучно био против сваког устанка. Од Исусовог распећа, људи се ни у чему нису променили. Клевета, лаж, неправда — то је људска судбина. Узалудна ти је побуна против ње. Тим пре што је то побуна против својих. Најтежа побуна. Нема ничег тежег од побуне против оног што си био.

Мени је, признајем, ужасно тешко — говори Богдан спуштеним гласом. — Имаш право. Нема ничег тежег од побуне против својих. Против оног што си био.

Иван се одлучује да га свим средствима спречи да објави напад на Стаљина и Коминтерну, знајући последице и цену таквог напада.

Твоја побуна је побуна твоје таштине. Твоје себичности. Твоје амбиције, Богдане.

Богдан седе на лежај и нови се, спуштајући главу у шаке:

Зар ти тако схваташ моје изношење истине... моје жигосање издајника револуције, правих непријатеља партије и социјализма?

Док си био члан ЦеКа и у Коминтерни, ниси се бунио, иако си знао каква се злодела чине.

Нисам зато што сам веровао да би та побуна користила непријатељу. Сада верујем да ми је то дужност коју ми савест налаже.

Ако мислиш да тиме служиш партији и својим идеалима, грдно се вараш.

Богдан дуго поћута; зар њему Иван Катић, један сапутник и интелигент, држи лекцију о моралу револуционара? Усправи се:

Предлажеш ми да трпим срамоту док ме не ликвидирају, да оставим и Владимира осрамоћеног? Да цркнем као полицијски провокатор и издајник?

Предлажем ти да трпиш у својој вери. Ако си још комунист, не буни се. То је твоја права дужност.

Зато што сам комунист, зато се и буним!

Прави верник се не буни. Нема тог зла, те неправде, тог понижења које му чини његова вера, његова црква или партија, свеједно, коју верник не може да поднесе. Коју сме да не поднесе.

Шта то бунцаш, Иване? Какве везе ја имам с религијом и црквом, ја са атеист и марксист!

Знам да си то. И верник си. Односно, био си верник. Зашто ме тако гледаш? Говорим ти оно што сам разумео тек када сам престао да верујем у Русију, партију, тебе. Да, у тебе, док ниси посумњао у своју веру. Или, ако ти је то ближе, док ниси посумњао у своју идеологију и партију.

Ја нападам само људе који су изневерили идеологију, а завладали партијом.

Зато што су те избацили из партије! То јест из цркве. Зато што су те понизили, угрозили ти живот... одвојили те од сина и жене. Лишили те власти и моћи.

Нису они само то учинили! И нису само мене бацили у непријатеље. Знаш ли ти да су

сви српски и најбољи југословенски комунисти у Лубјанки и Сибиру? Хиљаде бољшевика је побијено, стотине хиљада је у логорима...

Свеједно. Шта год да су учинили Стаљин и његови људи, њихово је право да то чине. А твоја, ваша је дужност да то достојанствено, вернички подносите. Онако како је Израиљац Јов подносио несреће и неправде које му је наносио Бог.

Какав Јов, какав Бог! Ја сам бољшевик, револуционар, Бога ти твог интелигентског!

Смири се, ако желиш да чујеш моје мишљење. Јеси ли ти већи бољшевик од Бухарина, Зиновјева, Камењева, Тухачевског?

Богдан не сме да каже: јесам.

Како онда можеш бити против своје партије?

Стоти ти пут кажем, Иване, ја нисам против партије. Ја сам против људи који су изневерили наше идеје. За своју власт освојили партију!

Свеједно. Твоја побуна неће служити револуцији за коју живиш. Бићеш алиби кукавицама, слабићима, свим скептицима. И доказ равнодушнима да такви треба и да остану.

Ти, Катићу, мени узвраћаш аргументима које сам ја теби у Прагу и Паризу износио против твоје деморализације. Је л' тако?

Ти си ми говорио истину. Вери нису потребне чињенице и докази. Она не трпи истину. Не саветујем ти да објавиш овај рукопис, осим ако си одлучио да раскинеш са својом прошлошћу и својом идеологијом.

Нећу да раскинем са својом прошлошћу и својом идеологијом. Хоћу да их браним.

Само их рушиш, Богдане. Јевреји и Грци су својим митовима темељили људску историју на непослушности и побуни. На Адаму и Прометеју. На тим митовима саздавала се она херојска и трагична историја људског постојања. Међутим . . .

Шта је ту „међутим?"

То међутим је моје питање теби, које гласи: Зашто си се вратио и зашто се буниш? Зар не схваташ да је твоја побуна потпуно узалудна? Комунистички емигрант нема право на повратак. Он је немогућ. Ни ти, ни ја се више не можемо вратити тамо одакле смо отишли. Нико се у српској историји није вратио из Русије. То је земља, то је свет из кога нам нема повратка.

Богдан дуго ћути, погнут. Просто крикну:

Али ја нећу да будем издајник!

Мораш, Богдане. Они те сада неће друкчијег. Они нас, вас праве комунисте, неће уморне, разочаране, несрећне. Они вас хоће само као вернике и послушнике. Тако ствари стоје, Богдане. Из тог света тамо, из Русије, ти се не можеш вратити у слободу. Твоје је само да умреш или победиш. Али као покоран и верник.

Па ја сам читав свој живот посветио борби! Ја настављам да се борим за своје идеале!

Нема, Богдане, својих, личних идеала! Историјски идеали су увек били и за сва времена ће бити само наши, дакле, заједнички. А твоји ће бити само дотле док ти пристајеш или верујеш да су то заједнички идеали. Ти си живео живот ван стварности. Ниси пристајао ни на ову капиталистичку, ни на ону совјетску.

Не петљај, Иване!

Саслушај ме до краја. Живео си у фикцији, обманама, заблудама, лажима. Живео си у вери. Остани тамо, Богдане.

Богдан се сећа старца Полетајева из ЛУКС-а, који га саветовао да се пробуди што пре и да се не боји јаве. Ако се сневач пробуди на време, онда и сан запамти, говорио му је Полетајев, а он га тада није разумео. А то је био подстрек на побуну. Иван му супротно саветује. Старац му је претио гажењем чопора вепрова, Дон Кихотовом судбином, ако се не пробуди на време. Иван га убеђује:

Најтеже је, Богдане, поднети стварност. Умри у својој вери. Једино с њом можеш поднети живот и себе.

А шта ти чиниш? Шта си ти учинио са собом?

Ја нисам издржао ни у вери, ни у стварности. Мучила ме истина. А истина није ни вера, ни стварност. Мучила ме слобода. А *слободе* нема ни у вери, ни у стварности. Ћутим у својој јазбини. Нисам ни за кога, ни против кога. Згађен сам на све, а највише на људе. Ето, тако, стари друже, остао сам — сâм себи. И у себи.

Богдан се прену из замишљености и нагну се ка Ивану:

Мислиш ли да се тако можеш спасти?

Ми се и спасавамо и пропадамо на свој начин и из својих разлога, које нико не може да спречи и разуме. Које не разумемо ни ми сами. У човековом језгру, Богдане, језгру свих његових потенцијала, налази се нека сила која нам одлучи живот. На ту силу ми разумом можемо

мало и само понекад да утичемо. Ја ти саветујем да се не буниш, да трпиш и останеш оно што си био. — Иван види његово колебање, па додаде:

У судбоносним часовима човеку је најубедљивији саветник — страх. Да, страх. Он је наш једини учитељ. А већини и господар.

Мене, Иване, није страх за живот. Ја сам свестан да ће ме Коминтерна ликвидирати када објавим овај рукопис.

Тебе није страх за живот, ал' те страх од живота. Њега си се уплашио, зато се и буниш. А ја сматрам да је та побуна бесмислена. Поготову с твог комунистичког гледишта... Време ми је за воз.

Богдан пође са Иваном, ћутећи, поколебан да је изношење истине о Стаљину и његовим сатрапима храбар, изузетан чин који служи револуцији. Ако у то није убеђен Иван Катић, како ће у то поверовати Владимир, његови другови, комунисти? А не пристаје да умре поражен и понижен од издајника револуције, властољубаца, покварењака.

Ћути и Иван, збуњен собом, више не сажаљева Богдана. Осећа и неке таласиће неугодне милине у души што се и Богдану руши вера; што и он пропада. Не сећа се да је некад осетио задовољство због нечије несреће и пропасти. Можда нису само пакосници срећни кад је други несрећан. Зар је тако кад је и ближњи несрећан? Зар је и он такав постао? Постао или одувек то био, а скривао? Посумња у савете које је давао Богдану. На растанку, пењући се у воз, рече му:

Следи себе, то је ипак најлакше.

Богдан остаде на перону гледајући у воз док се не загуби међу дрвећем низ Колубару, не верујући да је најлакше следити себе.

5

Од повратка из Цариграда Петар Бајевић је обузет собом, забораван и пометен, чинећи грешке које се не чине у његовом положају и с његовом дужношћу. Свакодневно, у свако доба, тражио је телефоном Милену, и на Вукашиново „Катић" — спуштао слушалицу. Када му успе да је нађе и, по њиховој договореној шифри, каже „Добар дан", она му неким муклим и даљинским гласом, као да одговара са дна океана, каже „Погрешили сте број" и спушта слушалицу. Слушалица би му се стварно, предметно искосила у глави, срцу, преко дијафрагме, па је једва дисао и потом дуго ходао док му тај бакелит не смекша примисао да је у њеној близини вероватно био Вукашин, Владимир, Иван, неко пред којим није могла да говори. Сутрадан, истим гласом, рекла би му да је болесна, а он би забринуто казао: „Добро, звађу те сутра у шест. До виђења. Исто." „Не верујем да ћу у то време бити код куће. Због ом." Он би издржао сутрашњи дан да је не зове, па би јој се јавио и, ако не би чуо „Катић", него њено „Да, молим", он би је са стрепњом питао: „Како ти је данас?" „Исто." Тада би се још јаче узбудио: „Да ли је то Исто болест, или је оно наше Исто?" „Па рекла сам ти да сам болесна и да не излазим из куће." „Јавићу ти се за неколико

дана, кад оздравиш. Неопходно је да се видимо и кажем ти неке врло важне ствари. До виђења. Исто, Исто, Исто!" Она је ћутећи и пре њега спуштала слушалицу.

Обавезе су му покривале и дан и ноћ, а збивања у невидљивом рату обавештајних служби у Београду и Југославији приморавала су га да доноси све ризичније и суровије одлуке. А он их је доносио одвећ лако, као да својом патњом жели да казни своје сараднике, читаву своју обавештајну мрежу. Непријатељи су му, увиђа, за трагом. Од једног „дуплог" италијанског агента примио је писмену опомену написану на енглеском, немачком и француском језику: „Господине Поповићу, имамо те на нишану!" — што га није нарочито забринуло. Забављен послом, издржао би три-четири дана да не тражи Милену, па би је позивао телефоном, а чуо би строго „Катић" и спуштао слушалицу. То се понови неколико пута. Одлучи да је увече чека у њеној улици, надајући се да ће је срести са неког повратка из вароши. И кад се спусти ноћ, праћен најоданијим и наоружаним сарадником, са задатком да пуца у полицију ако би покушала да га ухапси, дође до Катићеве куће и на другој страни улице притаји се уз липово стабло. На њеној соби тамни се прозор, осветљене су Вукашинове и Иванове одаје. Ако није код оца, до поноћи ће се вратити однекуда. Чекаће.

Присно му је и узбуђује га све што је она гледала: куће, дрвеће, плочник којим је газила. У свему му је нешто њено. И у небу над Врачаром. А чекање испуњава сећањима, продужава плановима за будуће сусрете, скраћује га

болом који би се њеном појавом претворио у усхићење и захвалност. Као и увек, још од првог чекања Милене, осећа и страх да неће доћи, па га свладава измишљањем непријатних догађаја и стрепњом да јој се неко зло догодило. Чиме ноћас да је изненади? Којом жељом, каквом изјавом, којим је обећањем може повратити? Пренуше га неки кораци. Али се брзо увери да су то тешки, мушки. Што је чекање дуже, и љубав је дужа, убеђује се узалудно. Свестан је те давно смишљене самообмане и оне своје највеће: лепоте чекања којом се узвисује љубав.

У Вукашиновим одајама утрну светло.

Скоро ће поноћ. Где ли је? Увређен је. Да нико не може да понизи као жена, сматрао је мушком баналношћу. Али, та баналност је истина. Журно одлази.

Сутрадан му успе да је на телефонски позив добије:

Добар дан, Милена.

Рекла сам ти: крај је! Све је свршено!

Због њега, Богдана?

Ако ти је због тога лакше, онда веруј у то што ти је лакше.

Ја нећу лакше, ја хоћу истину!

Изабери своју истину и не мучи ме више.

Несрећан сам, Милена.

Ти немаш право на несрећу.

Спустила је слушалицу и на његово дуго звоњење не одговори. Тој се суровости од ње није надао.

Замучи га тајна њене истине као највећи обавештајни задатак. Није му успевало да било шта сазна о њеном интимном животу, па пове-

рова да се вратила Богдану. Убеђује себе да је она у праву и да после свега што је доживео с њом, он, заиста, нема право да се осећа несрећним. Не успева му. Убеђује се и да љубавна патња није недаћа, чиме је некада горљиво тешио унесрећене другове. Каква измишљотина! Увиђа: љубав му се претворила у љубомору коју је сматрао ниским и прљавим осећањем, у себичности и сујети укорењеном. Али то осећање није тако ниско и прљаво, како је и Милена говорила.

Неколико дана издржа да је не тражи, па ноћу опет стаде уз липу да гледа у таму њеног прозора и мотри на капију. Мора је видети и намолити да још једном оду на острво, Митилену или Родос, и тада се растану. Чека је и сећа се с каквим је узбудљивим чуђењем доживљавала Акропољ, море у ноћи, острво. Она има оне очи које одмах виде све што је лепо, дугим погледима уме да се замисли над тајанственим, са сетом да ћути над античком и византијском рушевином, осмехне оном што разуме и воли. Али никад му тако није била лепа као у порушеној припрати Панагије Крини, загледана у Богородицу са ископаним очима и слушала ветар у старом бору. Једна суза лагано и дуго силазила јој низ лице, да не падне, он је узео прстом и рекао: „Кад сазнаш да сам убијен, иди под неки стари бор и слушај ветар у његовим гранама. У њему ће, Милена, бити моја душа." „Слушаћу га", прислонила је образ уз његов. Зар је истина да је то могла да заборави и не жели да понови?

Припали цигарету, удахну неколико пута, па је згази: чује неке потпетице! Притаји се уз

дебло. Женски кораци су све ближи, али нагло утихнуше. Поће ка њој. Нема је. Та је ушла у неку кућу. Његов пратилац се накашља. Петар се врати уз липу где је стајао. У међувремену угасило се светло на читавом доњем спрату Вукашинове куће. Светли једино Иванов прозор. Разочаран и уморан узалудним чекањем, Петар се врати пратиоцу који га испрати у Његошеву, у једно од неколико његових преноћишта које сваке ноћи мења.

Тако — дању и увече телефоном, а ноћу — у заседи око њене куће; тражио је и није је налазио. Понекад њеним прозорима линула би светлост и невидљива рука, као да зна да је он чека и гледа, навукла би плишану завесу и опет још коначније смрачила му душу и мозак. Узалудна заседа поновила се неколико пута. А када му потом успе да јој чује глас са дна најдубље пећине на земљи:

Да, молим.

Он би ускликнуо:

Добар дан! Како ти је данас?

Као и увек — исто.

Као и увек — изазивало му наду да је сада „исто" оно њихово негдашње љубавно „Исто", па пожури:

Кажи када да се видимо!

Она ћути. Он викну:

Милена, јеси ли ме чула? Кажи место и време, ја те чекам!

Она поћута па спусти слушалицу.

То њено ћутање до спуштања слушалице подстаче му и наду у њен повратак. Данима је живео само од те наде. А на дужности водио је

рат, све жешћи и неизвеснији. Немачке и енглеске дипломатске и шпијунске игре, и притисци на Југославију да се определи на једну од две ратујуће стране, приморале су га да се у обавештајним пословима највише бави домишљањима како да АБВЕР и Гестапо сукобљава на истом циљу са Интелиценс-сервисом и америчком ЦОЕ (успело му је и да преко румунског шпијуна заведе једног од најспособнијих енглеских људи у Југославији), што му је донело посебно признање Центра из Москве. Али ти успеси у служби који су му обезбеђивали висок положај у Центру, и орден после рата ако га преживи, нису смањивали ноћне кошмаре, са несаницама, од све жешће патње за Миленом. У таквом душевном стању он више ни на једном задатку, ни у једној бризи, ни пред једном тајном није успевао да буде сабран, згуснут, усмерен какав мора бити. А таква осећања требало је сакрити од својих сарадника, па и од најприснијег пријатеља, пуковника Бурића, који је у свом патриотском очају што га обузимао због све веће опасности од Немачке сматрао нечасном сваку личну муку, па и болест. Петар Бајевић, свикао да деценијама носи тајне (од тежине тајни само му је мало теже осећање кривице која се не искупљује), љубавну тајну са Миленом, више пораз него тајну, једва је свладавао.

Једне вечери у кући пуковника Бурића одлучи да се исповеди. Може то и зато што Павле Бурић није комунист, па му неће узвратити добро знаним бољшевичким придикама о комунистима као „људима нарочитог кова". Најпре се опио, па тресnуо празном чашом о сто:

Пуковниче, оставила ме Милена! ... Једноставно ме ритнула као старог пса!

Зато си ти, Бајевићу, од повратка из Цариграда смушен као да су ти тамо врелом паром напунили главу? А зашто те та госпођа оставила?

Па ... због мужа. Ваљда због мужа. Знаш да се Богдан вратио. И она се вратила оном који јој је ближи.

Будало матора, љубавница никад због мужа не оставља љубавника. Она то чини само због бољег и млађег.

Петар Бајевић осети да му у глави наста нека шупљина, па наискап испи чашу црног вина и рече тихо:

Она није таква жена. Она то никад не би учинила.

Свака жена која нешто вреди тако чини. У малој љубави чезне за великом; у великој за бесмртном. А по том истом редоследу поступа и због мушког алата. Зато сам ја читавог живота волео чедне. Сада сам остављен, али, хвала Богу, приближава се рат, па ме од сваког женског брежуљка више занима отаџбина.

Али, Павле ... Милена је заиста идеална жена!

Зар и ти, Бајевићу, белосветска мангупчино, верујеш у љубавнице које глупи мушкарци називају идеална жена? Шта је с тобом? Милена Катић је, драги мој, само једна прилично лепа пуњена птица, која ћудљивошћу доказује понос, а ћутањем скрива скромну памет. Једном речју — верна ћерка свог оца ... А у постељи, главу дајем, не вреди више од једне сеоске учитељице. Да, да!

Пуковниче, не дозвољавам ти да о њој брбљаш! Не дозвољавам!

У реду, Бајевићу. Заћутаћу... Али ћу те подсетити на нешто што би ти, по годинама и мушком чину, морао да знаш и кад си пијан: Љубав је мушко-женски рат у коме један мора бити поражен. Кад је љубав велика, поражени су и пате због задатих рана обоје. Шта се мрштиш, Бајевићу? Нежност у љубави има улогу артиљеријске припреме за освајање Венериног брежуљка. За јуриш у румени ров! И што је тај јуриш био жешћи и већа муниција потрошена, бојиште је прљавије и гадније.

Твоје! Швалерско!

Чуј, Петре, ја нисам чуо, ни прочитао да се иједна такозвана велика љубав није окончала великим понижењем. Гадом и срамом. Обично остављеног, а често и за оног који оставља. Обострани пролив! Спава ми се, Бајевићу. Лаку ноћ. Сутра ћу добити Ваухникове извештај из Берлина. Рекао ми је човек да је сензационалан по значају. Падају Мађарска и Румунија. А ти да ми донесеш податке о бугарским преговорима са Немачком и који су јој територијални захтеви за приступање Тројном пакту. То си ми обећао пре недељу дана.

Биће све у реду... Бугари траже Добруџу. Пуковниче, ја сам пијан. Не смем овакав на улицу. Морам код тебе да преспавам.

Можеш. Али у девојачкој соби. Мрзи ме сада да ти у гостинској соби мењам постељину. Лаку ноћ, црвени Отело!

Петар Бајевић, постиђен Буриђевим цинизмом и увређен ружним мишљењем о Милени,

одједном одлучи да не преноћи код њега, и без поздрава обуче мантил, натуче шешир и изађе напоље, у месечину, плавичасту, сањиву.

6

Оно што Богдану Драговићу није хтео да учини Иван Катић, учинио је Бора Пуб без премишљања и придике. После месец дана од одношења рукописа, послао му је десет одштампаних брошура „Стаљинова тиранија и његови сатрапи".

Богдан отвори пакетић, прочита наслов, задрхта. Прелиста једну брошуру, али се не усуди да је чита. Уплашио се те потврде да је сада заиста непријатељ. Не зна куда ће с тим доказима. Они вичу у тишини и светле у мраку. Па скрива тај пакетић брошура по ћошковима свог боравишта, затрпава га мајчиним дроњцима и очевим поломљеним алатом. Ноћу, при свећи пободеној у грлић флаше и спуштеној на циглани под, премешта пакетић из ћошка у ћошак, никад сигуран да га је скрио на право место. У паници да ће му неко — жандарми, другови, сестра, пронаћи пакетић, у поноћ га износи из радње, намеран да га спали негде ван вароши, у пољу или на обали Колубаре, где нико ни пепео не може да нађе, па из нејасних му разлога нагло одустаје и враћа се у радњу и завлачи га у исти ћошак одакле га узео; опет затрпава воскарском старудијом, натрулим сандуцима, кучином. Узалуд: до других петлова не може да заспи у близини својих десет Стаљинових тира-

нија и његових сатрапа. Као да су гладни пацови који само чекају да склопи очи па да му скоче на лице; као да су мине чији штапини лагано догоревају. Понекад шушне миш, као да брошура мили; понекад кокошкс и петао залупају крилима као да се брошуре саме листају и склапају; понекад у тами угледа Владимира како бесно цепа брошуре и пљује га. Тада скаче и дрхтећи пали свећу. Испуши по две-три цигарете заредом, загледан у ћошак где је скрио пакетић, па се са шибицом у шаци, лагано, спусти на лежај и лежи укочен док га сан не свлада.

Тај пакетић и антикомунистички чланци о његовој брошури у „Политици" и „Времену" са насловима „Сведок коме се мора веровати" и „Нова открића Стаљинових злочина" још више су му отежали односе са сугрђанима: више их се плаши него првих дана кад је дошао у Ваљево. Опет заобилазним улицама журно иде до среског начелства, не гледајући људе да га не би зауставили и питали: Зар је тако у Русији? Полицијски писар је љубазнији, чак му и понеку чаршијску шалу исприча, али он га мрзовољно одслуша, не прихватајући разговор. Ни са пекаром и дућанџијом не разговара; берберин је на срећу мутав; а чини му се да му се суседи и старији Ваљевци чудно смешкају кад се сретне с њима. Неки младићи, запамтио их, кад га сретну, добаце: „Издајице!" У кишним ноћима двапут му каменицама засуше радњу, сестрине кокошке оборише са седала, узнемирише псе и поспале комшије. Ујутру му је сестра довикивала кроз прозор: „Кућу ће ми запалити због тебе! Докле ћеш као твор да се шуњаш по мојој авлији?" На

сестрину грдњу повуче се у радњу. Тог дана зет Видоје пијан се вратио из фабрике, свађао са женом, тукао је, викао да и он, њен брат, чује: „Оћеш ли с њим, или са мном? Одлучи се, дропљо!" Богдан је жалио сестру и свладавао се да не утрчи у кућу и не премлати лумпенпролетерску барабу.

Сва та збивања приморавају га да напусти Ваљево. Може да оде само у село код ујака Милуна, јединог рођака који му се обрадовао и који му сваке суботе доноси сир, кајмак, јаја и ракију, не питајући га ни где је био десетак година, ни зашто се вратио. У сваком сусрету, чим се рукују, заврти главом: „Ти си, сестрићу, много смршао." Посаветује га да једе нешто кувано и кашиком, потом пита: „Богдане, ти то мораш знати, кажи ми хоће ли бити рата?" Он му то без премишљања потврди. Милун у ћутњи испуши пола цигаре, па се брине за његово здравље. У последњем сусрету, поред питања о рату, запита га: „Како ћеш ти, сестрићу, да презимиш у овој шупи?" То охрабри Богдана да промрси: „А би л' ме ти примио да презимим код тебе? Чуо си, Италијани су бомбардовали Битољ. Они и Немци могу нас напасти и презиме, а на пролеће сигурно. Нећу ти дуго досађивати." „Моја кућа је сваком злосрећнику отворена. Зар да није теби, забога, сестрићу?"

Богдан се одлучи да полицијског писара замоли за дозволу да се пресели у Славковицу и једном недељно да се пријављује. Полицијски писар му испуни молбу и збуни га том предусретљивошћу. Власт сигурно има неку политичку корист што он напушта Ваљево. Али та му по-

мисао не промени одлуку. Пожури у „радњу". Пакетић брошура, веш и неке ситнице стрпа у кофер, ћутке прође поред сестре која код пумпе пред кућом пере веш и не погледа га. Крену низ Колубару до краја вароши, па се друмом упути у Славковицу, под Сувобором.

Скрену на сеоски пут и успори ход: застајкује, разгледа предео, као да га први пут види. Дан је благ и светао; ваздух је засићен јесењим мирисима поља и суве земље. Среће и сустиже сељаке са колима пуним кукуруза и тикава; жене са џаковима пасуља и корпама паприка и парадајза. Сви га први поздрављају с обзирним поштовањем с којим се сељаци односе према сваком незнанцу на њиховом путу и у њиховом атару. Од ових људи није га ни страх, ни стид, па му је кофер лакши и ређе смењује руке. А то су ти такозвани обични људи; они нису авангарда ниједне класе, они су ван свих места где се одлучује њихова судбина и судбина света; они живе од земље и за њу, свагда озбиљно, па и кад се веселе. Живот свладавају трпљом и радом; свака им је несрећа обична, а срећа им је здравље, па су, ваљда, и зато обични онима којима несрећа и мука живота нису обични, а срећа им је једини циљ и у будућности. Све што види пролазећи кроз села и поља, шта ти обични људи раде, како се крећу и шта говоре, све му је некако смислено у својој обичности и складно са плаветнилом неба и ојесењеним побрђем и косама којима Сувобор силази у долину. Обузе га осећање слободе и сигурности; осећа како му се и плућа шире и како удахњује читаву Подгорину са селима, џомбавим путевима, стадима по

стрњиштима и ливадама. Зашто је он у том сеоском животу видео само беду, затуцаност, патњу? Или је то тако више видео у књигама него у стварности?

На узвисинама застаје и загледа се у предео: овде може и од лепоте природе, видика, планина што се таласају ка Морави и Дрини и засецају у плавет неба — задобити неко спокојство које ни у Русији, својој другој отаџбини, није постигао. А може ли човек имати две отаџбине кад нема две мајке? Није ли он сада без обе? Јато чворака процикта и зашуме над њим. Плави га сета. Наносе му је сећања на ратовање и рањавање на Сувобору, изгинуле другове, мајора Гаврила Станковића, боловање у ваљевској болници, заљубљивање у Милену. Од повратка у земљу, први пут се не брани сећања на њу. Сетом га засипа и јесење сунце пред заласком над љубичастим рубом Маљена; сета му праминја из прогрушаних букових шума, прошараних жутим кленовима и црвеним пасјим дреновима; сета му пламса из сасушених, још необраних кукуруза и згорелих пашњака са стадима; сета му капље са црних обраних шљива, чије је увело лишће обрстио ветар; сета му светлуца из румених плодова необраних јабука; сетом му мирише хајдучка трава поред пута и суве шљиве разастрте на асурама пред кућама; сетом му жубори планинска речица која жури ка Колубари. У шта је сатро живот, кад је учинио ту кобну грешку и садашњост жртвовао будућности? Застаје, а нема одговора. Продужава да се лагано успиње ка Сувобору, желећи да га пут одведе некуда одакле се више никада не може вратити.

Пред прве славковичке куће сврати у јабучар, убра неколико јабука да загаси жеђ, па уђе у забран да сачека мрак, стрепећи како ће га дочекати снаха и братучад; у ујака Милуна не сумња. Не може више да поднесе ниједан прекоран и презрив поглед. Слуша вечерњи жамор села: лавеж паса, блејање стада, вику деце, секиру на дрвљанику. То је оно обично сеоско вече, које памти из дечаштва и својих гимназијских дана када је већи део летњег распуста проводио код ујака, више читао него радио, а то му нико није замерао, јер је, по ујаковом мишљењу, ђаку књига — њива и ливада. Помишља да овде спали брошуре. Шта ће му од његовог живота остати, ако их спали? Зар су те брошуре цела његова имовина, његово животно дело, оно што оставља сину, народу за који се борио, оно по чему ће га спомињати људи? Тим мислима је тесно у лобањи. Узима пакетић цигарета, али не пушаљује. Неће да загађује забрански ваздух што мирише на храстову кору, суви лишај, опало лишће. Како је могао толике године да проведе по смрдљивим европским хотелима, у ЛУКС-у, у коме до четвртог спрата базди руска кухиња на кувани бакалар и боршч, у сиротињским собама у Москви где се чекао ред и на нужник, како је подносио онај густи ошамућујући задах гвожђурије и мемле париских метроа? Живот је посветио револуцији и промени света, а можда тај свет, стваран вековима и миленијумима, и не може да се промени, можда га треба само поправљати. Куда га то суљају ове мисли? Није ли га брошура преобразила у реформисту, стварног капитуланта? У

тами назире најближа стабла; тама се бистри ка висинама у којима светли месечев срп.

Изађе из забрана: тамну масу планине изубадале ретке светлости, око којих залајавају пси и одјекују последњи вечерњи гласови села. Пожури ка ујаковој кући путем који му ноге памте и стопала виде. Годи му то осећање свог тла под ногама; прија му та сигурност да му се овде под Сувобором не може ниједно зло догодити, ако га снахе приме као свог. Сећа се последњих студентских ферија пред рат, а он био заљубљен у Наталију Думовић из Прерова и толико занет чежњом да је по месечини грлио стабла шљива и јабука. Ујакови пси га не осетише, иде лагано ка старој кући, одакле са огњишта пламса ватра и са зида светли петролејка над софром око које седи ујак са снахама и унучадима. Огрнут капутом, са шеширом на глави и кофером у руци, стаје на праг и чека да га ујак позове.

Улази, Богдане. Добро нам дошао — старац обриса уста и бркове, устаде и загрли сестрића.

Богдан се рукова са снахама (радују ми се!). Деца му љубе руку (први пут у животу неко му уз поштовање љуби руку!). Постиде се што им ни бомбоне, ни коцку шећера није донео, како је ред кад се овом обичном свету долази у госте. Замоли их за опроштење што долази празних руку и, узбуђен пријемом, седе на троножац до ујака. Прекидају вечеру, снахе некуда одлазе, ујак наставља да се радује његовом доласку: имаће помоћ у пословима и у бригама. Богдан то искористи да му искаже жељу да презими код њега и ради све послове које зна и уме. Та

жеља још више обрадова Милуна; напомену му да их чекају завршни јесењи радови, а већ сутра рано њих двојица ће с колима у планину да довлаче сено стоци за зиму. Наставља да брине за синове и унуке на војној вежби, па га упита:

Хоће ли, сестрићу, бити неке памети у нашој влади да избегне рат?

Овај се рат, ујаче, ниједном памећу не може да избегне.

Милун се забрину, поћута, па рече:

Ако је тако, нека га буде. Што људе снађе, нек снађе и моје синове и унуке. И нас овде. Човек, Богдане, не сме да се склања од народне несреће.

Снахе служе Богдана медом и водом, па ракијом. Приносе сир, кајмак и кајгану и вајкају се што вечерас не могу да га угосте. Богдан им захваљује потресен њиховом срдачношћу, једе да би им угодио, иако једва гута од узбуђења: ово су први људи који га примају као свог. А он је веровао да су му рођаци и најрођенији само партијски другови, они који верују у идеје у које он верује. Ујак Милун приповеда о овогодишњој берби, мобилизацији која је испразнила села, па ће многе њиве остати незасејане пшеницом, стока без лисника, куће без огрева за зиму. Казује, не јадикује, не хукће, прича као најобичније догађаје, нешто што чини живот, свачији и свагда, а које једино Бог може да измени, али ни он то не чини из неког само њему схватљивог разлога. Богдан ћути у некој жалостивној радости што седи за софром са својима, што на овој земљи постоје и добри

обични људи. Овакве, обичне људе највише је сретао у рату и невољама.

Некуд ти је одлутала памет, сестрићу?

Нешто мислим о вама сељацима.

А шта ће ти та брига, Богдане? О нама не бринемо ни ми. Немамо кад. Мора да се брине о усевима и стоци. И деци док не стигну до војске и удаје. А онда о мушкима брине држава колико јој треба порез и војска. О женскињу не брине нико, сем њихових матера. Старци, ако поред посла стигну, бринў за унуке. Тако до гроба, траје се.

Богдан схвата да овом сувоборском сељаку живот није ни срећа ни несрећа. Живот му је дужност коју обавља како може и како мора. А он је спремао револуцију да га спасе тог „идиотског сељачког живота"; он је желео да га лиши проклетства својине и претвори у колхозника, верујући да ће га тиме учинити срећним.

Деца устадоше од софре и с поздравом одоше на починак; жене распремају софру и перу посуђе. Њих двојица попушише по цигарету, па му се Милун обрати:

А сада, Богдане, поћи са Даницом у нову кућу, у гостинску собу да се одмориш. Ујутру ћу морати рано да те пробудим, јер се сено скупља док га сунце не угреје. Ти ћеш да обучеш Драгољубово одело и опанке, истог сте стаса и висине. Сачувај то своје, а и ружно је да у господској одећи обављаш сељачке послове.

Богдан пође са снахом у гостинску собу, са упаљеном лампом и размештеном, белом постељом; соба замириса на запамћено: суво смиље

са зидова и дуње поређане по столу и орману. Захвали снахи и оста код врата гледајући у свој кофер поред кревета. Не може са брошурама да буде у овој соби. А страх га да их спали. Извади пакетић из кофера и гурну га под кревет, намеран да сутра одлучи шта ће с њим. Угаси лампу, приђе прозору и отвори га. Запахну га свежина планине у коју се оштро зарива кришка месеца. Тишином цвиле осовине и трескају претоварена воловска кола. Са врха села, под планином, промукло лаје пас. Из Москве у Славковицу. Тамо је слушао кремаљски часовник, овде овчарског пса! А куда одавде? Може ли, сме ли он овде да сачека свој куршум? Чији ће бити? Од другова или фашиста? Није свеједно, није. То ће му одлучити читав живот. Држи се за дрвене решетке, загледан у крајичак месеца који утрну. Тама се згусну, планина га одгурну од прозора. У мраку се свуче и леже, после оне последње ноћи у женевском хотелу са Моником Дибоск, први пут у чисту постељу чији јастук мирише на платно. Од те пријатности и туге за Моником, том необичном женом која га је обично волела, не успева да се одбрани од сећања на читав свој живот који му је сав туга. Дуго не заспа.

Чује откуцаје кремаљског часовника, и види казаљку како јури осветљеним кругом, а откуцаји одјекују небом; изброји их седам и скочи са постеље. Дрхти у мраку, а у глави и грудима брује му кремаљски часовник. Опомена за издају! Позив да се врати у Москву и прими казну партије! Огрну се чергом и седе на ивицу кревета да пронађе прву грешку, ону прву сумњу која га је довела под Сувобор.

У свануће, ујак Милун га затече како седи на кревету огрнут чергом и укори га што не спава. Он ће данас радити и са секиром, а секира не слуша пијаног и неиспаваног. Богдан га замоли да му пакетић „са неким књигама" склони некуд где га нико не може пронаћи.

7

Бора Пуб, завађен у платненој наслоњачи на својој тераси, дочека Ивана Катића и, са отпоздравом, пружи му књижицу: Богдан Драговић, „Стаљинова тиранија и његови сатрапи".

Иван узе књижицу, принесе је својим наочарима, прочита наслов, уздахну и, померивши Душанкино плетиво, седе у наслоњачу. Ћути потиштено и гледа ка Авали: трагична истина Богдана Драговића има облик скандала и лице срамоте. Чак је ни ја данас не могу бранити. Како он то није разумео?

Шта си се покуњио, Катићу? Оно што не схвати људска памет, уради људско време. Све ствари поставља на своје место.

Иван обема рукама држи књижицу на крилима и ћути. Из отвореног прозора јавља се Наћа:

Добар дан, чика-Иване. Прочитала сам више од половине ове страшне књижице. Молим вас ко Бога, одговорите ми искрено: да ли је могуће да се ова чуда догађају у Русији о којима пише чика Богдан?

Иван зури у њено лице, не види јој јасно очи, само су му јасни таласи њене златасте косе. Не зна шта да јој каже.

Немојте се, молим вас, понашати као професор или као бивши комунист. Ја верујем вама и хоћу вашу истину.

Мислим да је Богдан Драговић рекао истину. Међутим, у историји не постоји само једна истина.

Хвала вам. Мене не занима историја.

Наћа се повуче у своју собу, а Бора Пуб, с циничним осмехом, проговори:

Као што ти је познато, ја сам, Иване, одувек презирао глупаке, чак и кад су поштени. Али ниједно својство двоножаца нисам толико мрзео као оне који своју глупост проглашавају идеалом, па кад им живот тим идеалом расцепа главурду, они се ваде из крви и гована проглашењем идеала за заблуду, или, што је још горе, као Богдан, измисле великог кривца зато што зло није добро.

То је, мој Боро, једно мало лукавство сваког борилачког ума.

Не! То лукавство је карактер, а не памет. Наш пријатељ Богдан има неки загуљен карактер који му надгорњава интелигенцију, па уместо да лепо призна да је утрошио живот у опасне људске глупости, што није ни први ни последњи на овој земљи, он сада из сујете и частољубља у својој немоћи брани те своје идеале од једног азијатског зликовца — Џугашвилија! Како би, Иване, ти бар знаш историју, могао један човек, ма каквим способностима располагао, звао се он Стаљин или Хитлер, свеједно, како би он могао да овлада стотинама милиона људи, и то одушевљених следбеника, и побије десетине милиона противника, када сви ти милиони њихових

пристaлица не би били зликовци исти као њихове вође, а можда још и гори?... Нема, буразеру, човека који воли власт а да у њему не чучи мали или већи зликовац. Нема. Мислиш ли да би Богдан Драговић, када би дошао на власт у Југославији, био друкчији од Стаљина? Кажи, слушам те.

Мислим да би био друкчији. Сигуран сам у то. Човек је и испод и изнад своје идеје.

Онда си, Катићу, још увек глупак.

Можда, али, не знам шта би са мном било када бих се и опаметио.

Зар још ниси?

Јесам, донекле. Само не заслугом своје памети и Жидових, Троцкијевих и Богданових чињеница.

Узе Богданову брошуру и пожури кући да је прочита.

У својој соби вечера кисело млеко и лагано, размишљајући, прочита „Стаљинова тиранија и његови сатрапи", садржај који му је углавном познат из читања рукописа у Богдановој „воскарској радњи".

Свиће. Чује гугутке на крову куће и Гинино пословање у кухињи. Зна да Милена дуго спава, а једино с њом може да разговара о Богдановој брошури, јер Вукашин о томе не би ни реч рекао. Па чекајући Миленине кораке испод своје собе и пљуштање воде у њеном купатилу, одлучи да каже неку реч хартији, и седе за свој сто и писаћу машину:

„Богдан је објавио рат Стаљину, Коминтерни, Комунистичкој партији. У моралном смислу то доиста личи на прометејски чин и подвиг.

Заслужује поштовање и зато што ће своју побуну платити главом, као и сваки Прометеј који се не преметне у Зевсовог помоћника. Али крај у којем Богдан изражава жарку веру у победу социјалистичке револуције и комунизма, у победу лењинског бољшевизма над Стаљиновим термидором и азијатском контрареволуцијом, потврда је класичног квертулијанског аксиома: Credo quia ad apsurdum! Питам се: да ли је ту квертулијанску веру исписао очајник коме је тај апсурд једино што му је остало од читавог живота и света, или суетна кукавица, слабић без моћи и разума да призна пораз? Или је то оно наше епско частољубље по коме је врлина и најгора доследност? Или је тај Богдан Драговић, заиста, један модерни, бољшевички Јов, коме ниједна неправда и ниједно учињено му зло не може да пољуља веру у свог Господа, чија је милост — и чињење неправди својим верницима да би им веру учврстио? А можда је тај негдашњи фанатик Богдан Драговић само један несрећни отац, који својом вером супротстављеној реалности — тим модерним и опаким донкихотизмом — покушава да спасава сина, узалудно и њему и партији, доказујући да је још увек комунист. Истински бесмисао Богданове побуне и истине је у њиховом реалном исходу: Богдану Драговићу неће поверовати управо они којима се он обраћа и којих се тиче истина коју он саопштава. За његове негдашње другове, његова брошура је класична издаја којој следује презир и куршум.

А шта је тај Богданов чин за мене лично? Највероватније крај моје изабране усамљености.

Из рова против Богдана пуцаће се и у нас Катиће. Пуцаће се у тишину моје собе, у којој сам прибирао своја сећања и опсесивну фикцију каква је Катрин. У овом часу, ипак, не могу јасно да се одредим. То што је Богдан учинио, у овом свитању највише ми личи на драматуршко фабулирање судбине једног савременог револуционара, пером лошег романописца. Једино се баналном имагинацијом и може да исфабулира стварни живот Богдана Драговића. Ако ме памћење не вара, Флобер је у писму неком безначајном писцу написао: ‚Ви сте написали лош роман. Али, не тугујте због тога, драги пријатељу. Лоши романи су најближи истини о људима и друштву.' Сумњам да се може веровати да ће Добрица Ћосић, тај самоуверени творац Богдана Драговића, поверовати узорно рационалном Гиставу Флоберу."

Престаје да куца. Милена је ушла у купатило. За пола часа седеће са татом, на доручку. Чекаће до њихове кафе, па ће им показати прво књижевно дело створено од неког који је живео под кровом Вукашина Катића. Остварена је његова породична интелектуална амбиција: Ако није он, његова пропала нада, успео да напише књигу која би по значају била равна књигама српског филозофа Бране Петронијевића, успео је његов бивши зет да напише књигу о Русији коју је требало да напише Сима Марковић, најпаметнији вођа српских комуниста.

8

Док одсутно слуша Вукашиново препричавање јутарњих вести Радио-Лондона о тешким поразима италијанске армије у рату против Грчке и лагано пијући охлађену кафу (она воли само млаку и слатку кафу), Милену изненади и уплаши Иванов улазак у трпезарију у време када он иначе спава.

Вукашин прекиде опис италијанског пораза од Грка код Бирокастра и обрати се Ивану:

Нешто ти се догодило?

Добро јутро. — Иван седе за велики трпезаријски сто, подаље од оца и сестре. — Да, нешто нам се догодило. Ипак, свима. Имамо књигу! — баци пред Милену Богданову књижицу.

Милена побледе слутећи ново зло Владимиру, па безвољно, приморано узе књижицу, неколико пута прочита наслов, па је лагано спусти на сто.

Вукашин Катић стави наочаре, прочита наслов и одлучно одгурну књижицу ка Ивану:

Тешко Владимиру. Јадан мој унук — рече и оде у свој радни кабинет.

На Вукашинове речи Милена пођута, па упита:

Иване, шта ће сада бити с њим?

На кога мислиш?

Па на Владимира.

Ништа посебно. Остаје син издајника.

Син издајника у партији има судбину оца издајника.

Напротив. У партији син издајника убија оца издајника. У сваком случају, одриче га се. Убеђен сам, тако ће и Владимир поступити.

Милена помисли да каже: Не верујем, али без речи устаде и оде у своју собу.

За Богданову брошуру коју је објавио уз помоћ Боре Пуба сазнала је од Ивана, који јој је препричао садржај. Пред Иваном га грдила, називала и бездушником, и амбициозним слабићем који нема снаге да поднесе оно што је он другима чинио, с истим разлозима с којима данас његови другови њега руше и срамоте. Она добро памти хронику партијских фракција и обрачуна међу њима, у којима се жестином истицао и Богдан. И сада му савест и част налажу да прими неко поравнање правде међу људима који у име идеја чине неправде; била је гневна на њега што нема достојанства да поднесе судбину свих отпадника. А кад је сама, у својој постељи, патећи за Петром, размишљала о Богдановој побуни за некакву своју истину, она је имала и разумевања и оправдања за његов самоубилачки чин, знајући да такве не мимоиће Коминтернина казна; она је знала да, по законима Коминтерне, он мора бити ликвидиран. То уверење је, ма колико болно, коначно одвојило од Петра. Није себе толико волела да би неког грлила, свеједно што је то Петар Бајевић, док је Богдан, некада њен човек, на „белом хлебу". С таквим схватањем у њој се ужилило осећање женске дужности и женског поштења да буде верна Богдану у његовој патњи, свеједно колико је увредио.

Али увече, после читавог дана размишљања о Богдановој брошури, рашчлањавања узрока и последица његове побуне, све јој то добија другачији, нов смисао, и све — против Богдана. Доживе душевни и физички раскид с Владимировим оцем. Нападом на Стаљина и партију, он је поново постао борац, с оним истим себичлуком и припадањем својим идејама, којима је припадао одувек, жртвујући њу, Владимира, Ивана, све своје; постао је онај исти човек, револуционар, равнодушан према њеној љубави и толиком чекању, човек коме је сваки партијски посао пречи од ње, њене верности, њене измучене жудње за његовом љубављу. Дала му је младост, најлепше године, одрекла се Петра Бајевића, човека који је учинио срећном, даривајући јој Острво, Грчку, Венецију и многе загрљаје и нежности, које је први пут доживела. А Богдан је, отрован својом политичком сујетом, увређеношћу без права, просто мушки кажњавао равнодушношћу и презиром. Од његовог повратка у земљу прошло је више од пола године, а он је није позвао к себи, макар на разговор и неко разјашњење зашто га је оставила после двадесет година верности и чекања. Ако није хтео о њима, морао је с њом да разговара о Владимиру, њиховом детету. Чак је по Ивану није ни поздравио, ни запитао за њено здравље! Па како је тај Богдан њу волео? И како је она толике године могла да воли таквог саможивца?

И сутрашњи дан је провела у соби; главобољом се извинила оцу што не може да руча с њим. А у сутон, одједном, у њој је неким ужареним пркосом, као самоубилачки скок у понор,

пала одлука: позваће Петра Бајевића! Не колебајући се ни трен, пожурила је у трпезарију, и док је отац са главом притиснутом на мембрану радио-апарата слушао вести Радио-Лондона, окренула је телефон пуковника Бурића; представила се и замолила га да још ноћас пронађе свог пријатеља и каже му да одмах, у било које време, дође под њен прозор. Чека га.

Драга госпођо, ја ћу покушати да испуним вашу жељу. Али не верујем да ћу успети да пронађем ту мутиводу, који је у последње време због нечег опет почео да личи на човека: нерасположен је и пије. У сваком случају, ви га чекајте.

Молим вас, реците му да га чекам!

Вратила се у собу, угасила лампу, отворила прозор, нагнула се ка улици и чекала га. Без иједне примисли колебања и кајања. На сат није гледала, време је стајало; улицом су пролазили последње ноћобдије, љубавници и коцкари; њу чекање не мучи. Стајаће на прозору док не дође. Стајаће сву ноћ и читав сутрашњи дан. До идуће ноћи, сигурно ће доћи.

Кад је на светлости сијалице пожурила ка њој Петрова крупна, мало повијена фигура, праћена неким човеком на одстојању од десетак корачаја, она као да му се не обрадова; толико је обузео онај њен пркос више себи, животу, него Богдану и свима који њено остављање Богдана сматрају нечасним, као Душанка и Бора Пуб. Грудима и главом још више се истури кроз прозор, просто да га пресретне.

Он стаде под њом и угледа њене ужарене очи, а жељу да јој се осмехне смени страх од њене строгости.

Она његове очи не види у сенци, чини јој се да су му уста отворена и да јој нешто шапуће. Рече гласно:

Води ме некуд: Одмах, што пре!

Петар помисли да она жели негде да се склони због појаве Богданове брошуре, па, спласнуле наде, упита:

Куда да те водим?

На неко мало острво. Где хоћеш!

Заиста?

Да, да.

Петар се ошамућен прислони шаком о зид, размисли, па упита:

А може ли острво да буде на планини?

Може и на облацима, ако могу да нас држе.

Могу. Сутра тачно у подне иди од Аутокоманде левом страном авалског друма.

Биће тамо. Лаку ноћ — затвори прозор и баци се на кревет. Не памти када је толико била задовољна собом, као да је одједном постигла све што је желела да постигне у животу. Можда је ово прва велика одлука само њене женске воље. Одлазак у Грчку, на острво, био је његова упорна воља и њено љубавно покоравање њему, мушкарцу. Сада у овој својој одлуци осећа и неку освету за сва своја женска покорништва. У таквој освети има неке чудесне сласти и радости за које није знала. Заспа у том задовољству собом.

Али, пробуди је нека стрепња, страх од неког преступа који кажњавају сви богови откад жена жели да буде жена. С тим стрепњама и страховима спакова најнеопходнију гардеробу и тоалету, саопшти оцу и брату да иде на пут, не казујући колико ће да остане ни куд иде, јер и не зна куд ће је Петар одвести и колико ће дана и ноћи трајати то острво на облаку.

Зачуђени њеном наглом и тајновитом одлуком, Вукашин и Иван без речи примише њено обавештење. Иван и са осмехом, чији смисао она не жели да одгонета.

Тачно у дванаест, на авалском друму, сустиже је пуковник Бурић са својим аутомобилом и стаде: Петар, који седи на задњем седишту, отвори јој врата, осмехнувши јој се радосно. Она му узврати замишљеношћу. Аутомобил са елегантним и преозбиљним шофером, пуковником Бурићем, пуном брзином појури ка Авали.

Милена се усредсређено и забринуто загледа у Петра као да га среће после једва преживљене болести: смршао, стамнио се, појавиле су му се нове боре на слепоочницама. И коса му је више седа него што је била када га је испраћала у Цариград и договарала за њихово друго острво. Стари. Од опасне дужности коју врши, или од туге за њом? Па он ће за неколико година бити старац! Угледа му неколико флека на кожи надланице, косну је сажаљење. Узе му руку нежно као да је рањена и спусти је на своје крило и благо притисну шаком да осети топлину његовог тела. А да ли се она променила њему? — упита га очима и спусти поглед на њихове руке у својим крилима.

Петар је не гледа, а види је целу, сваки део њеног тела. Из вена њене руке њено срце кључца његово, па им се меша крв којом се опија извесношћу да ће је вечерас загрлити и грлити до сунца. Како ће то почети, којом првом речју? Или ћутањем и тамом да започне њен повратак њему. Али то би њој могло да значи да је он сматра грешницом и покајницом, а то неће, она њему никад неће бити грешница и покајница, никад, било шта да је учинила или да ће учинити. Њој он нема шта да прашта. А оно што је ружно мисило о њој по повратку из Цариграда, када је упорно и грубо одбијала виђење с њим, она понижења која је трпео, изазивао их и увећавао љубомором, бранећи се од патње — све је то израз његове мушке саможивости и рањене сујете, његови први мушки, љубавнички порази за које он није имао понос и достојанство да их часно подноси.

У таквом расположењу не постоји предмет за разговор, па ћуте. На њихово задовољство, ћути и пуковник Бурић, који за воланом, свагда из начелно-професионалних разлога, не подноси ни брбљиве сапутнике, чак ни усхићења оних својих провинцијалки-бруцошкиња које се први пут возе аутомобилом.

Успут, Петар неколико пута зажеле да јој покаже озлаћене тополе и брезе и дивље крушке на виноградским међама преливене младим црним вином, али му се та одушевљења лепотом јесењих призора учинише одвећ баналним према њиховим неисказивим узбуђењима. Ипак кратко проговорише о Владимиру и то на његово питање, али само о студијама и непри-

стајању да живи буржујски. Милена се уздржа од прекора сину, Петар од похвале за доследност начелима.

Тек у Чачку пуковник Бурић проговори.

Уважена госпођо и цењени пријатељу, мени је време за дуплу турску кафу. А ви се послужите пићима која волите. Ово је хотел „Крен", једина пристојна крчма у Чачку. — Заустављa аутомобил, излази и отвара Милени врата, а Петар се колеба: он, илегалац, сме ли сада да се појави у Чачку и уђе у кафану у којој сигурно има дежурних полицајаца?

Милена стоји и чека га да изађе. Он се постиде своје професионалне опрезности и хитро изађе из аутомобила, пратећи Милену у кафану и до стола за којим већ седи пуковник Бурић. Кафу наручи и Петар, Милена затражи лимунаду, али она се овде не троши, па и она пристаде на слађу кафу, осећајући се непријатно под сноповима ужагрених погледа чачанских „лафова" и порочних љубопитљиваца према непознатој, а још и лепој жени, што изазва пуковника Бурића да каже:

Госпођо Милена, немојте ни помишљати да вам се диве ови провинцијски мачори што жагре у вас. Српска чаршија не поштује лепоту. Ако јој се не чуди, она је мрзи. Ништа несрећније од лепе жене у малој вароши.

Петар, приметивши сумњива дошаптавања двојице из угла који гледају њега, а не Милену, шапну пуковнику Бурићу да брзо испије кафу и попну се у ауто. Тако и учинише.

Пуковник Бурић окрену кола као да иде у Београд, па се иза цркве врати на друм за

Ужице и потера ауто свом снагом, вукући за собом облаке прашине и ронећи у сутон што се слеже по обалама Мораве и стрминама Овчара и Каблара.

Петрово илегалско понашање у кафани онерасположи Милену: ниједан тренутак с њим није јој слобода. Све је тајна, скривање, опасност да буде препознат, ухапшен, а она засвагда осрамоћена. Не пред Београдом, него пред оцем и сином. Једино њима она дугује часно лице и понашање које их не срамоти. У тој потиштености која изазва многа непријатна сећања из њеног тајног живота с Петром, она више не зажеле његову руку у својим крилима.

Свестан разлога нагле промене њеног расположења, онерасположи се и он, па је све до ноћи седео непомичан, не додирујући је. И тек када из Бајине Баште кренуше да се успињу обронцима Таре, он јој узе руку, а Милена први пут упита:

Куда ми то идемо?

На облак — шапну јој Петар и у обе шаке, као да је брани, сакри њен длан и прсте.

На Тару, госпођо. Најлепшу српску планину, пуну медведа, дивојараца и курјака. Ту ја имам кућу коју сељаци називају Генералова вила. Јер, ти су планинци рођени песници. О свему што проговоре, није оно што јесте. Све што није њихово, лепше је и веће. Тако су и моју брвнару назвали вила, а мене пуковника унапредили у генерала. То њима годи, а мени не смета.

Милена никада није била на Тари; дивљина је узбуђује и подстиче јој онај страх од по-

вратка Петру и њиховог првог загрљаја. Више га се плаши него на путу ка острву.

Мрклу ноћ секу фарови аутомобила и чине нестварним пашњаке и густе четинарске шуме. На путу сретоше неколико сеоских кола натоварених дрвима, а поред преплашених волова пуковник Бурић пролази лагано и довикује:

Добро вече, пријатељу! Госпођо Милена и ти Петре, да знате: ако у шуми и на путу сретнете човека, жену, дете и први их не поздравите, они ће се уплашити вас и веровати да им зло доносите.

Петар не воли Бурићеве придике ни о женама, ни о сељацима, али се сагласи с њим да му не да прилику за проширење својих доказа. А Милена, како се успињу све дубље у планину, жели те обичне речи да слуша и њима пригушује своје стрепње.

Најзад, на рубу шуме и благо искошене ливаде, фарови осветлише брвнару покривену шиндром и ауто стаде. Пуковник Бурић изађе из аутомобила и узвикну:

Ту смо! Довде светом господаре завист и покварењаштво са свакојаким људским разлозима за мржњу и лаж; а одавде до Дрине и звезда, владају силе живота у савршеној субординацији. Одавде побеђује само јачи. Како и треба. Кад станем на овај пашњак и удахнем ваздух Таре, ја истог трена заборавим све своје и светске бриге и постајем Адам. Наравно, без Еве и без оних лепих јабука. Ако не погинем у будућем рату, доћи ћу овде да скапам сам као стари јелен. Знаш ли, Петре, како скончава наш горски цар? Испричаћу вам то уз ватру.

Има ли сељачких кућа у близини? — пита Милена с танким страхом од планине у ноћи и да прекине пуковниково патетично мудријашење, њој одувек несимпатично код тог човека кога поштује само због ретке оданости другу и пријатељу.

Нема, госпођо. Одавде не можеш ниједног комшију дозвати, нити они могу стићи да те одбране од звери ако вас нападну. Овде сте само под медвеђим погледима и пред њиховим кандама. Али, ако ти Петре устреба човек, опали два револверска метка један за другим и за петнаестак минута доћи ће ти шумар звани Пушкар. Он ће ти испунити сваку жељу, наравно да му услугу на крају добро платиш. А ви исправљајте ноге и слушајте планину, њен ноћни живот је узбудљивији од париског. Чекајте док ја не наложим ватру, донесем воду са извора и распремим кућу да примим госте.

Петар и Милена остадоше на ливади ћутећи, запахнути студом планине и небеса, ваздухом натопљеним мирисима свелог биља и сувог лишћа, орошеног ноћном влагом. Из таме, иза куће, крикну ноћна птица и тај се крик зари у Милену претеће као онај крик масе у венсенској шуми на рубу Париза када је човек-птица Клем Сам са небеса, скочивши из авиона, сломљених крилца стрмоглаво падао на земљу, остављајући за собом бели траг своје смрти, а она, да се спасе, зарила главу у Петрова прса и освестила се пригрљена његовим снажним рукама и удисањем меденастог задаха његовог дувана за лулу, какав дотле никад није осетила ни од једног пушача луле. Касније, на острву, она ће из ње-

гових нагих прсију удисати тај јединствени мирис меда и мушке топле влаге. После острва, по повратку у Београд, он из својих професионалних разлога више не пуши на лулу, па јој из његовог прслука и капута сада замириса нешто обично, непријатно. Он је пригрли, не сетивши се догађаја из венсенске шуме, кад је први пут загрлио с лицем на њеној коси, онда са страшћу, сада заштитнички и захвалнички за спас којем се није надао. Ћутећи о истом и слушајући крикове ноћних птица у шуми, остадоше тако док их пуковник Бурић не позва у кућу. На отвореном огњишту пламти ватра и греје бакрач пун воде. Милени понуди троножац са наслоном уз огњиште, а Петра позва да из аутомобила изнесу храну и пиће, купљене у Београду. Намирнице *разместише по орманима; на великом кревету* у његовој соби пуковник промени постељину и прекри са по два ћебета, објашњавајући Петру, не Милени, где се шта налази у кући и како се у њој живи. Понуди их медом и водом, он сам поједе неколико кашичица меда и испи две чаше воде, па им се обрати:

Ово је од вечерас ваш дом. У њему можете чинити шта вам је воља, само немојте да ми запалите кућу. Хране имате за недељу дана. Ако остајете дуже, дозовите шумара да вам набави. Бајевићу, кад треба да дођем и вратим вас у стално место боравка?

Милена, колико дана ти можеш да останеш? — бојажљиво пита Петар.

Толико колико их ти имаш за мене — одговара мирно.

Петар није очекивао оволику њену слободу, па се збуни и замисли над пословима и неодложним састанцима са неким људима из Софије и Будимпеште с којима треба да размени обавештења о немачким плановима на Балкану, о чему треба одмах да обавести Москву. А можда су му ово последњи дани с њом. Зар ће он до смрти за неколико часака љубави да поткрада своју дужност, да се слама између Милене и партије? Зар је збиља овај свет њему постао толико тесан да у њему не може ниједна постеља са вољеном женом на неколико ноћи да се смести, зар је на сваком његовом путићу ка њој непрелазна заседа постављена? А ако је сада заустави на њеном повратку њему, можда му се она више никада неће вратити. Гледа је преплашено и не сме да изговори да не може више од четири дана да буде одсутан из Београда. Пуковник, вероватно слутећи његов раскол, узе да старка ватру. Милена посматра Петра и надмоћно и сажаљиво, па да га ослободи мука, рече:

Ја бих ипак морала у петак вече да се вратим кући. А могу и пре.

Он јој се захвално осмехну, схвативши њену великодушност, и као да је теши, рече:

Не треба пре. А данас је уторак...

Пуковник Бурић се усправи:

Разумем. Доћи ћу кад ми је наређено. Желим вам тишину. Лаку ноћ!

Зашто не преноћите, па кренете ујутру? Уморни сте, господине пуковниче.

Трећи у кући, госпођо, добродошао је само супрузима. А вама двома треба самоћа и чиста постеља. Дакле, до виђења!

Пуковник Бурић састављених пета лако се наклони Милени и изађе напоље, довикујући им са трема:

Када дођем по вас, испричаћу вам како величанствено умире горски јелен, љубавнички цар!

Њих двоје остадоше да седе уз огњиште и слушају ватру наложену сувим буковим и боровим цепаницама. Миришљава топлина шири се одајом обложеном црним облицама. Мирис боровине и дима подсети Петра на родну кућу, на огњиште које је ложила мати, док су они — деца — лежали на сламњачи на земљаном поду, слушајући хуктање ветра у баци, а мати, клонуле главе, бринула за мужа и оца своје деце, шумара који се све касније враћа из планине, а претње дрвокрадица су све гласније. Лако отклони то сећање на детињство, загледа се у Милену и прошапута:

Милена... Мени је овде узбудљивије но у Јоанидисовој вили.

Петре, молим те, немој вечерас ни реч да проговориш о нашој прошлости. Ни о времену у коме се нисмо виђали.

Зашто? Сећања на прошло хране душу и љубав.

Добро знаш да не волим препричавање наших доживљаја, а још мање волим филозофирања о љубави. То ми је увек прича о туђој љубави, а она се прича кад се нема шта о својој

да мисли. Ја верујем да на овом свету не постоји, нити је постојала љубав која би могла бити иста као моја. Или која личи на моју. Ни ова ноћ није ноћ у Јоанидисовој кући на Хиосу.

Неће бити тако, Милена. Ми ноћас настављамо.

Она га прекиде:

Петре, желим да знаш: ја ноћас с тобом ништа не настављам. Ти и ја смо ноћас први пут заједно и започињемо нешто што нисмо били, што нисмо имали. Нешто много, много неизвесно.

Зашто неизвесно?

Зато што у људском животу, што боље знаш од мене, ништа није неизвесније од љубави. Чак и ако се само наставља. Ни ти ни ја нисмо више они људи који су последњи пут заједно били у пуковниковој кући. Ја те и сада сигурно волим, али друкчије и страх ме је... Немојмо вечерас о томе да причамо.

Ноћас, Милена, морамо једно другом све да кажемо.

Мој Иван ми је неколико пута цитирао неког филозофа који је рекао да се ћутањем наставља и најмудрији разговор, а дубока осећања постају још дубља. Слушајмо и гледајмо ватру. Она мени мудрије одговара на све моје стрепње и страхове него што бисмо то чинили нас двоје.

Петра онерасположи Миленино мишљење да ноћас започињу нешто неизвесно. Неизвесно!? А шта је њој неизвесно у њеним и мојим осећањима, он сада треба у пламсању и пуцкетању ватре да одгонета. Устаде да припреми вечеру и постави је на голом столу од борових дасака,

око којег стоје само две столице. Спремајући сир, руску салату, јаја и пршут, Петар утврди да у пуковниковој кући и прибор за јело, тањири и чаше, постоје само за две особе. Кад постави трпезу, позва Милену и она седе за сто, изјављујући да је гладна и жедна, одушевљавајући се пуковниковим домаћинским начелима: кућа је за двоје и у њој је све за двоје.

Да, Петре. Кућа је за двоје. Сада увиђам да је наш пуковник необичан човек. То јест, прави човек.

А мени се чини, Милена, да је на овом свету најлакше бити необичан човек.

Петар не пристаје на тако баналан разговор. А не мири се ни са ћутањем за њиховом вечером и у првој ноћи после његовог одласка у Цариград, ноћи коју је чекао као судбински догађај. Започе гласно да се сећа њихових вечера у Бечу, Прагу и Паризу, не помињући Богдана, који је на тим вечерама свагда био с њима. Милена га поново и прекорно замоли да схвати да њихова прошлост почиње данас, на аваљском друму, а неизвесност од уласка у ову кућу.

Ваљда нова будућност?

Кажем: неизвесност! Зар ти, Петре, са толиким искуствима и сазнањима, не схваташ пред коликом неизвесношћу стојимо нас двоје? Све нам је у питању — толико је то велико.

Можда си ти у праву — рече помирљиво Петар, плашећи се спорења с њом, која се увек његовим губитком окончавају: њеним дугим ћутањем, често с главом повијеном на коленима.

Чим заврши вечеру, и испи чашу вина, Милена седе на свој троножац уз огњиште:

На спавање ћемо поћи кад сагоре ове цепанице и жар постане пепео.

Петар са флашом вина седе на свој троножац и насупрот њој, да јој гледа лице осветљено пламеном са огњишта и да одгонета: да ли је само патња променила ону Милену са острва, није ли је нека љубав учинила толико друкчијом него што је била до њиховог последњег сусрета? Нису је, ваљда, оне домаћичке и малограђанске идеје о љубави којима су започели њихови први неспоразуми пред Цариград толико измениле да више не личи на себе? А зашто је онако и ненадано и одлучно зажелела, не зажелела, него захтевала да је одведе на неко острво? Рекла је: води ме на неко мало острво. Тај њен поступак је освета неком. Типично женска освета.

А Милену не мучи ниједно питање које мучи Петра. Њој је довољно што је Петар поред ње, да му слуша покрете и уздахе, само нека ћути; у ћутању, њеном душом се шири спокојство које јој значи срећу што је побегла из београдског зверињака и бућишта, што је са човеком који је воли и кога она сада воли, друкчије свакако, али не мало. О, зар ће само још три ноћи седети с њим поред овог огњишта, уживати у чудесној игри пламена, мирисати боровину, ћутати док жар постане пепео? А пепео њој није крај и смрт. Пепео је коначан мир, апсолутна тишина, досегнуто спокојство — оно што је супротно свему што је свет данас. Када би умела то осећање лепо да каже и да га Петар одмах не преведе у идеје, политику и рат, она би му села у

крило, згрчила се на његовим снажним прсима и нешто своје шапутала о пепелу. Али зна, осећа то по Петровим све нервознијим покретима и гласним испијањем вина, да њиме букти само страст, само жеља да је што пре има у постељи. А за то она ноћас нема нимало жеље.

Кад се жар спепели на огњишту и једино свећа у чираку на столу осветљава собу, Милена додирну Петрову руку:

Хоћеш ли ти први да се спремиш за постељу?

Петар једва сачека њен додир и реч, сипа у лавор топлу воду и оде да се умије; учини то брзо и свлачећи се баца одећу на столицу, уђе у спаваћу собу, припали припремљену свећу, збаци са себе доњи веш и, дрхтећи од узбуђења, го се баци у постељу, на њену леву страну, како то она воли да буде у постељи, да јој својим телом загреје лежај. Она се дуго спремала и умивала и, појавивши се на вратима у спаваћици, рече:

Угаси свећу.

Зашто? Хоћу да те гледам?

Желим само да ме осећаш.

Он невољно угаси свећу, повуче се у свој крај постеље, задижући јој чаршав и ћебад. Она лагано леже на његову руку и, када се он покрену да је узме у наручје и пребаци ногу преко њених, она му, благо се опирући, рече:

Преклињем те, Петре... Ове ноћи само лези поред мене. Пригрли ме, али нежно.

Само то?

Да. Мени је ноћас твоја близина, твоја топлина, твој дах — најљубавније, најмушкије што можеш да ми даш.

Петар Бајевић не свлада храпав, разочарани уздах.

Она се наднесе над њим:

Зар твоја снага, Петре, није већа од твоје жеље?

Јесте! Испунићу ти сваку жељу.

Онда ме нежно загрли и пусти ме да заспим на твом рамену.

Петар Бајевић, разочаран, испуни њену жељу: она брзо заспа на његовом рамену; он тек у зору, кад она с његовог рамена спусти главу на јастук.

9

Устали су касно. Он кријући своју тугу због неиспуњене жеље да је грли, она радосна, као у јутрима на Јоанидисовој тераси, док је у спаваћици, пригрливши га, на јегејском сунцу, посматрала оранжерију преродилу поморанџама, и оних седам млинова на ветрењачама, на обали мора. Није му дозволила да ложи ватру, кува чај и спрема доручак; захтевала је да она буде домаћица у овој кући све док су у њој. Он јој се и у томе подреди.

Чим доручковаше, изађоше у осунчани дан, у планину под светлим небесима без иједног облачка. Он на њеном лицу угледа усхићење, па устукну корак-два да би била сама у својим осећањима. А она се не осећа самом; она је свесна да јој ово небо над Таром не би било такво као да први пут гледа у нежноплаве висине, да он није поред ње, и да и он не види оно што она види. Кад отћуташе свако своје осе-

ћање, кренуше пашњацима којима мирише свело мајчина душица и коњски босиок. Беру последње ливадско цвеће, слажу у китице по бојама, све за њу. Тако уђоше и у шуму, измешану лескама, брезама и јелама. Брали су лешнике, крцали их и хранили једно друго. Он се дивио женственим, блудничавим брезама и строгој, готској архитектури јела; његови занети искази и поређења мало сметају Милени, јер: њој је бреза — само лепа бреза, а јела — само вита јела. Али је радосна, срећна, што разговарају једино о дрвећу, травама, цвећу, птицама и веверицама. Наставише да луњају шумом, радују се сваком лепом дрвету и цвету, растерујући веверице са лески и косове са пањева. Милена угледа удољицу коју је ветар напунио опалим буковим и брезовим лишћем, леже и позва Петра да легне поред ње. Лежећи на лишћу са рукама под главом, на најузбудљивијој постељи у коју је икад легла, припаљена сунцем кроз врхове брезе и леске, опијена мирисима лета у опалом лишћу, Милена одједном, као прежеднела, силно зажеле Петра и шапну:

Петре, загрли ме, загрли ме снажно . . .

Петар се придиже и, више запањено него радосно, загледа се у њено лице озарено жудњом док му шапће:

Твоја сам, мој једини човече.

Он поверова да му се она истински враћа, устаде, погледа по шуми: гледају их само леске, брезе и јеле; у близини закликта орлић, а са оближње јеле зовно пијукну невидљива птица. Збаци одећу и пожури у омамну таму њеног тела, свестан да га је спасла она која то једино

и може. Тај осећај спасења надвиси му телесно узбуђење, и он јој сузама окваси лице. Миленом се распламсавала жудња за његовом снагом, желећи да траје дуго, до заборава свега што није он.

Касније, замор тела и у њој се сабра у осећање захвалности човеку који је из очаја и пустоши поново повратио себи, уверивши је снагом своје нежности да су сва њена распињања и муке да себе жртвује због човека који страда, али који није ни желео ту њену жртву, била само њена женска слабост, неки исконски страх од слободе, њено узалудно опирање првом закону тела и живота.

Обучени и лежећи у лишћу које је крцкало и шушкало, удишући јесење свенуће трава и четинара, први пут откад су у планини сагласно мисле о истом: никоме и ничему не сме се љубав жртвовати. Свесни своје немоћи да следе ту просту истину, обоје то ћутећи закључују, али с друкчијим разлозима и стрепњама. То једно другом у очима виде и у уздасима чују, па лако пристају да их ћутања мире и поново у исту жељу, али тише и нежније поведу. А пре него што се поново загрлише, истовремено обоје угледаше да се над њиховим главама, на грани леске, њише веверица, оперважена сунцем, и гледа их својим црним очицама.

На овој земљи ништа се значајно не може тајно догодити — шапну Петар, више себи.

Та мисао сада не такну Милену, и она узе да му нежно љуби лице, врат, цело тело, питајући га:

Зашто кријеш да те мучила, и још те мучи, љубомора док се нисмо виђали?

Па... мало ме стид. Љубомора је ниска. Ништа у човековој глави није прљавије од љубоморе.

Милена престаде да га љуби:

Будало мушка! Љубомора је најљубавније осећање. Свеједно што је и прљаво и крваво.

Откуд ти то знаш?

Знам. О томе сам дуго размишљала.

И шта си закључила?

Па, домислила сам читајући једну песму. Љубомора има некако два смера: напад на оног кога волимо, а у кога сумњамо или знамо да нам није веран. Тај напад рањава себе и крвари непрестано. Може да рањави и оног другог који је изазвао љубомору, а може само оног који је осећа. А постоји, по мом искуству, и други смер љубоморе: само напад на себе, туча себе, једно ужасно самопонижавање. За мене не постоји јачи бол од бола који се себи задаје. Не верујеш?

Верујем. То је и најчовечнији бол.

Да. Кад се самом себи зарива нож у срце. А ја сам то чинила често и дуго. И нећу више. Загрли ме, али твојски!

После су опет, враћајући се у своју брвнару, разговарали једино о дрвећу, травама, птицама.

Враћајући се са Таре аутомобилом, с ућутаним пуковником Буришем, кроз Србију у којој су умирали кукурузи и капале јабуке и ораси, Милена и Петар су опет ћутали; али, са сетом тежом него на лађи у повратку са Хиоса у Атину: острво се доживи само једном, иако се понавља. Силазећи из аута, чим прећоше Троша-

рину и кренуше ка Аутокоманди, Петар сада више ритуално него убеђено (као кад су стајали на лађи у Пиреју) шапну јој:

Ми смо, ипак, срећни људи. До виђења, душо!

Она му без уверења да су срећни, али из захвалности што јој је за три дана на Тари дао три године, с осмехом климну главом и лагано извуче руку из његове.

Милена се врати кући, понашајући се као да се враћа из неке трговине и нико је не упита где је била. Можда је отац нешто забринутије гледа, али јој ту своју бригу не откри. Иван се први пут гласно и грубо свађао с Вером, па се са сестром само поздрави. Владимир се у међувремену није ни појављивао, а ни Бора и Душанка је нису тражили. Такво понашање укућана и пријатеља изазва у Милени, за њу ретко, осећање унутрашњег смирања и самопоуздања.

Сваког другог дана тачно у шест, по договору, Петар и Милена наставише да се састају у кући пуковника Бурића и воле, можда с мање жара него што су се волели до Петровог одласка у Цариград и Богдановог повратка у земљу, али са више спокојства, па и неке рођачке присности исказиване у ситним бригама једно за друго.

10

После појаве партијског летка у коме се говорило о провокаторству и издајству Богдана Драговића и његовог сина, Владимира су комунисти избегавали да сусрећу и поздрављају. У

ходницима факултета прекидао се политички разговор чим се појави, и он је пролазио кроз мук и косе, презриве погледе. Ма колико да је патио, сматрао је исправним такво понашање својих другова; тако би се и он понашао према сину Богдана Драговића. Ни на кога се није љутио; на Мишка Пуба најмање, иако се овај трудио да га својим понашањем најмање вређа. Знајући за његову негдашњу и нескривену завист и злобу према њему, сину „партијске легенде" Богдана Драговића, Мишко се, према Владимировом комунистичком мишљењу, држао неискрено. Његову наглашену скрупулозност доживљава и као сажаљење, што га вређа, па бојкотује Мишка Пуба: у сусретима на улици прелази на другу страну, отпоздравља му једва видним климањем главе и стиснутих усана, као да га кажњава за небољшевички опортунизам. Одлучно и грубо одбио је Зорине покушаје да одржава тајну везу с њим, што је она покушала неколико пута, долазећи му ноћу у нови стан; молила га, плакала, уверавала да су јој без његове љубави борба и живот без смисла; заклињала се да је убеђена да је он у полицији имао „правилно држање" и не сноси никакву одговорност за очеву издају, подсећајући га да многи комунисти имају очеве реакционаре и буржује, помињући и Мишка Пуба. Престала је да га опседа тек кад је он из неке очајничке обести и освете над собом изгрдио и исмејао због кршења партијске дисциплине и наружио као „сентименталну малограђанку".

Кажњен на осамљивање, осамљивао се и сам. Са новим сазнањима о људима и животу, друк-

чије је доживљавао и слободу. Док је деловао као партијски активист, слободу је налазио у рушењу поретка, у порицању важећег морала и општих схватања. Сада, лишен могућности и права на револуционарно деловање, у усамљености, сазнавао је једну другу слободу: слободу за презир глупака и медиокритета, који, то сада увиђа, чине људско мноштво. Будила се у њему нека аристократска надмоћ над својим друговима и околином коју раније није осећао. Желео је да се промени и мењао се, али највише у својствима која се, по општем мишљењу, сматрају ћавим. То свесно окретање ка пороцима, супротстављено и његовом кућном васпитању, праћено је неким наслађним осећањем, које, такође, није познавао, о коме је само читао, и углавном било му неуверљиво чак и у романима Достојевског. Негдашњу наглашену особину узорно васпитаног и у свему уредног младића сменио је осорним држањем према сваком и немарним понашањем. Годили су простаклук и грубост. Од људи, осим деде Вукашина, нико му више није оно што му је био до хапшења, сусрета с оцем у Главњачи и партијског бојкота; у свакоме је и без повода и разлога видео глупака, покварењака, „вашку". Он, који се мучио да постане „нови човек" и трудио се да воли све људе осим експлоататоре и властодршце, предаје се млакој, па све жешћој мизантропији, а некада омиљена максима „Човек — то гордо звучи" у њему је сада наивност и горчина у души.

Можда се најружније понаша према ујаку Ивану, јер су га срдила његова троцкистичка и

жидовска тумачења политике Совјетског Савеза, некакво хуманистичко разумевање његовог, Владимировог положаја, особито мудровања као „људи једва чекају морални изговор да буду неправедни и зли" и „у овом времену ко не убије, биће убијен". На таква и слична малограђанска мудријашења, слушана у случајним сусретима на тераси и у мајчиној соби кад долази за веш и новац, узвраћао је инаџијском комунистичком правоверношћу. Мајчине молбе и савете да се врати кући и настави нормалан живот и студије најчешће би учтиво отћутао, настојећи да се убедљивим изговорима што пре измакне из њених дугих и сетних погледа и не слуша њене уздахе, које је она, увиђао је то, суздржавала колико год је могла. Бивао је и у искушењу да пита њу која свакако најбоље познаје Богдана Драговића, зашто је он постао издајник? Како је она толике године могла да воли човека слабог карактера, чиме је он толико обмануо? Ипак, из сажаљења према мајци, одустајао је од таквог разјашњавања с њом.

Најтеже му је било са дедом Вукашином: њега није могао да не воли и поштује. Јер га не укорева што је напустио кућу, не замера му што се ретко јавља телефоном и што свраћа једино кад му је то неопходно. А и не пита га да ли полаже испите, и без свог тумачења прихвата сваки његов одговор. То старчево прећуткивање његовог одметништва из „буржујске и троцкистичке јазбине", како је у својим мотивима означавао напуштање господског и лепог дома Вукашина Катића, та озбиљност и уздржаност у осећањима у сусретима и растанцима, без ијед-

ног покушаја да га врати кући или да га што дуже задржи у својој соби, испуњавала је Владимира немиром и неспокојством правог грешника. Али, није имао снаге да са дедом поведе искрен разговор о себи. Настојао је да му своје поштовање потврди пажљивим слушањем његових злослутних предвиђања о брзом краху Југославије и великих несрећа које чекају српски народ у овом рату. Супротстављао му се тек толико да га подстиче на домишљање што јачих доказа свог уверења о пропасти Европе и да ће овај рат, који се води, бити рат без победника, јер ће „победници остати без разлога и права на славу победе".

О оцу је највише сазнавао од Ивана, који није пропуштао прилику да му у сваком сусрету, у сажаљивом тону, саопшти понеку мучну чињеницу о Богдановом животу у Ваљеву, потом у неком селу код ујака под Сувобором. А о очевој срамној и клеветничкој брошури „Стаљинова тиранија и њени сатрапи" највише је слушао од својих идеолошких противника, антикомуниста на факултету, који су читали, препричавали и издашно цитирали „то ћубре", како је он у себи називао очеву брошуру. Али, није избегавао распре и сваће са антикомунистима, које су га чиниле ватренијим комунистом него што јесте. У те распре уносио је више бес и мржњу на буржоазију а мање аргументе за социјализам и Совјетски Савез, схватајући да је комунизам пре свега вера, а тек потом наука, што пре бојкота није било његово убеђење. Очеву брошуру, као и приказе у новинама, није хтео да чита. И зато што му докази и чињенице издајника нису чиње-

нице и докази; али и зато што се плашио очевих схватања. Јер је и он у себи, особито после совјетског напада на Финску и пораза „непобедиве Црвене армије" у рату са малом Финском, осетио неке сумње које су га уплашиле. Те сумње у моћ Совјетског Савеза и његовог социјализма није смео да домисли до закључка. Али његовом свешћу и вером прамињале су недоумице и нејасноће. Помишљао је и да неке ноћи оде у Ваљево, у коме се родио и из којег је отишао без памћења, да бане у очеву „шупу", „кокошињац" (како Иван назива његово боравиште) и у мраку, да један другом не виде лица, пита оца: Богдане Драговићу, кад си први пут посумњао у социјализам и партију, шта је била твоја прва сумња? Очев одговор, ако би могао бити истинит после њиховог сусрета у Вујковићевој канцеларији, можда би га задржао и да не крене странпутицом и не ода се блудничењу. Пићу није могао, гадио му се сваки алкохол. Али, у самоћама и ноћним тишинама професорске колоније, где станује, све јаче је осећао жељу за женом, за обичним сексом. Блуд га обузимао и омамљивао. У ноћним луњањима око железничке станице налазио је незапослене провинцијалке и одбегуше од мужева пијанаца који их туку, наивне путнице које је освајао својом лепопотом и водио их у свој стан, најпре у купатило, па потом у постељу, и лежао по њима до исцрпљења и зоре; испраћао их пре устајања газдарице, дајући им новац за бурек. Ако би му се нека изузетно допала, заказивао јој увече састанак, опет у паркићу код железничке станице, одводио у прву крчму на ћевапчиће, па трамва-

јем у своју собу у сутерену, са посебним улазом. Оној која би му потражила новац презриво је давао све што има у џеповима, али њу више не би доводио у постељу. Не зато што је то сматрао моралним прекршајем, већ зато што је држао до себе као мушкарца.

Блудничење са очајницама, бескућницама и наивкама приморавало га је да чешће одлази деди и мајци за новац. На срећу, они га никад нису питали: зашто толико троши? Да су га питали, не зна шта би им одговорио. Свестан свог пада и уживајући у тој моћи за коју раније није ни помишљао да је има, он је једини излаз из беспућа у коме је, једини спас са буњишта на коме живи (студије је потпуно запустио), видео у рату. Чекао је рат и радовао се скором рату, који ће, у то је био потпуно уверен, решити све његове животне муке, срамоту очеве издаје, немоћ и невољност да измени свој бесмислени живот, којег је све болније бивао свестан, особито у јутрима кад испрати жену, којој понекад ни име не зна.

ТРЕЋА ГЛАВА

1

Од Герова из Софије, Петар Бајевић прими обавештење да ће Бугарска првих дана марта приступити Тројном пакту и дозволити улазак немачких армија за напад на Југославију и Грчку. У том радио-телеграму Геров захтева да му одмах упути курира са фотокопијом Ваухниковог извештаја из Берлина о даљим намерама Немачке после освајања Балкана, извештаја који је он преко пуковника Бурића добио из југословенског Генералштаба. Та вест јако забрину Петра Бајевића. Улазак немачких трупа у Бугарску условиће дуг прекид курирских веза са Геровом, а борба са немачким обавештајним службама, које ће после капитулације Бугарске појачати притисак на намесника Павла и југословенску владу да потпише Тројни пакт, постаће изузетно тешка. Под ударом немачке обавештајне службе и агената њених сателита наћи ће се његова обавештајна мрежа, коју они непрестано пробијају и уносе паничну пометњу смишљеним дезинформацијама. У таквом положају мораће да омекша према Енглезима и Американцима, па да и у неким облицима с њима сарађује, иако такво упутство још не добија из Москве. Али он

зна да после Јежовљевих чистки Центар нема ниједну велику иницијативу, па је и он спутан за велике и ризичне комбинације, без којих не може ништа значајно да постигне у балканској помрчини, где је свако против сваког. А уза све то, благајна му је празна, од Герова треба најхитније да прими десет хиљада долара и неке резервне делове за нову радио-станицу коју треба да постави ван Београда, ако Југославија буде окупирана.

На такав Геровљев телеграм одмах одговори слањем поузданог курира у Софију, са фотокопијом траженог извештаја. Уместо његовог повратка стиже Геровљев радио-телеграм: „Зашто ми не шаљеш тражени извештај?" Предвиђајући несрећу, одговори му: „Мој човек требало је код тебе да буде у понедељак вече. Претпостављаш шта се догодило. Одмах шаљем другог." А ујутру прочита у „Политици" и „Времену" да је у Сићевачкој клисури поред пруге нађен леш младог човека, код кога нису пронађени никакви документи који би потврђивали његов идентитет. „Иследни органи из Пирота претпостављају да је тај млади човек био пијан кад је испао из воза, вероватно са платформе, прелазећи из вагона у вагон." Петар је сасвим уверен да је „тај млади човек" његов курир, кога су Немци бацили из воза, пошто су га претресли и узели оно што је носио. Лако ће утврдити да је то Ваухников извештај, па ће последице и по југословенско посланство у Берлину и Обавештајни одсек југословенског Генералштаба, а то значи и за везу пуковника Бурића, бити гестаповска брутална освета. О слању курира знао је једино његов

најпоузданији сарадник Новинар; истог дана у сутон састаде се с њим у кругу Опште државне болнице и у шетњи око клиника исприча му шта се догодило. Новинар, убедљиво запрепашћен, прими вест о паду курира у кога је он „веровао као у себе", а по способности за конспиративно понашање он не познаје бољег човека. Петар пређута да ће послати другог курира. Само му постави задатак да преко југословенске полиције прикупи што више података о „лешу младог човека", нађеном поред пруге у Сићевачкој клисури. Исте ноћи састаде се са Студентом, после Новинара најважнијим човеком у својој обавештајној мрежи, и наложи му да до сутра вече пронађе жену у коју се не може посумњати да може бити ичији агент. Студент му у подне дође на заказано место и исприча: има једну лепу, њему апсолутно одану пријатељицу, Македонку која често путује рођацима у Софију и не може изазвати ничију сумњу путовањем у колима за спавање Симплон-оријента. Петар му даде копију Ваухниковог извештаја и посаветова га како дама да га скрије и носи. А прекосутра сви београдски листови објавиће вест и фотографију Македонке, са насловом: „Мистериозна смрт непознате лепотице у Нишкој тврђави. Самоубиство због несрећне љубави или освета остављеног љубавника?" Одмах посумња да је и „Македонка" пала, Студент му то и потврди у одељењу за зуботехнички материјал и протетичке радње у Зубаревој ординацији, где су се састали. Насупрот Новинару, Студент, опхрван тугом за девојком коју је очигледно волео, мало говори и не доказује њену способност за кон-

спирацију. Петар то од њега и не захтева. Од доласка у Београд, никад се тако угроженим није осећао. Па он је, заиста, опкољен! Њега Немци имају у шаци, како су му и претили, а Енглези и њихови сатрапи у окуларима својих дурбина. Ништа му не помаже што памти поуку Феликса Бержинског чекисти у тешком положају: „Имај чисте руке, хладан ум, страсно срце." Како је то лако рећи! Како му сада у овом безизлазу може бити — хладан ум и чисте руке? Како не погрешити? Промишљеност и стрпљење — јесу и у уџбеницима врлине добрих обавештајаца. У овом страховитом убрзању времена, када о будућности света одлучују дани, о судбини држава сати, о човеку — секунде, ко може мудро и стрпљиво деловати, како да се не погреши кад се непријатељ не види?

Ти ме сматраш кривцем? — пита Студент, уплашен Петровим дужим ћутањем.

Не. Кривац сам ја.

Зашто ти?

Зато што ме наш непријатељ надмудрио — одговара, а мисли: данас свако може бити непријатељ. Можда су то и Новинар и Студент. Уплаши се своје сумње. Том се сумњом сада остаје сам. Наложи Студенту да настави започето убацивање свог човека у америчко ЦОЕ и прати њихов план минирања Ђердапа да би спречио немачко коришћење Дунава за превоз трупа и ратног материјала у Бугарску. Стави марамицу преко уста као да му је извађен зуб и изађе из ординације; неколико минута за њим и његов пратилац који је међу клијентима седео у зубарској чекаоници.

Изађоше у Александрову улицу, зауставише први такси и одвезоше се у Топчидер, код Милошевог конака. Пратиоца остави да плаћа таксисти, а он се одмах по лапавици и мраку упути стазама, брзим кораком, размишљајући по азбучном реду о људима које познаје, а који би могли, не знајући за ризик, да оду у Софију. Ниједан му човек сада није довољно поуздан и веран, нико толико храбар, спретан, спреман на све. Свако кога се сети и одабере, има понекуману. Зна: ниједан доказ о човеку не мора бити доказ. Ко све није обмануо, издао, уплашио се; колико пута је он обмануо за своју идеју и циљ? Сада треба пронаћи комунисту, фанатика, или неког младог авантуристу жељног подвига. Или великог грешника, спремног на покајање? Иван Катић? Да њега жртвује? Не жртвује га, спасава га. Тек после сата ходања блатњавим стазама топчидерског парка, праћен наоружаним пратиоцем на десетак корачаја одстојања, сав мокар, убеђено рече себи: Да, Иван Катић! Ако пристане, спасао би се свог грешништва, он би спасао Миленог брата; можда би Ивановим активирањем и Милену сачувао после смакнућа Богдана, ако на то буде приморан. А такво наређење сваког дана очекује из Центра.

Позва пратиоца да се попну у трамвај и возе до Славије.

2

Звоно са улаза пореза Иваново суморно размишљање о својим ранама и заблудама, о чему у последње време најдуже мисли, потиштено уви-

ћајући да без Бога и велике наде он не успева да пронађе смисао. Лежећи на кревету у кућном огртачу и пушећи загледан у таваницу, осети да је нападнут том ноћном звоњавом, затечен у неком недоличном положају. Вера има кључ, а ако га је изгубила или заборавила код свог љубавника, неће јој отворити. Сваке друге ноћи враћа се из његове постеље, што му није сметало док пре неки дан није чуо од немилосрдног Боре Пуба: „Пола Београда зна да си рогоња." Од тада га тишти таштина, па чује њене повратке кући и слуша другу употребу купатила. Звоњава је дужа, сети се: Вера је вечерас кући, можда је Владимир? Устаје с кревета, звоно је жешће: можда је полиција или Богдан? Навлачи крзнене папуче и силази са спрата да отвори врата, стрепећи. Упали сијалицу на тераси, откључа врата, устукну:

Петар Бајевић, засут снегом, поздравља га и одлучно пролази поред њега изненађеног; иде за њим који се журно успиње степеништем, улази му у собу, отреса снег са шешира и капута.

Ниси ме очекивао? — пита скидајући капут и седајући у фотељу у којој увек седи када је у овој соби.

Наравно да нисам — затвара врата и стоји.

Време је такво, мој Иване, да је требало да ме очекујеш — припаљује цигарету.

Иван ћути и чека разјашњење његове посете. Знао је, а и Бора Пуб му је потврђивао, да је „дрвени паликућа" у Београду, али је према Петровом присуству у Београду био равнодушан као према свему што чине његови бивши другови.

Шта радиш, Иване? Ништа о теби не чујем.

Немаш шта о мени да чујеш. Живим овде, у својој „индивидуалистичкој јазбини", како би рекао наш заједнички пријатељ, кога ти сада сматраш непријатељем. — Седа насупрот Петру и посматра га, чекајући одговор на овај изазов.

Више од непријатеља, сматрам га несрећним човеком.

Ивана изненади Петрова изјава, па додаде:

У нашој генерацији не знам несрећнијег човека од Богдана.

И неразумнијег, Иване. Његова несрећа је, на концу конца, ипак узрочена његовим карактером. Ти ћеш знати, ко је од старих Грка рекао да је карактер човекова судбина.

Па јесте у неким нормалним условима и временима. У овом нашем, не верујем. Сви смо ми сада само ломна трска која мисли, што би рекао Паскал — каже сада већ прибран и припаљује цигарету.

Трска смо ако мислимо као трска.

А како сада другчије да мислимо?

Људски.

Шта је сада — мислити људски?

Најпре, патриотски. Дакле, антифашистички. Мислити како сломити хитлеровско чудовиште. Видиш ли: Немачка приводи крају окупацију Европе и ступа на Балкан. Шта ће бити са Југославијом, нашом отаџбином, земљом за коју смо и нас двојица ратовали?

Иван није очекивао овакав разговор, али га прихвати, уверен да је то тема у којој ће се најмање спорити. Није му више до истеривања

истине с њим, јер одавно зна да је Петру до истине стало једино ако му користи. Каже:

Најгоре је то што на овом раскршћу Југославија нема снаге да одговори традиционално као Србија хиљаду девет стотина четрнаесте и петнаесте, ни рационално као све мале европске земље данас пред налетом немачке армаде.

За мислећег и часног човека ту дилема не постоји, Иване. То значи колебати се: да ли се борити против великог зла, или пасивно чекати своје уништење?

То је политичка вулгаризација људске ситуације данас.

Јесте. Али, ти из искуства знаш да је људска ситуација у овом свету у суштини свагда вулгарна, а у рату највулгарнија. Рат нас све разголити, душе нам изврне, видимо се сви и све у нама.

Иван је одавно свестан те истине о рату, а и не жели да му се супротставља. Јер није му успело бекство у „своју пећину", покушај да не удише ни ваздух који удишу сви; трајање од себе и за себе окончава му се осећањем властитог бесмисла, можда јачим него што га је имао у „црвеној самици" митровачке робијашнице. И не успева му више да маштом и фикцијом пориче реалност око себе. Петар распреда о моралном императиву борбе против фашизма по сваку цену, с очигледном намером да га убеди у неморалност његове пасивности у овим данима. Прекида га оштро:

Ти знаш да не подносим пропаганду! С којим си ти циљем ноћас дошао код мене?

Дошао сам, Иване, да те изведем из самице.

Куда? У црвени колектив?

На бојиште против фашизма. Не сматраш, ваљда, да је часно да у својој библиотеци сачекаш Немце?

А где је то за мене часно да их сачекам?

Рекао сам ти — на бојишту. Са антифашистима, демократима, патриотама. Међу којима си читавог живота био.

И најурен од њих као кужни троцкистички гад и малограђански декадент!

Знам, знам. А кажи ти мени, у људској прошлости који верник није проглашаван грешником, који јунак није био оптуживан за издају и који мудрац није нападан да шири предрасуде? Људи смо, Иване. Шарене, опаке животиње. И то је највулгарнија истина о нама.

Не подносим ту демагошку релативизацију човека. Уосталом, она и не приличи твом бољшевичком бићу.

Зашто та истина мени не приличи?

Зато што ти верујеш да припадаш „људима нарочитог кова". А затим, ти не верујеш у то што говориш.

Ја теби могу све да кажем, осим оно у шта не верујем. Иако су за мене само равнодушни гори од скептика.

Петре, не свађа ми се ноћас с тобом. Не занимају ме твоје истине.

Разумем. Нисам дошао да те убеђујем у оно у шта се данас разумни не убеђују. Ми смо пред ратом, то јест, окупацијом. Теби предстоји ропство под нацистима и смрт од њих, јер за њихов кривични законик ти имаш и превише кривица да би живео као роб.

Иван зури у Петра, нешто се у њему буни против Петрове убедљивости, па каже тихо, више за себе:

Да, ја не могу живети ни као роб.

Зато ти и нудим излаз. Судбинску прилику. Да извршиш подвиг.

Какав подвиг?

Да сутра вече кренеш у Софију и тамо ми завршиш један важан посао.

У Софију? Ја?

Да. Сутра вечерњим возом да кренеш.

Иван га гледа згрануто и муца:

Тим путовањем ја постајем твој агент... Совјетски шпијун...

Постајеш мој сарадник. Мој друг. Онај стари друг и пријатељ с којим сам толико година сарађивао. Дошло је, Иване, време да поново постанемо другови и заједно радимо за општу ствар. За слободу. Не смемо се предати нацистима као стадо балканских оваца.

Иван нагло устаје, с рукама на леђима корача собом као да је сам, среће уплашен мајчин поглед са портрета, не узмиче. Тешко је не сложити се са овим Коминтерниним Луцифером. Питао би га: да ли ће том његовом сарадњом да се скине са његовог имена партијска анатема и бојкот? Окреће се Петру:

Ти си, заиста, наумио да ме претвориш у совјетског агента, свог курира, припадника Енкаведеа? Ти од мене очекујеш да ја то прихватим после московских процеса, масовних ликвидација бољшевика и југословенских комуниста у Коминтерни, сибирским логорима, после прогона и слома Богдана Драговића?

Слушај, Иване... Зар ти, збиља, још увек верујеш да има смисла расправљати о дилеми: бити на страни Хитлерове Немачке или Совјетског Савеза, фашизма или социјализма, колебати се између Хитлера и Стаљина?

До последњег даха нећу престати да мислим о Стаљиновој инквизицији којој нема равне у историји човечанства. О страховитој подвали једне вере и њеној злоупотреби у којој сам и ја учествовао, у којој ти учествујеш, вероватно на најружнији начин.

Петру задрхташе усне, у погледу му севну претња. Скочио би, али пређе шаком преко лица и скиде дрхтаје; с напором спушта руке на колена. Проговори замишљено:

Што се инквизиције тиче... о томе постоје различита мишљења. Подсетићу те, на пример, на мишљење Андре Малроа, француског писца и славног авијатичара републиканске Шпаније...

Знам!

Ипак, да те подсетим на његове речи на европском скупу интелектуалаца, сећаш се, одржаном у Паризу претпрошле године. Не цитирам буквално, али ово је суштина Малроове мисли: Исто онако како инквизиција није унизила достојанство и величину хришћанства, тако ни московски процеси не могу унизити вредност и смисао комунистичког идеала.

Иван га љутито прекиде:

Позната ми је та идеја и не фасцинира ме. Не разуверава ме.

Знам да ти је позната... Али те подсећам да је Малро изговорио историјску истину, и мо-

рални императив нас савременика, кад је рекао: Часном интелектуалцу данас је место у редовима Црвене армије. Дакле, није више реч само о нашој идеологији, Иване Катићу. Реч је о судбини и будућности човечанства. Зар се о томе још увек морамо спорити?

Ни о чему се ја с тобом не спорим, Петре Бајевићу. — Иван седе на кревет, окренут леђима мајци на портрету. Ћути. Малро му није ауторитет кога би следио. Али осећа: нема одбрану од Петрове „гвоздене логике", како бољшевици сматрају своја уверења. У њему се ковитла бес на човека о коме одавно и завидно мисли да све може. Све. И безочност да му овако заповеда — сутра вече у Софију! Као његов шпијун!

Има ли нешто да се попије код тебе? Дај ми неки отров. Што јачи.

Тих и молбен Петров глас прену Ивана; у тој жељи за што јачим отровом осети човека који се мучи. Застрепе од своје неправде према њему који двадесет година жртвује живот својој вери, и за тај свој идеал — све може. Без речи устаде, оде у кухињу и донесе француски коњак, знајући да он воли то пиће, сећајући се како су обавезно завршавали вечере с тим „курвоазијеом" у ресторанима Латинског кварта, које је Петар бирао и мењао, па никад двапут, из његових илегалских разлога, нису вечерали у истом ресторану. Нали пиће њему и себи. Пију, пуше, ћуте. Како време пролази, Иван увиђа да му је много теже да не прихвати Петров захтев него да оде у Софију као његов курир. Схвата: поново му се прелама живот, све му се, можда, одлучује у овим тренуцима; осећа и неко

морање да промени живот, могућност ослобођења, изазов неизвесности. Постаје му све нелагодније да продужава ћутање и одлаже гласан притисак који се већ догодио у његовој свести и души. Продужење ћутања Петар може схватити као његов кукавичлук, па га пита:

Реци ми, Петре, поштено: да ли је то моје путовање у Бугарску у овим данима опасно, ризично по главу?

Јесте. Врло ризично. Мораш бити опрезан као на мртвој стражи.

А ти, по свему судећи, немаш сада погоднијег човека од мене за тај посао?

Немам. Веровао сам да ћеш ти прихватити моју молбу.

Ивану се не допаде Петров тон и последња реч, та његова, добро му позната, моћ промене улога, глумачка вештина с којом располаже, али рече:

Отпутоваћу сутра вече — загледа се у Петра.

Овај ничим, ни погледом, не показује ни изненађење, ни задовољство пристајањем да за његов шпијунски посао ризикује главу. Такав став за трен као да повреди Ивана, али га мину то осећање чим Петар поче да приповеда о Паризу и подсећа га на њихово дружење и заједничке пријатеље. Иван се потруди да га следи у успоменама, само кратко. Шта се то догоди с њим вечерас? Више не чује Петра. Овај као да то схвати, устаде, обуче се и затражи му једну ципелу у којој ће путовати. Иван схвати зашто му је потребна ципела и лако уздрхта, сетивши се како су га у возу код Суботице ухапсили жандарми када се као курир ЦеКа враћао из

Прага. Даде му ципелу коју Петар стави у џеп зимског капута. Заказа му време и место сутрашњег састанка и осмехнут, чврсто му стежући руку, пође.

Иван га ћутећи испрати до капије, врати се у своју собу, седе за сто, запита се пред хартијом:

Јесам ли ја капитулирао пред П. Б. или пред Историјом? Зар се ово моје фактичко пристајање да будем совјетски агент — дакле, Стаљинов агент! — сме сматрати повратком „општој ствари", некакво делање за опште добро и против општег зла? Да ли је то мој разумни споразум са људима, својим савременицима, повратак људској заједници и срећан улазак у њену судбину? Не знам. У сваком случају, напуштам самовање, где одиста лако царују лична начела и без напора се одржава достојанство и интегритет. Али, све те велике категорије само су стража једне пусте тврђаве. Ако се хоће са људима бити, што се, по свему судећи, мора у овом времену, свеједно да ли у љубави или мржњи, или у обема истовремено, онда се морају напустити своја начела и своја истина. Свет не почива на начелима, него на нужди, на морању. На кретању из угрожености у неизвесност. У том процепу, ја сам ноћас заиста постао совјетски, Стаљинов агент! Тог ужаса могу сада да се одбраним једино оним Ничеовим сазнањем неминовности прихватања заблуда као услова опстајања и пристајањем на његову нихилистичку капитулацију, која, колико се сећам, овако гласи:

Сабраћу све што поричем и отпеваћу целу песму: нема ни одмазде, ни мудрости, ни добро-

те, ни сврха, ни воље; да би делао, мораш веровати у заблуде; и делаћеш сходно тим заблудама чак и онда када их будеш прозрео као заблуде.

Дуго сам смишљао своје појачање овакве одбране, за капитулацију пред П. Б.

Свет никад неће постати уман у Кантовом значењу и поимању разума, морала, делања. Свет ће све више постајати неслободан и нужно практичан, утилитаран — што ће бити највиши домет човековог разумног егзистирања. Изнад тих непосредних сврха, нема ничег стварног. Сем речи. Идеал, циљ, будућност — голе су речи. Истина и заблуда, такође, голе су речи. Агент, шпијун, сарадник, борац — то су праве, стварне речи.

Спремај се за пут, Иване Катићу! У стварност, дакле, у опасност! Она није реч. Сада је једино часно, живети у опасности. Живети стварно!

А сутра вече, пре него што пође на састанак са Петром и на пут, и пре скривања своје „књиге" у подрумском скровишту, у коме је некад, док је био сарадник комуниста, скривао партијски илегални материјал, Иван Катић дописа:

У овом времену остати ван Историје, то је — избећи чињење зла и бити њена жртва. А бити само жртва, то је — лишити се могућности делања за добро. Опредељујем се за делање. У први светски рат отишао сам добровољно иако сам полуслеп. У други светски рат полазим опет добровољно, иако ме мир тешко и неизлечиво ранио.

3

Успокојени односи са Миленом и сарадња са Иваном, која је у овим данима Петру много значила, не потраја дуго. Из Центра, потписан шифром Сивицког, стиже му телеграм: „Последњи пут те опомињемо да одмах раскинеш сваку везу са женом о којој смо разговарали." На ту претњу, која га је јако расрдила, Петар у првом јављању Центру у Москви отписа: „Последњи пут ти одговарам да ја добро знам своју дужност. Ако ме и даље држиш под паском доушника из партије и Загреба, обратићу се лично Одговорном." Тај Сивицки је толико ражестио Петра Бајевића да би он одмах отпутовао у Москву и пред најодговорнијим људима у Центру разјаснио свој однос са Миленом да Немачка не стеже, заиста, „челични обруч" око Балкана и Југославије, па он за који дан ни у Софију не може стићи. А ових дана бачен му је у Дунав један од најспособнијих агената из немачког Културбунда, на шта им мора што хитније тежим ударцем узвратити.

Треће ноћи после његовог телеграма Сивицком, шифранткиња радио-станице предаде му наређење генерала Брагина: „Утврђеним методом најхитније ликвидирати Драговића, немачког и француског агента. Извести нас о извршењу." Петар угаси сијалицу у соби да му шифранткиња не види лице. Оно од чега је највише страховао после појаве Богданове антисовјетске пасквиле, збива се. Види Миленино лице у тренутку кад сазнаје да је убијен Богдан и за-

дрхта од њеног ужаснутог погледа и узвика: Како је могао Богдана да стреља?!

По обавештајном закону, такви се телеграми одмах уништавају; овај телеграм Петар Бајевић (који носи легитимацију на име Спасоја Поповића, трговинског заступника фабрике штофова Теокаревић из Параћина, са сталним местом боравка у Подгорици) не може да спали. Стави га у рукавицу, коју навуче на руку; без речи остави шифранткињу у мраку собе у поткровљу петоспратнице у Александровој улици и изађе напоље. Кошава са суснежицом растерала људе са улица и Петар без опреза крену да хода мрачним улицама Пашиног брда, Маринкове баре и Вождовца.

Откад је постао комунист, а потом Коминтернин и совјетски обавештајац, није се нашао пред тежим задатком. Ниједна ликвидација непријатеља и провокатора који су се ширењем троцкизма, интернационализацијом нацизма и фашизма, особито после пораза републиканске Шпаније множили Европом и светом, није га довела у овакво морално искушење: у немоћ да изврши Брагинову наредбу и организује ликвидацију Богдана Драговића. У самом партијском појму „ликвидација непријатеља" одувек је осећао извесно лицемерје и подвалу бољшевика и револуционара. Оно јавно, на трговима, пред гомилама фанатизованих и устрашених верника спаљивање јеретика и вештица у временима инквизиције, унапређено гиљотинирањем у француској револуцији, које је још увек јавно, пред санкилотским масама и садистичким радозналцима, па ма колико да је стравично као призор,

у психолошком и моралном смислу, оно је у основи перфидан изум: колективизује се казна, извршилац се растерећује одговорности за свирепост: дели је са присутнима, па има и разлог да се осећа и херојем, јер је изабран да сатире зло. Бољшевичко спаљивање јеретика и гиљотинирање противника, названо од неког лицемера „ликвидација" која се врши тајно, стрељањем или дављењем у помрчини, тровањима и бацањима кроз прозоре вишеспратница или са мостова на великим рекама, потом најчешће подметањем буржоазији и фашистима да је „ликвидирани" жртва њихових полицијских, антикомунистичких обрачуна с циљем компромитовања комуниста и прве земље социјализма, у души је тешко прихватао, гадио га се, иако је идеолошки био уверен у неминовност и неопходност немилосрдних обрачуна са непријатељима социјализма. Он који је као илегалац у Немачкој после доласка Хитлера на власт, претурајући по библиотеци у којој се скривао, случајно пронашао инквизиторски приручник *Malleus malificarum*, месецима је читао тај прецизан „Чекић за вештице", законик откривања и уништавања јеретика, и у том борбеном начелу хришћанске религије нашао потврду и подстицаја за утврђивање свог бољшевичког борбеног начела неопходности уништавања „унутрашњег непријатеља", и на крају увидео: док је вере, биће и инквизиције. Мењаће се само мотиви и облици постојања и остваривања тог „дијалектичког јединства човековог бивствовања за срећну будућност човечанства", како му је говорио и Березин, ликвидирани генерал НКВД-а. Па је

потом, кад је имао задатак у Европи, Азији и Америци да казни неког издајника, троцкисту, провокатора, често носио ту књигу са собом, у својој бољшевичкој правоверности проучавао и напамет учио неке параграфе, исткивајући и тим инквизиторским закоником своју дубоку и подсвесну везаност за хришћанство, јер се одувек потајно дивио Исусу Назарећанину, том галилејском рибару, који се жртвовао вери у људски спас. У мучнини самоћа које су пратиле његове ликвидације непријатеља Совјетског Савеза и Коминтерне, у самоћама које је обезбеђивао себи већ у припремама за извршење задатка, он је своје жртве претварао у Пилатове војнике који су Исуса ексерима и кланфама прикивали за крст, а свој чин убијања непријатеља у своје распеће. То преобраћање никад није било лако, ни до краја успешно. Често је то „сређивање револуционарне душе", како је у себи називао усамљивања после извршених ликвидација, пратила ужасна главобоља и нервна грозница, која га исцрпљивала као права болест, па се пред својим наредбодавцима и „вишим везама" није појављивао док се не опорави и стекне снагу за борилачку самоувереност. Никад нико неће сазнати колико су била болна његова распињања после успешних ликвидација непријатеља, у чију оправданост он у начелу није сумњао, осећајући се војником светске револуције, који извршава неопходне и праведне налоге њеног генералштаба; ником није смео да повери своје главобоље због којих је престајао и да пуши, и грознице због којих је по читаву ноћ и дан остајао у постељи гладан. Бољшевик

нема исповедника за прави грех, а самокритика пред друговима на партијском састанку само је гротескна симулација грешничког исповедништва.

Све се то некако до сада могло. Нико од ликвидираних није му био Богдан Драговић: човек који га је примио у партију, партијски руководилац кога је волео, револуционар и храбар борац коме се дивио и, због херојског држања пред класним непријатељем, деценијама му био присан пријатељ, Миленин муж, Владимиров отац, Борин и Душанкин пријатељ, зет Вукашина Катића... Иако се у чисткама колебао у Москви, дуго опирао да ступи у борбу са фракционашима и троцкистима, збуњивао се Московским суђењима Бухарину, Зиновјеву и друговима, чак му није био сасвим јасан ни Немачко-совјетски пакт, иако је глупачком самоувереношћу откривао нека своја критизерска мишљења — ипак је тај Богдан Драговић жртва Коминтерниних полтрона, каријериста и интриганата Рудолфа, Петрова и Друга Јаког. Они су га одмах после хапшења Горкића и Копића протерали из ЦеКа и наместили му преко Димитрова и Мануилског позив у Москву да га стрпају у Лубјанку. Није га послушао да прими судбину комунисте и оде тамо где су отишли сви колебљивци, фракционаши, антистаљинисти, неки и по његовим, Богдановим карактеристикама. Тамо, у Лубјанку и Сибир, отишли су и многи, па и најбољи бољшевици, јер револуционар нема право да бира од кога ће и када ће за свој идеал дати главу. То је Богдан Драговић, стари бољшевик, морао знати. Ако то знање

није било у његовој вери, његова вера није била права. Дајући му револвер у тоалету оног бретонског ресторана у Паризу у коме су последњи пут заједно ручали, надао се да ће бар часно окончати свој, глупошћу и болесним амбицијама упропашћен револуционарни живот. Поверовао је у његову часност, достојанство, храброст. А он се, кукавица и очајник, одметнуо у дезертере и најзад капитулирао, молећи Бору Пуба да му омогући да се врати „воскарском занату" у Ваљеву! Па се ни на том паду није зауставио: ступио је у антибољшевички фронт, постао најљући непријатељ партије, Коминтерне и Стаљина. Какву је штету нанео партији оном својом безумном брљотином! Убити тог гада као пса! Убити!

Кошава му сувим, ситним снегом засипа лице, пробија му се до костију, склања се у заветрину иза неког дућанчића, припаљује цигарету, за њом и другу.

Пред чином је који ће га оптеретити кривицом због које се сада не може склонити у самоћу и „сређивање своје револуционарне душе". Осећа: нема снаге да истрпи последице Богдановог смакнућа. Нема ни прамичка наде да ће га Милена икада загрлити кад сазна шта се са Богданом збило. Никад више. Како да пристане на — никад више? Како? Ослања се на некакав зид у мраку: Миленино лице са запрепашћеним очима изрони из таме и приће му тако близу, као кад жели да је љуби. Како си могао Богдана да убијеш? Морао сам, морао! — каже гласно и бежи у светлост чкиљаве сијалице, настављ-

јући да хода непознатим и пустим уличицама и сокацима.

Јесте Богдан Драговић постао непријатељ којег треба казнити смрћу. Јесте. Али он у њему није само непријатељ; он неће само непријатеља ликвидирати, он ће убити и друга и пријатеља. Убиће и једног великог несрећника. Он револуционар и бољшевик — биће убица. Свеједно што је Богдан данас оруђе најцрњег антибољшевизма и свакако најопаснији непријатељ партије. Свеједно! Хамлетизам је величанствена измишљотина моралне дилеме, која у овом свету више не постоји. Такве моралне дилеме нема у човеку овог доба, у коме је налог правде и дужност кажњавања подлаца и хуља, а данас су то издајници партије, неопходан и разуман људски чин! Ово је време: они или ми, и то одмах. Нема трећег. Ко ће кога пре, то није дилема меланхоличног принца „бити или не бити", и то није питање „страха од смрти који беди даје дуги век"; ко ће кога пре данас — то је питање треба ли пристати на стари свет експлоатације, понижења, неправде, свет буржоазије и нацизма или хтети нови свет, свет правде, једнакости, слободе за све људе, слободне љубави...

Сврћа у заветрину да припали цигарету. Зар се треба у овим данима мучити и распињати између своје љубави, својих осећања и судбине Европе и Русије? Између једног изневереног пријатељства и социјализма? Па тај се Богдан Драговић ни минут не би колебао да мени скине главу. Зар то ја ноћас као бескућник луњам овим сокацима и мрзнем се на овој ветруштини

због колебања између једног Богдана Драговића и победе револуције? Испљуну недопушену цигарету и, опомену петловима крену ка стану своје сараднице Рахеле. Сети се да је вечерас у шест имао састанак са Миленом, заболе га тај заборав: први пут није отишао на заказани састанак с њом! Најгоре му је што ће јој се извињавати најсрамнијим лажима: неодложним састанком са једном важном личношћу и што ће то она примити као оправдање. Подла душо у још подлијем свету!

У свитање закуца на Рахелина врата, сигуран да га она у двострукој оданости — сарадничкој и заљубљеничкој — неће ни запитати зашто се овако рано појављује и докле ће да остане у њеној самачкој собици. Она га у спаваћици и осмехнута пусти у своју хладну собу и закључа врата. Рече јој да је уморан и да ће сачекати док се не врати с посла. Чим се она радосно обуче за посао, он је замоли да му на решоу скува лонче јаке кафе, помилова је, свестан да се њеним припијањем уз њега и грицкањем јагодица његових прстију, по повратку из канцеларије нада од њега оном за чим жуди. Једва сачека да је отпрати на службу у банку, закључа врата, испи кафу, поједе све што нађе на шпорету и у орману и настави да пуши, задовољан што има скоро две пуне паклице цигарета док се она не врати. Изу ципеле и несвучен леже на кауч, покривши се својим капутом и замисли: Како да избегне смакнуће Богдана Драговића? Сме ли у овим данима да не изврши наређење генерала Брагина? Неодговор га успава.

Чим се пробуди, а пробуди се пре Рахелиног повратка с посла, пожури пуковнику Бурићу, који га изгрди што је синоћ обмануо и растужио Милену. Замоли га да јој одмах телефонира и каже да је њен пријатељ јуче ујутру морао негде да отпутује и на том путу остаће неколико дана.

4

У првом јављању Центру својом радио-станицом, Петар Бајевић посла шифровану поруку генералу Брагину: „Предлажем одлагање постављеног ми задатка. Непријатељ кога треба уклонити још увек ужива велику популарност у радничкој класи и народу Србије. Његова ликвидација у овим данима нанела би велику штету нашој борби и партији."

Тек после тог телеграма, који га неколико дана мучио и оставио неувереним да ће Центар усвојити његов предлог, Петар Бајевић позва Милену на састанак.

Кад се сретоше у кући пуковника Бурића, она брзо уочи његову промену: неку плашљиву нежност нагло смењује пренаглашеном страшћу. Уздржа се да му то каже, претпостављајући да је у свом послу преживео неке тешке тренутке и да га муче велике бриге. Да га мало разведри, мимо обичаја, знајући да он воли разговор о њиховим ранијим сусретима, започе о својим страховањима док су возом путовали у Атину, на путу за Хиос. А он јој говори о њиховој посети цркви у Дафнима и заједничкој нелагоди

док су посматрали оног страшног Христа Пантократора који га погледом подсетио на Пантократора у Кремљу. Први пут је гласно рекао — „Пантократор у Кремљу", па га Милена прекинула:

Пантократор у Кремљу? Шта ти то, Петре, значи?

То значи да и ми комунисти имамо свог Пантократора који нас гледа са својих небеса — идеја му се учини убедљивом, домисли је, настави: Ми смо, бољшевици, последња хришћанска секта, Милена. Иако смо у свему њихова супротност. Али то је привид. Историјски гледано, с нама се и обнавља и окончава Христова вера у спасење од апокалипсе. Наравно, ми експлоатацију човека и увећање беде радничке класе сматрамо апокалипсом.

Моја женска памет не схвата те игре појмовима. Ви сте, бољшевици, последња хришћанска секта, а онда сте им супротност, па је та супротност привид... Ништа не разумем у том, како би мој син рекао, галиматијасу, када би Иван започео неко своје филозофирање.

Петар се усиљено осмехну:

Па, најпростије речено, хришћани се две хиљаде година успињу на небо, у вечност и рај. Немамо ниједан доказ да је било који праведник заслужио вечност у рају, нити грешник вечни пакао. Схвативши искуство хришћанског пораза, ми се комунисти одричемо вечности и небеса: рај спуштамо на земљу, вечност замењујемо будућношћу.

За кога, Петре?

За све. Сем за експлоататоре и њихове браниоце — заћута, јер му се глас спусти у шапат. Уплашен својом неубедљивошћу, додаде прегласно за разговор у постељи: Уосталом, и хришћани безбожнике не пуштају у рај.

На вратима вашег раја стоји Стаљин. Пантократор, је ли тако? — Милена се насмеја.

Та надмоћност мало повреди Петра, налакти се и наднесе над њом, строг какав никад није у постељи:

Да, Стаљин! Партија. За хришћане у царству небеском господари Бог; овде, у нашем свету, за нас бољшевике — генерални секретар, Стаљин.

И кога ће он пропустити у ваш рај? — изазива га Милена, смешкајући се.

Достојне, чисте, праве људе.

Милена се придиже са јастука:

Послушне и покорне. То су за тебе прави људи?

Петар се уплаши неспоразума са Миленом, поћута, па рече:

Ти, Милена, знаш да је за хришћане непослушност први грех. За нас бољшевике, то је недисциплина. А непослушност и недисциплина у суштини су синоними. Зашто се смешкаш?

Ја сам одавно почела да сажаљевам вас комунисте. Зар ти стварно верујеш да ви комунисти, твоја партија, можете спасти свет?

Тврдо верујем! И верујем да без потчињавања партији нема спасења.

Не пристајем, Петре, на такво спасење.

А ја пристајем. Уверен сам да другог пута из овог пакленог света у коме смо данас, нема.

Морамо се жртвовати. Морамо све своје жртвовати.

А ако то не можемо? Као, на пример, ја што не могу више ништа своје да жртвујем. Не могу, јер сам двадесет година жртвовала себе и остала без живота.

Морамо и даље, Милена. Морамо до краја да се жртвујемо главном циљу — клону на јастук и рече: Лези ми на раме.

Фала Богу. Свакој идеји на овоме свету, сваком великом циљу претпостављам тебе. Тебе, луди човече! — Као гуштерица уз зид, припи се уз њега снажног и топлог. Он јој узврати загрљајем, уплашен да ће је изгубити.

Растадоше се са различитим стрепњама, договоривши се да се и даље виђају сваког другог дана, како се виђају после Таре.

Али, после њиховог другог сусрета шифранткиња му предаде одговор из Центра који је својом шифром потписао генерал Брагин: „Од када је партија имала штете од ликвидације својих непријатеља? За који се то циљ бори партија ако данас у судбоносним обрачунима међу империјалистима, са свог победоносног пута не уклања своје најопасније непријатеље какав је твој пријатељ? Како ти замишљаш да у твојој земљи може победити револуција ако је Драговић човек са великим угледом међу радничком класом? Чекамо извештај о извршењу задатка."

Овај телеграм нањути Петра. Одлучи да не одговара и ради свој редовни посао, који је сваким даном бивао све мање редован: не само Немци и Енглези него и Бугари и Мађари упа-

дају му у мрежу, засипају га дезинформацијама, подмећу му своје људе; поново му запретише да „ће га у Софију послати у врећи Дунавом ако за неколико дана не напусти Београд". Та га претња окрепи. Као у свакој опасности, он се и у овој сабра, појача своју пратњу, смањи комуникације, промени боравиште, прекину везе са сумњивима. Немцима и Енглезима одговори претњом да ће „у ‚Политици' објавити списак њихових домаћих угледних сарадника, ако било коме од његових људи буде фалила длака с главе".

А опасности у којима дела нарастају са стратешким значењем Југославије и Балкана са обе зараћене стране. Енглези уз помоћ Американаца настоје свим средствима да ангажују читав Балкан и посебно Југославију против Немачке и тиме што дуже онемогуће Хитлера да изврши инвазију на Енглеску, за чију успешну одбрану они очигледно још нису спремни; Великој Британији су потребне жртве и нови фронт; пораженој у Западној Европи, Балкански фронт је њена последња одбрана у Европи, јер су Руси и Немци савезници. Немачкој је на Балкану неопходан мир и савезничка позадина за напад на Русију; она има највише снаге и услова да оствари своје намере. А он, са стотинак сарадника, треба да онемогућава и Немачку и Енглеску да на Балкану остваре своје ратне циљеве. Безнадежна мука! А непријатељске силе убрзавају догађаје, он има све мање времена да промишљено напада и лукаво узвраћа ударце, па трпи и неуспехе које никада није доживљавао. И на том обавештајном разбојишту

треба сада себи да учини најтеже: да организује смакнуће Богдана Драговића. Неће, не може!

У неким теснацима и увиђањима бесмисла свог жртвовања, јави му се помисао: да узме Милену и оде у Грчку, одатле у Канаду за Башкиревом или у Америку, за Орловом. Да капитулира! Без икаквог разјашњења. Никад неће прећи на страну својих непријатеља, никад неће издати Совјетски Савез и своју идеологију, издаће само себе. Себе комунисту, да би остао веран себи љубавнику. Банална дилема. Нечасна! Не, не може тако бедно и срамно да дезертира. Треба Брагину послати искрену поруку: Немам више снаге да вршим свету дужност коју сте ми поверили и коју сам до сада, верујем, часно извршавао. Љубав ме победила. Догодило ми се оно што никад нисам ни помишљао да ми се може догодити. Остатак живота посвећујем жени о којој заблудно мислите. Буди апсолутно сигуран да издајник никад неће постати. Да, то ће учинити. Такав телеграм послаће Брагину.

У то би веровао неколико минута, па потом и неколико сати, или до радног сусрета са сарадником коме даје задатке и прима извештај; тада, на задатку, он је само посвећен свом циљу и извршавању својих дужности. После неколико дана раскидања у себи, одлучи да о ликвидацији Богдана Драговића више не размишља. А онда из Центра стиже питање: „Јеси ли извршио постављени задатак?" То доживе као прогон и осветy, па не одговори и на тај телеграм. Настави да ради свој посао, шаље обавештајне извештаје Центру, а о главном ћути.

На састанцима са Миленом у кући пуковника Ђурића, са којих више не изостаје, он се замишљено загледа у Миленино лице, у очи којима она целу себе казује. Често га види запрепашћеним, па помисли, али јој не каже: Хоћеш ли да побегнемо на острво засвагда?

И поред његове нежности, она није могла да не примети његово промењено понашање и дуга ћутања; забрину се за њега и њихову љубав; понекад је увређена, љута што никад не зна шта боли човека кога воли, шта је разлог његове забринутости, несвладаних уздаха, нервозних покрета, уплашених погледа, честих паљења и гашења цигарета, испијања, не више по неколико чаша вина, него сада коњака, па се догађа да га припитог оставља у Ђурићевој кући. Једног дана још у предсобљу рече му:

Данас желим само да разговарамо и да се свађамо!

Зашто да се свађамо?

Зато што хоћу да имам право с тобом и да се свађам. Јер ја желим и да се свађам с оним кога волим. А ти ми ни то право не дајеш. Зато што сматраш врлином да међу нама никад и ни у чему не дође до спора. Да наша љубав мора бити чиста, узвишена, страсна, нежна... Доста ми је такве љубави! Не пристајем на толику обесправљеност!

Која ти то права немаш?

Најбитнија! Најчовечнија! Не знам ни зашто си несрећан и ућутан, ни зашто си весео и распричан. А моја је дужност да ничим не покварим или не пореметим твоје расположење.

То је за вас мушкарце доказ да је свака љубавница изнад сваке супруге.

Којешта! Ти о мени можеш све знати, све, осим ствари које се тичу моје дужности.

Па да! Само то: ствари које се тичу твоје дужности. То сте ви мушкарци! Људи с дужностима, светским бригама, посвећени срећној будућности човечанства, а наша женска дужност, поготово дужност љубавнице, јесте да зна да је вама најпреча на свету нека дужност — заћута нагло, уплашена изразом његовог лица. Њега мучи неки велики грех. Посматра га како лагано пијуцка коњак и зури у под.

Петар се колеба да је упита: Јеси ли спремна да ноћас првим возом напустимо Београд, отпутујемо најпре у Атину, а потом у Канаду, Аустралију, било куд, само далеко од Европе?

После дужег ћутања, она се сажали на њега, клече, наслони му главу на своја недра, говорећи:

Видим, онерасположила сам те. Треба да се покајем. Желиш ли то?

Не желим. Седи на своју фотељу — извуче се из њеног благог загрљаја и дохвати чаше. Не сме да је пита то на шта жели одговор. Јер онда више нема право да се колеба; на њен одговор њему предстоји само извршење.

Милена не издржа његово ћутање. Устаде и оде, он не стиже ни да јој придржи капут и поздрави је њиховим поздравом — Исто, Исто!

За њом ускоро изађе и он и, засипан крупним пахуљама снега осветљеним уличним светиљкама, упути се ка кући где је смештена његова радио-станица. Шифранткиња га сачека са Брагиновом наредбом: „Предај дужност Но-

винару и одмах отпутуј код Герова." Она леже на кауч и зарида:

Шта то чиниш са собом и са нама?

Петар седе код њених ногу, испуши цигарету и смисли одговор Брагину: „У току су припреме за извршење постављеног ми задатка. Испречиле су се неочекиване и тешко свладиве препреке." Остави смирену шифранткињу, али неуверен да ће извршити Брагинову наредбу.

5

Од генерала Брагина стигла је наредба, коју му, сузећи и дрхтећи предаје Другарица шифранткиња: „Новинару одмах предај дужност, главне везе и новац. Најдаље за три дана да се јавиш Герову у Софији."

Шта ћеш да чиниш? — упита га на руском Другарица и ухвати за рукаве да га протресе, заштити, уплаши.

Како шта ћу да чиним? Извршићу наређење — одговори прибрано на српском.

Отићи ћеш у Софију?

Не. Извршићу задатак који треба да извршим. Чим ти се јави Центар, откуцај: „Извршење задатка је у току. Новинар је кукавица. Не смем му предати везе."

О, хвала Богу! Хвала Богу!

Не богорадај! Знаш да не подносим тај тон и те речи!

Од повратка из Цариграда сумња да је под њеном паском по задатку Центра. Зна је одавно,

Загрепчанка је, у Коминтерну је дошла из Прага. Радила је разне послове, лепушкаста је и добродушна, била „другарица" двојици значајних Немаца, функционера у Коминтерни, који су један за другим као фракционаши и агенти империјалистичких држава ликвидирани у чисткама, а она их обојицу, чим су ухапшени, бољшевички раскринкавала као „дволичњаке" и „плаћенике" и никад није укорена за небудност ни померена са радног места, што доказује високо поверење НКВД-а у њу. Кад му је Центар послао са радио-станицом, није јој се обрадовао, иако је савршено обучена у радиотелеграфској и шифрантској служби. Без поздрава остави Другарицу и крену право пуковнику Бурићу.

Снег који је почео од јуче да се топи, сада се леди и засипа ситним, густим, косим пахуљицама. На том оштром северцу не закопчава се, препушта се ветру да му протутњи грудима; само шешир често дубље навлачи на чело да му га не збаци ветар. Не зна тачно зашто иде баш код Павла Бурића, јер ни њему не може да каже шта му се збива, ни савет да затражи; он на овом свету нема пријатеља који би му ноћас могао бити саветник. Одлука мора бити једино његовим разлозима донесена. Он је до поноћи мора донети. Па он је већ донео!

Пуковник Бурић га дочека узбуђен и чим закључа врата, дрхтавим гласом рече:

Немачке трупе из Румуније прешле у Бугарску! Крећу у два правца — ка Грчкој и нашој граници. Опкољени смо потпуно! Блицкриг је опет на делу.

То сам ти ја, Павле, још пре пет дана рекао да ће се догодити — одговара му мирно, стреса снег са шешира и капута, свлачи га и веша на чивилук.

Једна је ствар кад ми то каже црвени агент, а друга је ствар кад то јави Радио-Београд и вечерња „Правда". Сад смо, пријатељу мој, без потеза, што би рекли шахисти.

Нисмо без потеза — улази у салон и одмах припаљује цигарету.

А који је то потез још остао у Југославији за њено спасење?

Најобичнији. Да не потпише пакт. Ако буде нападнута, да се бори као хиљаду девет стотина четрнаесте и петнаесте.

Каква твоја хиљаду девет стотина четрнаеста! Ово је Југославија, а не Србија! Нити више постоји онај народ, ни она војска, ни она команда, ни они политичари, ни она Русија! Сад смо нешто што нисмо ми, а потпуно сами, без иједног савезника, пред силом која је прегазила Европу!

Дај нешто да попијемо! — прекиде га Петар нерасположен за политички разговор и с осећањем да му је у овом часу његова судбина тежа и преча.

Пуковник Ђурић се врати с флашом коњака и чашама, насу обојици, седе и настави своју бригу:

Да ли је Русији, иако је црвена, заиста свеједно са становишта своје одбране да препусти Балкан и Југославију под немачку чизму? Зна ли твој Брка из Кремља да ће Хитлер од-

мах, кад сврши са Балканом, кренути на Русију и да ће он имати за савезника-посматрача, само оног лукавог Черчила који, због војне неспремности да одбрани своје острво, гура Хитлера на Исток и Азију.

А ко, Павле, данас то не зна? Ту стратегију знају сви београдски играчи домина и сељаци из Рушња — заћута; пије и смишља шта још ноћас да учини; не слуша пуковникова предвиђања о даљим ратним збивањима. Вест да су немачке трупе ушле у Бугарску укиде његову дилему: нити може да изврши Брагиново наређење, нити може да побегне с Миленом у Атину. Јер он се није усудио да јој изговори ту намеру, нити зна да ли би она прихватила његов предлог да сада побегне из Европе. Мора да организује ликвидацију Богдана Драговића, мора, све су дилеме окончане. Уосталом, ту одлуку више не доноси он; ту одлуку донео је рат, догађаји. Силе изнад њега.

Шта ти се то догодило да си толико потонуо? — пуковник Бурић пита га тихо и спушта му руку на раме.

Пријатељско питање и пријатељева рука на рамену толико га узбудише па он у трену те присности смисли жељу:

Павле... Можеш ли да ми испуниш до сада највећу, а можда и последњу личну жељу?

Да позовем госпођу Милену?

-Да. И да нас сутра одвезеш на Тару... Само још једну ноћ да проведем с њом у твојој брвнари. Одмах, прекосутра, чим се сване, враћамо се у Београд.

Пуковник Павле Бурић ћути, колута крупним плавим очима зачуђено, румен му плави образе — то је љутња и протест, али он дуго ћути па Петар мора да проговори:

Знам све што мислиш. Ја о томе горе мислим од тебе. Али ја сам болесно заљубљена животиња, Павле.

Пуковник Бурић устаје и без речи одлази до телефона и говори:

Добро вече, госпођо. Овде је ваш пријатељ. Неопходно је... не вечерас, не... Да, апсолутно неопходно да сутра у десет, молим вас тачно у десет, будете на истом месту где сте нас чекали прошли пут кад смо ишли где смо ишли... Да, он је ту, али не треба с њим о томе. Одлагање не долази у обзир. Да, генералски, вама каплару, наређујем. Договорили смо се. Лаку ноћ... — Окреће му се: — Чуо си, црвена петљавино, све је у реду. Ако већ не можемо да одбранимо отаџбину, онда, хајдмо у наш први и последњи мушки ров... Ако нећеш да преноћиш код мене, онда одмах иди, хоћу добро да се испавам и сутра тачно у четврт до десет да те сретнем у Шуматовачкој улици.

Петар Бајевић без речи устаде, обуче се и изађе на улицу, у ветар и снег, страхујући да до сутра вејавица не заведе пут. Зна из искуства: велики догађај најчешће омете мала и случајна препрека. Пожури ка свом поузданом сараднику столару Вицу да му најдаље за три дана пронађе два поуздана и храбра партијца који вешто рукују револвером. А кад се са Вицом у мраку његове столарске радње брзо договори о организацији ликвидације „једног опасног не-

мачког агента", Петар Бајевић се застиде пред собом и покаја што је Богдана Драговића назвао немачким агентом. Зашто га није назвао троцкистом? Троцкисти су данас најопаснији непријатељи социјализма, иако су некад били револуционари и гинули за совјетску власт. И Богдан Драговић је двадесетак година комунист и револуционар, иако је данас опаки непријатељ, па нека они који ће пуцати у њега — пуцају у троцкисту, а не у немачког агента. То преименовање атентаторског чина мора обавезно извршити, чим се врати с Таре. Али, журећи ка свом коначишту, на улици схвати да он још увек воли, поштује и жали Богдана Драговића! Не сме због Милене, не. Он му је у души још пријатељ. Гњила душо! Непријатељ партије — није пријатељ, ни брат, ни отац, ни син! Пуцаће се у немачког агента, полицијског провокатора, троцкисту, подлог издајника! Стари Кинез, његова обавештајна веза из Хонгконга, који му је на последњем виђењу дао отров у малом Буди да с њим спасе част и тајну, ако то својим телом и духом не може, опомињао га: „Ниједна се људска љубав не заврши добрим. За ту несрећу није крив ни Бог, ни човек. Као што је лепота цвета у семену сваке биљке, тако је и семе несреће у свакој љубави. И што је љубав већа, крај је несрећнији. Па ако волиш жене, воли их што краће и имај пријатеље на даљини." Обузе га дрхтавица не од студеног ветра, већ од студеног страха: која га то несрећа чека сутра? Зашто толико жели ту последњу ноћ с њом кад то последње њему не може бити љубав?

6

С тим стрепњама Петар Бајевић отвори Милени врата задњег седишта аутомобила и шапну јој:

Морао сам.

Волим што си морао — одговори му она и захвали се пуковнику Буриħу на пожртвовању и храбрости да их по оваквом невремену вози на Тару.

Драга госпоħо, мени би ваша захвалност више годила да је чујем сутра вече када вас довезем до Караħорħевог парка.

Имате право, господине пуковниче.

Сув снег је танко покрио поледицу, па је аутомобил ишао полако, клизајући се до ивице друма, и они обузети страхом да се не сурвају с друма и не стигну где су наумили, без заустављања, у сутон и вејавицу стигоше у Бајину Баштуу и продужише с великим напором да се успињу на планину. Али их на Барама, на километар од пуковникове брвнаре, заустави смет. Не могу даље, не могу ни да се врате. Пуковник Бурић, први проговори:

Ипак, пријатељи, стигли смо. Вас двоје одавде знате пут до моје куħе. Ево вам батеријска лампа и кључ, тамо знате где је шта и снаħите се. Ја ħу код мог пријатеља Пушкара да преноħим, а сутра ħу пред подне доħи, да вас вратим у престоницу. Ако ја ујутру не успем да се пробијем до вас, са два револверска пуцња позваħу вас да доħете довде. Лаку ноħ.

Све троје истовремено изаħоше из аутомобила у вејавицу која их засу и занесе. Петар

упрти ранац са храном, узе кључ и батеријску лампу, натуче качкет на чело, узе Милену под руку, она обви главу марамом, бунду закопча до грла, па кренуше да прте снежне намете; газећи снег до појаса, падају, помажу једно другом да се придигну, а онда се одједном грчевито и немо загрлише, уплашени својим маленкостима и немоћима пред леденом, космичком стихијом која хучи планином и помрчином, да покрши све у шуми и све људско затрпа ледом. У том загрљају, она је њему ћерка и мати, а он њој — отац и син, па се не испуштају. Она се сећа очеве приче како је на Проклетијама у повлачењу кроз Албанију, хиљаду девет стотина петнаесте, њену мајку Олгу са туђим дететом у наручју завејала вејавица, па је Вукашин два дана тражио разгрћући сметове и није је нашао. Можда је и њена судбина да је завеје снег и сконча белом смрћу у Петровом наручју, срећнија од мајке?

Петре, је л' те страх смрти?

Није.

Ни мене.

Петар је поведе снегом завејаним путем кроз усек борове шуме који води њиховом циљу, тражећи га светлошћу батеријске лампе, заношен ветром. Ветар фијуче у боровима и у замасима сипа снег по њиховим лицима. Више не могу да иду једно поред другог, па Петар крену напред да грудима пробија намете и извлачи је из најдубљих, обоје устрашени да неће стићи до пуковникове куће. За километар удаљености требало им је више од сата. Кад светлост лампе дотаче тамне балване брвнаре, они

се поново загрлише, али сада само радосно. Уђоше у брвнару, Петар припали свећу:

Јеси ли некад био с неком женом у оваквој ноћи и оваквој кући?

Био сам у Сибиру кад сибирска пурга на сеоским кућама заveје и прозоре, па чак и до стреха. Али никад нисам био са женом. Буди сигурна.

Верујем ти. Наложи ватру. Ја ћу да спремим вечеру.

Не скидајући бунду, она брзо постави вечеру, али са влажним дрвима Петар само димом испуни одају. Цвокоћући, вечераше сир и саламу; Петар узе неколико залогаја, попи пола литра вина, једва: стегло му се грло од неке жалости над собом и незадовољства собом. Кришом посматра Милену, њено лице озарено благошћу и радошћу и говори у себи: кад би ова жена знала зашто сам је баш ноћас довео у лед и ову планинчину, кад би она знала моју одлуку, моју саможиву и подлу душу ... Зашто моји другови мене чине убицом и подлацем? Због комунизма? Не верујем да то њему служи. Пије и на њене захтеве безуспешно старка ватру, али мокре цепанице само цврче и диме, никако да се распламсају, па обома сузе теку од дима. Милена зна за Петрова нерасположења, али јој ово вечерашње није слично ниједном досадашњем.

Петре, знам да немам право, али ноћас и овде морам да те питам: шта ти се то страшно догодило? Или се плашиш да ти се не догоди?

Он задрхта пред њеним брижним и чежњивим погледом. Ако би јој рекао истину, истог трена би морао да истрчи напоље; ако је

слаже, како ће после да је загрли с таквом подлом душом?

Она примаче троножац ближе њему, узе му руку, спусти на своје крило, милујући је, осетивши да му дрхте прсти.

Можда због ове ситуације мораш да напустиш Београд? — бојажљиво пита.

Не морам. Нећу жив да напустим Београд... Одлучио сам у њему да умрем. Ту, у твојој близини...

Она му изљуби руку и опет спусти на своје крило. Он отвори другу флашу, па је понуди. Да му се ноћас ни у чему не супротставља, испи неколико гутљаја.

Ни ја нећу напустити Београд, макар остала у Главњачи. Хоћу да си ми близу, да можеш да прођеш неком улицом у близини Главњаче... Ја ћу чути твој корак. Буди сигуран, чућу...

Он је нагло прекиде и викну, храпаво, болно:

Ја не смем никог да волим више од идеје! Никог! Ни жену, ни пријатеља. Ја се нисам оженио и немам децу да не бих морао да делим љубав. Да не дођем у искушење.

Она дуже послуша хуку ветра и његово завијање и цвиљење око оџака и стреха, па га упита измењена, напукла гласа:

А шта сам ја сада теби, Петре?

Желим да си ми све, а ниси ми све. То је оно страшно... — спусти главу у шаке.

Слушам те, Петре. Причај, лакше ће ти бити.

Немам право на тебе... На истину!

Откуд ти ноћас такво осећање? Баш ноћас, кад те ја желим сву ноћ да држим у наручју — цвокоће од зиме.

Одаја је пуна дима и све хладнија. Ветар навалио на брвнару да је разнесе, лупа, дрма врата, фијуче кроз оџак у огњиште да распухне дим и још оштријом студи облије им тела. Под трептајима свеће која се често гаси, Петар је изнова пали и надвикује ветруштину:

Ми и волимо оно што желимо. Волимо своју замисао, своју фикцију волимо! Љубав није срећа!... Мој Кинез је у праву. Љубав је исто што и вера. Само нешто баналније, прљавије, јер се збива и међу телима.

О чему и коме ти то ноћас говориш, Петре? Никад те таквог нисам чула.

Ја нисам онакав човек каквим ме ти замишљаш... Какав верујеш да јесам.

А какав си ти то човек, Петре?

Ја сам дволичњак, столичњак!... Ја сам све чинио да ти будем оно што ти волиш, само да би ме заволела, била моја. Да бих те грлио... То ми је у животу понекад, да, јесте било важније и од победе моје револуције. Јеси ли срећна због тога? Реци!

Па ја сам била срећна жена с тобом, Петре. Ја сам то и ноћас.

Ноћас ниси срећна и нећеш бити срећна.

Зашто? Одлучио си да ме оставиш?

Ни о чему ја не одлучујем! — викну и заћута. У глави му се мути од вина, дим га гуши, осећа да ни мислима ни телом не влада потпуно. Милена се повуче у сенку, запањена и уплашена његовим речима.

Питала си ме шта сам ја... Најзад ћу ти рећи истину. Ја сам невини лицемер. Да, да, подлац. Јер сам и верник и љубавник. А љубавник мора да воли и кад не воли, као што верник мора да верује и кад сумња... Разумеш ли ти ту дијалектику? Одговори ми, молим те.

Не разумем. Али ја тебе сада молим да ми одговориш: како можеш да живиш са толиким тајнама које носиш?

А зар ти то видиш... да ја носим страшне тајне?

Видим. И, најпре због Богданових, а онда због твојих тајни, ја сам осуђена на немоћ пред њима.

Он је надвика:

Тајне су моја моћ! Моја надмоћ над људима!

Тајна те приморава на лаж, Петре. Ти читавог живота лажеш људе.

То што је за тебе лаж, то је моја истина.

Ватра никоме не може бити вода.

Може, може!... А сад ја тебе нешто да питам, тебе која немаш тајну и која највише на свету мрзиш тајну. Хоћеш ли да ми одговориш?

Хоћу, питај!

Волиш ли још увек Богдана? Јеси ли била с њим откад се вратио?

Зар то тебе ноћас мучи?

Да, и то. То не мучи, каква мука! То боли као жива, отворена рана...

Ако је теби то жива рана, ех... Слушај, Петре. Ти мене ниси преотео од Богдана, ни освојио како то ви мушкарци говорите. Тек када сам престала Богдана да волим, кад сам из себе прогнала и његову сенку, тек тада сам тебе као мушкарца примила. И заволела, ваљда, знаш колико. А кад се Богдан вратио, ја га нисам видела, иако сам то желела, али ме он није позвао да дођем у Ваљево. Да сам отишла, никад га не би загрлила, никад... Јер ја сам, драги мој невини лицемеру, тако слаба, тако обична жена да све могу да поновим и да се вратим свуда где сам била, сем у постељу из које сам отишла. Да ли ти то уопште разумеш?

Верујем ти. А опет не разумем шта је онда за тебе љубав?

Љубав? Нешто сасвим обично. Осећање у коме не постоји ниједан разлог за лаж. Кад смем све да желим. Кад смем све да учиним што желим. Ти! Ти си за мене љубав. Ти — без доказивања.

Благо теби...

Милену потресе Петров глас и поглед очајника, који поново натеже флашу.

Некад, мислим, кад смо били на острву, говорио си да ти је љубав кад међу нама, у телима и душама, не знамо шта је чије и да не постоји време.

Он пободе главу о ивицу стола: Како ћу без ње, шта ћу ја бити без ње?

Она то чу, устаде и пригрли га љубећи му косу.

Хајдмо у постељу. У њој се нећемо разликовати.

Петру се не миче. Нема снаге: осећа у себи крш свакојаких, а супротстављених осећања. Не жели да је грли.

Милена поће у спаваћу собу и само што упали свећу, стресе се од зиме као да је напољу; врати се Петру:

То није соба, то је леденица! Устај, нас двоје, ноћас, отопићемо лед и са крова пуковникове куће. — Узе га за руку и поведе ка неразмештеној постељи. Петар зацвокота:

Ја се овде не смем свући.

Немој ни да се свлачиш. Само скини зимски капут и ципеле.

А ти немој бунду да скидаш.

Нећу — збаци покривач, распертла дубоке ципеле и леже на своју, леву страну постеље.

Петар се изу, баци зимски капут и качкет на под и припит стровали у постељу. Милена обоје покри ћебадима, раскопча бунду и загрли га, љубећи му лице. Он јој не узвраћа; цвокоће, али, иако мутне свести, јасно осећа; он ноћас нема ни жељу, ни снагу да је загрли.

Уплашена и збуњена његовим расположењем, њој несхватљивим, она, како се од њихових тела згрева постеља, почиње да свлачи са себе бунду и са њега капут, чему се он не опире, али јој и не помаже: одвезује му машну, скида своју блузу, припија се уз њега, милује, изговара му речи које је увек желео да чује, а он: у све мутнијој свести, чује само ветар по планини и брвнари и осећа да нема ни снаге ни жеље да је помилује; туђа му је читавим телом. Милена смалакса у узалудности своје страсти,

и умири се увређена. Али кратко; увређеност смењује сажаљење. Од ветра не чује му дисање, а то жели; чини јој се да ће у његовом дисању чути каква га то несрећа снашла, зашто је не жели, па зашто је онда по овом невремену довео на Тару? Спушта му главу на прса и слуша срце и изломљене уздахе. Шапуће му жељу. Ни покретом руке јој не одговара. У очајању, заплака на његовим прсима. Кад се прибра, чу његово пуњкање — спава! Он је заспао! Она га толико жели, а он заспао! Дрмуса га:

Петре! Ја те хоћу... Дођи!

Уморан сам... Пијан сам...

Она га расрђено свлачи и оставља голог. И сама обнажена, она се опружи по њему, тражећи му мушкост, љубећи га час нежно, час страсно, излудеће, задавиће га!

Шта могу, Милена... Видиш ли... Ја више нисам ја...

Ти ноћас мораш бити — ти! Мораш, јер ћу ја овако гола истрчати у вејавицу и смрзнути се!

Љуби га где га никад није љубила, а он јој понавља:

Ја више нисам ја... Нисам.

Јеси! Бићеш! Ја сам твоја Милена! Преклињем те, загрли ме...

Он леже по њој с главом на њеном рамену. Ветар тако стреса кућу да он не чује њене уздахе. Али га миришљава топлина њеног рамена и њених недара брзо успава.

Милену прибра његово уснуло дисање: не воли је више. Он је и довео на Тару да се ра-

стану у леду и вејавици на планини, јер су се састали на јегејском сунцу, на Хиосу. Од мора и острва, до планине и леда, догодила се и окончала њена велика љубав. Последња. Богородице, Ти из Панагиа Крини, зар је то истина? Заплака тако снажно тресући се целим телом. То га пробуди, са њених недара спусти главу на јастук, настављајући сан. Она заспа тек кад у свануће утихну ветар, кад се утиша планина и замре дрвени цвокот брвнаре.

Петар се пробуди пре ње и схвати шта се догодило, не верујући себи одмах да се то истински збило. Зар да таква ноћ, ноћ његове немоћи, пијанства, очаја, небулозних полуисповести и ноћ њене упорне, страсне жеље за грљењем, својства која до ове ноћи никад није тако испољила — буде њихова последња ноћ? Поче да је милује и шапуће најљубавније речи које зна, али га она одгурну, окрену му леђа и настави да жмури. А не спава. Узбуди је чврстина и снага његовог тела, његови загрљајни покрети по њеном телу, болно га зажеле у себи, али му се сада не да. Неће ничим да ублажи свој ноћашњи пораз. Кажњава се њим.

Петар појми да би његово љубавничко устрајавање прошлу ноћ учинило, за њега, још срамнијом, а неуспех још болнијим, и свестан да ничим не може поправити, изменити и заборавити то што се ноћас догодило, пажљиво се и го одмаче од ње, извуче из постеље, обуче брзо и тихо да је не пробуди. Затвори врата спаваће собе, заложи ватру да јој скува чај, постави јој и доручак на сто, огрну се зимским капутом, па изађе на терасу да гледа борову шуму

и снег у откосима на пропланку, који на јарком сунцу пламса небеским плаветнилом. На снежној чистини од шуме до куће — нема њихових трагова. Ветар их завејао и поништио њихов долазак. Све остаје у њему да боли. Нека боли, само што дуже нека боли.

Милена, обучена и у бунди, позва га да заједно попију чај и доручкују. Учинише то без речи, с погледима у сто. У њихово ћутање забише се два тупа револверска пуцња, пуковникова. Одмах устадоше, оста нераспремљен сто, Петар понесе празан ранац и закључа брвнару. Милена прти снег ка путу у шуми, жури да му одмакне да јој не види сузе и не жели да се окрене и види брвнару у којој је вејавица разнела њену љубавну жудњу, а можда и оно важније од ње; од читаве ноћи остала јој је само спепељена тишина.

А Петар, намерно не газећи њеним трагом, пре него што уђе у шуму, стаде и окрену се да, верује, последњи пут гледа пропланак у боровој шуми и брвнару на њеном рубу, одакле полазе њен и његов траг. Остаће само у њима да боле. Докле? Што дуже, само што дуже нека траје овај бол. Два пуковникова пуцња га опомињу. А он стоји: жели да се нагледа њихових ушних трагова у снегу, и запамти их засвагда. Замисли: налете вејавица и затрпа трагове; блесну сунце и отопи снег. По сувој трави пашњака — нема њихових трагова. Викну из све снаге:

Милена!

Она му се не одазва.

7

На улазу у Ботаничку башту „виша веза" пренела је у подне Мишку Пубу да „увече тачно у осам шета поред Новог гробља, оном страном ка Звездари". Ни реч више. Глас строг, реченица без паузе. То изазива стрепњу и узноси тајном. Из оскудног искуства са „вишим везама" зна да „друг одозго" мало говори; он не објашњава задатак; тихим, понекад и благим гласом заповеда. Благост је доказ његове бољшевичке племенитости, тихост закон илегале, заповедност — стил револуционарне дисциплине. Нико та својства нема у савршеном складу као комунист-робијаш. Свеједно му је какву ће директиву примити, извршиће је.

Задатак га испунио немиром, револуционарним узбуђењем, неком комунистичком таштином, па је од страха да не закасни прекршио илегални закон, још у седам часова је у Гробљанској улици. Иде левом па десном страном и брзим кораком, јер га кошава заноси и он се с њом рве и цвокоће, у мантилу је, грчи се, она га продувава, чини му се да му фијуче међу ребрима као што фијуче у крошњама голог дрвећа, кроз тарабе, ограде и капије занатлијских и каменорезачких радњи поређаних у близини Новог гробља. Престижу га полупразни трамваји, а он све ретке пролазнике, под сваком сијалицом погледа у сат, али побеснела кошава заиста не дотиче казаљке на његовом сату. А последњих месеци сат му служи само да не закасни на састанке; време више није његово. Комунист, увиђа, не припада себи, како то као

прво начело партијности истичу сви стари другови. Оно што се у револуционарним данима мора без премишљања да жртвује — то је љубав. Свако лично задовољство. Ко сме љубавни састанак да претпостави или изједначи са било којим политичким, партијским састанком? Аскезом почиње стварање новог човека. Одрицањем и жртвом за идеал. Али он још увек нема вољу за свако одрицање. Ако му тај „друг одозго" не постави задатак који мора одмах да изврши, одјуриће до Савке. Зажелео је се; две вечери није свраћао код ње, састанци комитета трајали су до поноћи, па стрепи од њене љутње и освете: ако не стигне тачно када се договоре, она га дуго и цинично кињи. Њен еротски ритуал прихватио је, иако га је мало и понижавао; али га је она приморавала да испуњава сваку њену жељу пре него што се својом жељом свуче и увуче у њену увек топлу и миришљаву постељу. Тада га она опомене да му је то последње закашњење, јер она „не подноси неравноправност у жељама". После, кад крене кући, у последње време особито, обузме га брига због те њене неприкосновености у својим захтевима и навикама, неспремност на разумевање његових обавеза у овим данима праве „предреволуционарне олује", како прошле ноћи на састанку комитета у закључној речи изговори друг из Месног комитета партије. Није она девојка какву данас треба да има један партијски активист са његовим дужностима; није, али не може да је остави, иако је типична комсалонка, каквом је одавно сматра Влада Драговић. Шта може. У његовом ка-

рактеру има нечег меког, порочног, ситнобуржоаског. Ех, дуг му је и стрм пут до истинског бољшевика... Тешко се постаје нови човек. Цвокоће на ветруштини и једва сачека пет до осам да пожури на супротни крај гробља, ка Звездари.

Из мрака гробљанске капије шапатом га дозва Душан Катић и поведе у таму иза зида. Душан Катић као веза са том „вишом везом" мало га разочара, јер он је, по његовом мишљењу, недовољно значајна личност у партији за везу са „другом одозго", о коме је он од подне до овога часа маштао као члану ЦеКа.

Друже Светозаре, то је Мишко Пуб — Душан Катић каже неком, прислоњеном уз гробљански зид. Не види му лице, али му тај пронађе шаку и она се изгуби у шачетини „друга одозго".

Радник је, металац, помисли Мишко, знајући из искуства да се само комунисти-металци тако снажно, борбено рукују.

Душан Катић се повуче у мрак међу споменике на које у таласима насрће кошава. Сигурно је члан ЦеКа, узбуђено закључи Мишко Пуб и ћути, чекајући реч.

Петар Бајевић ослоњен на зид, незадовољан што је пред њим Мишко Пуб, размишља о том Душанкином и Борином сину, младом комунисти који је — сећао се — грдио своју сестру што неће да бојкотује неког свог љубавника, пропагатора слободне љубави. Обоје су му се тада допали: млади комунист својом бољшевичком принципијелношћу, а девојка којој је

љубав изнад идеје; обоје страсно упорни у своме. Позавидео је пријатељима на таквој деци. Тај младић сада стоји пред њим, одабран и препоручен му од партије за „специјалан задатак". Зашто су му њега послали? Зар баш он мора да изврши задатак који могу само они прекаљени, они најјачи? Има ли тај младић душевну снагу и нервни склоп за најтеже — први пуцањ у човека, нека је он Хитлер, а не Богдан Драговић? Неће ли му задрхтати рука, промашити га, ранити, упропастити акцију, претворивши је у јавни скандал који ће искористити полиција и буржоаска штампа? Овог младића може пуцањ у човека кога је некад сигурно обожавао, оца његовог блиског друга, очевог пријатеља — помести, скршити душевно, деморалисати? Ни многи стари, прекаљени бољшевици, нису издржали на тим најтежим задацима — ликвидацији унутрашњих непријатеља, троцкиста и отпадника. Мало је њих из старе чекистичке и коминтерновске гарде који још могу чврсто да држе свети и црвени „чекић за вештице". А може бити и ухваћен. То би била ужасна несрећа за Душанку и Бору. Зар партија није имала никог другог да му одабере за тако опасан задатак осим Мишка Луковића?

Мишка Пуба збуњује дуго ћутање „друга одозго". Можда је неког другог очекивао, нешто се колеба, сумња у њега; стоји укипљен у мраку, ветар га млати, стреса га хладноћа, а не сме да се склони у заветрину иза надгробног споменика.

Обавештен сам да си друг сина Богдана Драговића и да си као дечак, често, док је Богдан био на слободи, одлазио у њихову кућу.

Да. Био сам интиман друг са његовим сином.

А да ли би сада препознао Богдана Драговића, када би га негде срео?

Бих. Иако сам га видео пре седам година... Последњи пут по изласку са робије и бекства у иностранство.

Опиши ми како га памтиш.

Висок, мршав човек... Тада је био ошишан до главе. Није имао бркове, иако је пре робије носио црне бркове... Глас му је крупан, баритон. Увек је намрштен. Строг човек, упорног погледа... Има неке дугачке руке...

А ако сада има бркове, па је проседео и носи сељачко одело, да ли би га таквог познао?

Па мислим... да бих препознао чика-Богдана. — Мишко угризе језик због овог „чика-Богдана", сада најподлијег непријатеља партије. Али, зашто га овај друг тако испитује?

То „чика-Богдана" лецну и Петра Бајевића. Не може он, ни као други учесник, да пуца у „чика-Богдана". Нека буде само водич Шексу и Микану.

Мораш бити сигуран да ћеш га препознати.

Сигуран сам — одговори чврстим гласом, а у себи одједном није убеђен да ће и у сељачкој одећи препознати Богдана Драговића.

А знаш ли где је село Славковица?

Не знам. Реците ми само срез, лако ћу село наћи.

Петар Бајевић ћути. Добар материјал, храбар је, одлучан. Треба да га преузме од партије и пребаци у своју службу. Али, мора ли одмах да му повери задатак који ни он, искусни атентатор, не би могао да изврши? Он, Петар Бајевић, никад није учествовао у ликвидацији неког свог „чика-Богдана".

Пушиш ли? — пита Мишка да добије у времену за одлучивање.

Не пушим — одговори Мишко, задовољан собом што не пуши; а и да пуши, слагао би га сада.

Петар Бајевић чу Мишков дрхтав глас и не помишљајући да он дрхти од студеног ветра, одједном га обузе сажаљење и одлучи да овог младића не увршћује у тројку која мора што хитније да ликвидира Богдана Драговића.

Ти си ме, друже, уверио да можеш да извршиш строго конспиративни партијски задатак. Када буде било потребно да се другу Богдану однесе један поверљив материјал, бићеш позван да тај задатак извршиш.

Другу Богдану?

Петар Бајевић не одговори на Мишкову зачуђеност. Тихо звизну. Приђе им Душан.

Слушај, Црни. Ја сам са другом завршио посао. Пошто је он био секретар Владимиру Драговићу, то и теби и њему преносим партијску одлуку: прекините бојкот Владимира Драговића. Одмах га укључите у скојевску организацију факултета, кандидујте га у партију. Он се јуначки држао у Главњачи. То је прави млади болшевик. За очеву издају он не сноси никакву одговорност.

Ја сам био сигуран да се Владимир херојски држао у полицији! Он је изграђен комунист и прави револуционар! — Мишко не свлада радост.

Не треба за сада да буде ни на каквој партијској дужности, ни члан комитета, због очеве компромитације. Али га бацајте у масовне акције. А сада ти, друже Мишко, иди и не враћај се путем којим си дошао. О нашем разговору ником, ни Владимиру, ни реч. Здраво!

Ја, друже, знам закон конспирације.

Петар Бајевић му у мраку пронађе шаку и рођачки му је задрма. Да су сами, загрлио би Бориног сина, задовољан својом одлуком. А Душану Катићу рече:

Овај младић је добар материјал. Форсирајте га. Твоја помоћ ми више није потребна. Пођи са мном док се не удаљим од гробља. Провери улицу.

А Мишко Пуб је, срећан што Владимиру може први да саопшти одлуку партије о повратку у организацију, не размишљајући зашто се „друг одозго" толико занимао за Богдана Драговића и захтевао да му га опише; није му сада значајно ни загонетно ни то што треба њему, озлоглашеном непријатељу партије, да пренесе неку поверљиву партијску поруку. Ношен кошавом, одјури у Владимиров стан у Професорској колонији. У сутерену где је Владимирова соба са засебним улазом, мрак је. На звонце не одговори. Мишко Пуб пробуди станодавца, старог пензионера, који га изгрди за узнемиравање у невреме и пре него што залупи врата, рече:

Тај млади господин води ноћни живот, али уредно плаћа кирију и не тиче ме се кад долази на спавање и кога доводи.

Мишка забрину одговор Владимировог станодавца. Можда је код Зоре на Карабурми, иако она тврди да се не виђа са Владимиром од његовог удаљавања из Комитета. Љубавници лажу и кад су комунисти. Слаб према Савки, зашто би веровао у Зорину снагу одрицања. Похита ка Карабурми.

Залупа на врата ниске, сиротињске кућице, на која га набацује кошава из Баната и са Дунава. Њена тетка се продра:

Ко ме то узнемирава у поноћ? Ја сам болесна и пензионерка, није ово друмска меана!

Опростите, молим Вас. Ја сам Зорин друг.

Зора, огрнута капутом, одгурну тетку и стаде пред Мишка:

Шта се догодило?

Партија је скинула бојкот Владимиру! Укључујемо га у све акције!

Она поћута, па рече, дрхтећи не само од ветра:

Знала сам ја да се њему чини неправда... — прошапута у довратку, док њена тетка грди и проклиње све што је руско и залудело омладину.

Обуци се брзо! Идемо заједно да пронађемо Владимира!

Мишко је на улици причека. Она дотрча обучена, узе га под руку из захвалности што је води Владимиру и срећна због одлуке партије, а уплашена да ли ће Владимир после последње

сваће и увреде пристати на обнову њихове љубави.

Мишко Пуб осети неку секретарску, комунистичку потребу и дужност да каже:

Видиш ли ти, Зоро, колико је наша партија хумана и праведна? Мора јој се увек веровати и кад нам се чини да греши према неком.

Ја у то никад нисам сумњала, Мишко.

И ветар им оконча разговор. Ћутећи, заношени кошавом, стигоше до Владимировог стана. Мрак је у његовој соби. Мишко дуго звони, па лупа да га пробуди. Владимиров станодавац кроз одшкринути прозор повика:

Зар вам нисам рекао да господин Драговић врло често не ноћива у својој соби, а кад ту заноћи, увек доцкан долази кући.

А где ноћива? — пита Зора.

Откуд ја то знам, госпођице. Јуче и данас тражили су га телефоном мати и господин Катић. Не знам где луња тај младић. И не тиче ме се! — затвори прозор.

Њих двоје, збуњени обавештењима о Владимиру, остадоше неколико часака пред вратима, па изађоше на улицу и од ветра се склонише за угао куће да чекају Владимира. Зору обузе страх да је заволео другу девојку. Пре десетак дана рекла јој другарица да га је пред поноћ видела како „води под руку неку згодну женску", а сада и његов станодавац потврђује да Влада Драговић живи недолично, ко зна где ноћива и кога око поноћи уводи у стан. Мишко Пуб брине да се није зближио са демократима, јер га је видео у њиховом друштву, па је под

њиховим утицајем и свој живот променио. Свако са својом бригом, и не исказујући је једно другом, чекали су га до пола дванаест, па прозебли и разочарани узалудним чекањем, пожурише својим кућама, млаћени кошавом.

8

У ритмованој тутњави машина Зори Динић мрсе се мисли и предиво. Једва чека фабричку сирену да оконча свој најдужи радни дан. Побеже од другарица с којима свакодневно излази из фабрике, препричавајући своје животне муке и понеку женску радост; у гардероби збаци радни мантил, обуче свој нови, купљен за пролећне шетње с Владимиром, и пожури у његов стан. Ако је истина оно што је прошле ноћи њој и Мишку Пубу рекао о Владимиру његов опаки станодавац, шта онда да чини? Да ли да га пита о том његовом „ноћном животу", или да ћути и сачека да он о томе проговори? Лукаве жене и искусне девојке прикривају да знају за преваре својих мужева и љубавника, али: она то својство као комунист презире, сматра га малограђанштином, доказом женине потчињености мушкарцу, недостојним ње и њега. Не, не. Биће великодушна. Понашаће се као да ништа не зна о његовом ружном, прљавом животу. Чим јој отвори врата, загрлиће га и питаће: Јеси ли сада срећан? А можда Мишко није још стигао да му саопшти партијску одлуку, па ће му је она пренети. Хита ка Владимировом стану.

Читавом тежином свог тела притисну звонце на вратима у приземљу; разлеже се дуга звоњава коју прекиде Владимиров расрђени повик:

Отворено је!

Препаднута тим гласом, лагано отвори врата: он лежи у постељи, са рукама под главом, љутита израза, увређен њеном појавом. Она стоји, гледа га збуњено, чека да јој се осмехне као у сваком сусрету; она жели њему да се осмехне и не верује да јој успева, јер се љутња и увређеност не разилазе с његовог лица.

Он је очекивао Драгицу коју је пре десетак минута једва изгурао из постеље и послао да купи нешто за ручак, и цигарете, заричући се да је више никад неће довести на спавање, јер кад год заноћи, преспава подне. С љутњом на Драгицу гледа у Зору, у ту љутњу улива се стид, постаје му неподношљива њена запрепашћеност, па с њеног лица упире поглед у таваницу, смишљајући како и њу да најури из свог брлога.

Зора за собом затвори врата и оста ослоњена, згранута нередом и прљавштином у којој живи Свилени, унук чувеног буржуја Вукашина Катића, одрастао у његовој вили, уз мамицу, велику госпођу, иако је била жена негдашњег комунисте и револуционара. На столу поред књига комади саламе, хлеба, непоједена алва; на поду лавор с водом пун опушака, кесе, женске гаћице, ципеле, панталоне; преко столице пребачен капут и кошуља, женски кишобран... Соба јој базди на дуван, парфем и пудер, на жену. Дрхте јој усне. Ако сада оде без речи, што жели, више никад неће ући у ову собу,

онда је крај. Па се прибра и рече нешто што није желела, ни смислила:

Ти си болестан?

Нисам болестан! — не гледа је, бесан на њено лукавство.

Она бојажљиво приђе његовом кревету и седе на ивицу. Руке јој се покрећу ка његовој глави да је помилује.

Молим те, седи на столицу! — каже строго, не гледајући је. Зар се и пред њом мора да осећа кривим и грешним?

Зора покупљено покупи његову одећу са столице, обеси је на чивилук уз врата, стоји, не седа, гледа у женски грудњак: соба јој бази на курву. Подрхтава јој цело тело, прибира снагу да оде из овог свињца и више никад да га не види.

Зашто не седнеш? — опомиње је преломљеним гласом. Неподношљива му је та њена занемелост. Рећи ће јој истину. Неће и пред њом да буде грешник и кривац.

Она седе на столицу и, не гледајући га, упита:

Је л' свраћао Мишко данас код тебе?

Он не долази код мене. Нити бих га ја примио.

Нас двоје смо те синоћ до пола дванаест чекали пред кућом да ти саопштимо одлуку партије.

Какву одлуку? Шта ја имам с партијом? — уплашен, подиже се на лактове и гледа је непријатељски.

Партија је донела одлуку да те врати у СКОЈ и активира. Оцењено је да си се у полицији правилно држао.

Он се спусти на јастук, зури у таваницу, необрадован њеним речима, али и изненађен и збуњен. Како овакав, морално испрљан, да се врати међу комунисте? Опет да ломи себе, да се мења, да доказује да није син Богдана Драговића.

Зора примети карминске мрље на јастуку и рече дрхтавим гласом:

Ти се, Владо, не радујеш што се враћаш у наше редове... што смо ти опет сви другови?

Не радујем се!

Дуго ћуте. Он слуша њене уздахе и стрепи да се не појави Драгица. Устаје, у гаћицама и мајици је, закључава врата и враћа се у постељу. Зора стиже да види изгужван, прљав и подврнут чаршав, још уверенија да је ту била нека с којом се страсно грлио. Тај бол струји од мозга до ножних прстију.

Ко је теби и Мишку саопштио ту одлуку? — пита да јој не допусти промену теме. Ако почне нешто о њиховој љубави, избациће је напоље. Или ће он побећи одавде.

Мишку је као секретару комитета саопштила *виша веза. Мислим да је члан месног комитета.* А он је синоћ дојурио до мене да те заједно обрадујемо.

Владимир Драговић зури у таваницу: он, најобичнији блудник, он паразит, престао да учи, два месеца није крочио на факултет, од деде и мајке због трошкова на курве узима двоструко више пара него што је тражио ра-

није, док је нешто и зарађивао. Газда са својом сестричином, и цео комшилук, зна за његов блудднички живот, ујутру, кад излазе из његове собе те девојчуре и женетине, они вире кроз прозор, а сви знају да је он унук Вукашина Катића. Стигао је да и тог поносног и честитог старца осрамоти! Он ће сазнати за његов живот, и мама пре деде, Београд је село и сви о свима знају све. Најпре мора да се одсели одавде, па ће онда размислити о повратку у СКОЈ.

Зора Динић не издржа његово ћутање и ниподаштавање њеног присуства, па скоро заједа:

Па теби ништа не значи што те партија враћа у своје редове?!

А шта треба да ми значи после свега?

Зар ти је свеједно што више никад ниједан друг од тебе неће окренути главу, што ћеш моћи поново да радиш на факултету, што ћемо нас двоје поново...

Он се нагло окрену ка њој, угледа јој сузе, повика:

Ништа нас двоје не можемо поново! Ништа! — скочи из кревета и не погледавши је уђе у купатило да ван њених погледа, и не слушајући њене уздахе, одлучи шта да јој каже.

Зора је загледана у згужван и подврнут чаршав, мислећи: и кад су читаве ноћи проводили у постељи, никад чаршав њихове постеље није био овако згужван и стеран са душека. Гушти је парфем и пудер те с којом је ноћас овако згужвао чаршав, очи јој се лепе на мрље кармина на јастуку, не може ни секунду

више да буде у овој соби, устаје, откључава врата и бежи напоље.

Седећи на клозетској шољи, Владимир двапут понови шапатом то што жели да јој каже: Ја сам, Зоро, најодвратнији блудник. Морално ништавило. Иди, све је свршено. Изађе из купатила и лакну му кад је не угледа. Затвори врата, закључа их и леже у постељу, предајући се гађењу према себи и стиду.

Лежао је до ноћи. Драгица је двапут долазила, звонила и лупала на врата. Није јој отворио. Није ништа јео, грешнички се мучио шта да одговори Мишку кад му буде саопштио одлуку партије. Да одбије, остаје син Богдана Драговића. Да прихвати одлуку партије и активира се, какав ће он бити комунист, тако изубијан и прљав?

Увече, сијалицу није палио, у мраку му је још дубљи његов мрак; дубљи, али том дубином мање његов. Неко зазвони и поврати га себи. Ако је Зора, неће је пустити. Ни Драгицу, ниједну девојчуру.

Владимире, отвори! — чује глас рођака Душана Катића.

Откуд он зна да је у соби кад је овде мрак? Њега месецима није видео, он не долази с малим разлогом. Шта да чини?

Владимире, отвори, знам да си ту!

Скочи, упали сијалицу, навуче панталоне и џемпер, баци јорган преко постеље, не стиже да растреби сто, ритну Драгичин грудњак под кревет и отвори врата, збуњен и љут:

Откуд ти знаш да сам овде?

Душан Катић у мантилу, са качкетом натученим преко чела, улази, мумла поздрав и гледа по соби, па у Владимира:

Како можеш да живиш у овом свињцу?

Дивно живим у овом свињцу.

Душан седе на столицу и припали цигарету:

Више нећеш ту да живиш.

То је моја ствар.

Није више твоја ствар. Је л' ти Мишко пренео директиву партије?

Пренео ми. То јест, пренела ми Зора.

Шта ти је рекла?

Да сте одлучили да ме вратите у СКОЈ.

Тачно. Све је срећено. Богдан Драговић је — то што знамо. А ти си Владимир Драговић и бићеш и даље оно што си био и што јеси: комунист. И борац. Одмах те водим на један врло одговоран и опасан задатак. Обуци се добро, хладна је ноћ, иако је кошава стала.

Владимир га гледа још збуњенији, не зна шта да чини.

Облачи се, шта чекаш? Журимо.

Владимир се не усуди да тражи разјашњење од рођака, и за њега одувек узорног комунисте, који је сада сигурно члан Универзитетског комитета. Обу ципеле, обуче капут и мантил и ћутећи изађоше на улицу. Ћутећи иде поред Душана, а овај га води ка Дунаву и Дорћолу.

Ако нас агенти опколе, чини што ја чиним и прати ме! — шапну му Душан Катић пред улазом у трамвајски депо.

Владимир Драговић устрепта од незнане опасности. Али се не уплаши. Ове ноћи за њега

не постоји опасан задатак; жели задатак на коме се ризикује глава. Та жеља, зна то и не обмањује се, није храброст.

9

Мишка Пуба у предсобљу сачека мати, обучена и уплашена, речима с којима га редовно дочекује кад се око поноћи врати кући:

Фала Богу!... Мислила сам да су те ухапсили.

Зашто, мама, само на зло мислиш, кад мислиш о мени? — каже љутито. Осећа да је назебао и стреса га грозница.

Зато, сине, што ја одавно немам ниједан разлог да се надам неком добру теби. Бора каже, и он је доцкан дошао кући, да су вечерас по Београду похапсили многе комунисте. И чим хапсе, ја не могу да мислим да међу њима ниси и ти. Ове зиме не смирујеш се, Мишко.

Мама, молим те, немојмо вечерас о томе. Ујутру ме пусти да спавам док се не пробудим.

Револуционару је породица тежа полиција од полиције, закључи по стоти пут, успињући се степеницама у своју собу у којој се охладила пећ. Брзо се свуче, обуче пижаму, али навуче џемпер и обу чарапе, леже у кревет и покри се јорганом преко главе, да се згреје. Чини му се да мадрац шкрипи од његове дрхтавице. Као грозница обузе га и загонетка: зашто се онај „друг одозго" онолико распитивао о Богдану Драговићу? Какву то важну поруку треба да однесе он њему, таквом партиј-

ском непријатељу? Није ли и тај „друг одозго" један од оних замаскираних партијских непријатеља, стари фракционаш, троцкист? А скинуо је бојкот Владимиру... Све је то нешто мутно и чудно, ту је и Душан Катић, он је несумњиво партијски човек, али зар московски процеси не доказују да и воће револуције не издрже у класној борби, Бухарин, Камењев, Зиновјев, па наши Сима Марковић, Богдан Драговић и толики други стари комунисти, прешли су у ров буржоазије... О томе што се вечерас догодило, мора сутра некоме поузданом партијцу, неком члану Месног комитета да исприча. Будност налаже да не пређути, могу га ти стари фракционаши спетљати у своје коло. Ако би сутра негде пронашао Лолу Рибара, или Биласа... А зар није дао реч „другу одозго" да ником неће поверити сусрет и разговор, који ни Душан Катић није чуо? Зимогрозницу смењује врућица. Има температуру, зноји се. Разбољева се, а сутра га од седам ујутру чекају неодложни састанци... Па Савка! Сутра вече напад на скуп љотићевског Збора, ту тучу мора да предводи. Неки завидници и злобници могу помислити да се од зорта разболео, да је симулант... Оплавиште га жеље да изгрли Савку, па се загуби у врелини сна.

Пробуди га мати. Једва јој разазнаје лице, али види њен страх, чује бригу и речи:

Одмах ћу позвати доктора Лукића да те прегледа.

Било ко да ме тражи, реци да сам синоћ негде отпутовао и да ћу се вратити за неколико дана.

Не жели да ико зна да се разболео. И то од назеба! Нико му неће поверовати да се толико разболео да вечерас не може да предводи групу комуниста који ће мотками и каменицама разјурити скуп љотићеваца. А боли га глава, кашље, не може да гледа.

Мати му доведе лекара суседа који га прегледа, измери температуру, рече да је врло озбиљно назебао и нека буде срећан ако не добије и запаљење плућа. За сада су само бронхије захваћене. Преписа му лек, препоручи што више топлих чајева и недељу дана да не напушта постељу. Сутра ће га поново прегледати.

Мишко се забрину до очајања: зар у овим данима да он недељу дана лежи и не изађе из куће? Пије по два аспирина, гута по две уместо једне кашике некаквог сирупа, моли мајку да му непрестанце доноси врео чај с лимуном и медом. Али, температура не спада, у глави му је све мутније, а мајчина брига, у којој види и неко њено задовољство што је под њеном заштитом и зависношћу, није му лакша од главобоље и кашља. А њена тепања и нуткања, ти најдосаднији докази материнске љубави, падају му тешко; уздржава се да јој забрани уласке у собу.

Пред ручак уђе Нађа и с врата, ликујући рече:

Јуче су ти ухапсили женску!

Он поскочи у постељи:

Кога су ухапсили?

Твоју другарицу Савку. Кажу, претресли јој кућу и однели марксистичку литературу, Ноли-тове књиге, ваљда су јој и неке летке нашли.

А неколико сати потом ћоркирани су сви њени комсалонци.

Који комсалонци?

Микица, Драги, Лепа, Бора... Ти их боље знаш. Тако, мој буразеру, стоје ствари са Савком и њеним марксистима. А ти, ако и поред татиног ауторитета дођу агенти да те хапсе, рекла сам мами да кажс да болујеш од менингитиса. Београдом, на твоју срећу, влада епидемија менингитиса. Симулирај менингитис, то ти је једини спас.

Мишко се спусти на јастук, слутећи да је Савка у полицији провалила цело своје друштво, а сестри каже:

Како си ниско пала! Па ти си постала одвратна реакционарка!

То нисам и нећу бити. Јер су реакционари већи глупаци од вас. Подједнако сте брутални, али ви сте лицемернији.

Наћа изађе из собе. Мишко љут и на сестру, не зна шта да чини. Забрину га Савка, њено нежно здравље, па размаженост, понос... Ако је она ухапшена, онда је у Београду полицијски терор на врхунцу. Ухапсиће и њега. То је ипак најбоље што може да му се догоди. Много је корисније за његов ауторитет да га сада ухапсе него да симулира менингитис, у шта никог неће уверити. Биће то само доказ његовог кукавичлука. И још гори доказ: штити га отац, режимлија, реакционар, помоћник министра. У скојевској организацији и на факултету, пашће му углед. Устаје, покушава да хода собом, једва га држе ноге. Не може из собе. Дозва мајку и замоли је да сваком ко га тражи

телефоном или дође на врата каже да има запаљење плућа. Чује очеву грдњу Душанке и његово успињање степеницама, па се хитро врати у постељу, покри јорганом, зажмуре.

Бора Пуб, у зимском капуту и са шеширом на глави, седа на столицу и каже јетко:

А ти си, битанго, постао комунист зато што ти је отац буржујски слуга! Из мржње према оцу реакционару, настала је твоја класна свест, је л' тако? Гледај ме и одговори на питање.

Ти не можеш да разумеш зашто сам ја постао комунист. А твоје реакционарство има за мене други значај — одговори Мишко, бришући знојаво чело и не гледајући оца, уверен да он ова питања доноси из полицијских извештаја.

А који је то други значај?

Компромитујеш ме. Стидим се кад прочитам твоје име у режимским новинама.

А не стидиш се што те храним, облачим и што живиш у господској кући?

Стидим се.

А стидиш ли се, слепче, што си се заљубио у једну попишуљу!

Тебе се не тиче у кога сам се заљубио — каже Мишко тихо, очекујући поуздане вести о Савки.

Алал ти памет и поштење! Требало је од полицајчине Вујковића да сазнам зашто ми је син комунист. Требало је то да чује и мој шеф кабинета и да пре мене прочита записник са саслушања твоје попишуље која каже, бранећи те кобајаги, да си ти комунист због некаквог Едиповог комплекса! Неке јеврејске измишљотине! Пребледео сам, шлог хтеде да ме удари

кад прочитах шта је све испричала та госпојица Матић.

Мишко претрну од страха: Савка је све избрбљала у полицији! Мора, али сада мирно, да пита оца:

Шта је то испричала та госпођица од чега си ти пребледео?

Пребледео сам и због тебе што си се затрескао у такву попишуљу. Не мршти се! Да, да... Та се твоја другарица госпођица упишала од првог шамара. Буквално се упишала као коза и истрљала све што је знала и што је нису ни питали. Пријавила је сваког за кога је чула да је комунист. Каже Вујковић, церекајући се, да такву попишуљу није имао у својој каријери. Права је бара била под њом, па се полицајци шегачили, замахивали да је ошамаре, а само би је повукли за нос...

То су свињарије! — продра се Мишко. — Ти и Вујковић сте исти.

Охо! Ја и Вујковић смо теби исти?!

Утрчава Душанка и надноси се над Бору:

Како можеш болесно дете да мучиш тим полицијским простаклуцима? Знаш ли ти да је он јутрос имао скоро четрдесет температуру?

Има он четири стотине Стаљинових степени у својој глави, на твоју и моју несрећу! Родили смо зло народу, а себи срамоту!

Бора Пуб изађе из собе залупивши врата.

Душанка сузећи покушава прекорима Бори да теши Мишка који се осећа пониженим као никад у свом животу. Замоли мајку да га остави самог, окрену се ка зиду, а у глави му одјекују Борине речи „попишуља", „коза", „права

бара била под њом..." Па она је издајник! Она је и о њему све што зна издиктирала у записник, а он још није ухапшен само зато што је син Боре Луковића. Одлучи да више никад не види Савку Матић и, ако не буде ухапшен, чим прездрави, учиниће нешто због чега га морају ухапсити. Заћута и пред мајком. Када Наћа уђе, окреће се к зиду. Лекове узима на мајчину молбу и присилу. Лекар га свакодневно обилази и тврди да му је само једно плућно крило захваћено и да ће се извући без тежих последица. Њему је свеједно с каквим ће се последицама извући; једино жели што пре да изјури из куће, јер га збуњују и поруке другова које му преноси мати: нека болује што дуже. И како дани пролазе, температуру више нема, он схвата да не болује од назеба него од љубави, од одлуке да се растане, да се већ растао са Савком. Тако је само одлучио, али се у њему, у осећањима, у неодољивој жељи да је што пре види, није догодио раскид. Како да победи себе? Овај бол је његов први љубавни бол. Волео је у гимназији две вршњакиње, и не зна када и зашто је престао да их воли. Као да их није ни волео. Волела је њега Наћина најружнија другарица, он њу није, а била му је прва жена. Спавао је с њом неколико месеци, заморила га и чак му се сасвим отуђила силином своје љубави, па је оставио, заричући се да више никад неће загрлити жену коју истински не воли. А Савка Матић је била прва девојка коју је истински заволео и грлио, волећи је све више што је више грли. И сада је крај. Да, крај. Крај! виче себи.

А у поноћ, кад су сви поспали, у неком бунилу, у неиздрживој жељи да је види и каже јој све што мисли о њој, а мисли најгоре, устаде, обуче се и, носећи ципеле у рукама, ишуња се из куће. Обу се на улици и пожури ка трамвајској станици, с чудним осећањима: као да после десет година пролази својом улицом, а не после шест дана! И звезде су некако прекрупне, и небо је прениско и равно, и дрвеће се скаменило у неком апсолутном мировању. Тишина је задавила и вождовачке псе, трамваји су засвагда некуда отишли. Мора пешице, чак у Крунску, а ноге му поклецују, задихан је, не може да пожури. Београд му се стиснуо тишином, као да је убијен оном кошавом која је неколико дана и ноћи насртала на град да га сравни. А у њему, кад стиже до Савкине куће, срце тако затутња да он обема рукама притисну прса и оста пред капијом све док не осети да се на њему хлади зној и да опет цвокоће од унутрашње студи: шта прво да јој каже? Звони по уговореном знаку, не пали се светло, понавља звоњаву. Њена мати, не палећи светло, одшкрину врата:

Шта ви хоћете ноћас? Знате ли ви одакле је она дошла?

Знам, госпођо!

Благо је одгурну и из предсобља уђе у Савкину собу и стаде ослоњен на затворена врата. Срушиће се.

Ти си, Мишко? — јави се шапатом Савка.

Упали светло.

Она упали лампу са ноћног сточића поред кревета. Подними руке под главу и крупним,

црним очима загледа се у њега уплашено, па уврећено:

Не гледај ме иследнички!

Те речи му дадоше снагу да проговори, не успева да скрије дрхтање гласа:

Шта се то с тобом догодило?

Она ћути и посматра га строго.

Хоћу да ми испричаш цело своје саслушање.

Скини капут, седи и понашај се пристојно. Ја не пристајем на комунистичку полицију — сачека да седне и скине капут. — Испричаћу ти целу истину, али теби као човеку кога волим, а не партијском активисти.

Ја сам једно, Савка. Ти си то знала откад сам први пут ушао у твоју собу.

Знала сам да ти тако хоћеш. Али сам и знала да то није истина. Човек није једно, а најмање може бити партијски активист... Но, заблуда је твоја истина... Та моја ствар са полицијом је ужасно једноставна. Најпре, ја не могу да лажем ни најгоре барабе какви су полицајци. А друго, не подносим батине. Мене у животу никад нико није ударио. Ни отац, ни мати, ни деца у детињству.

И мислила си да проживиш живот тако... без батина?

Без ироније, Мишко. Рећи ћу ти оно што треба да знаш о мени, што својом кривицом ниси хтео да знаш. Ниси имао потребе. Ја сам твоја женска, ти си мој мушкарац. А мисли, идеје, дух, то је за обоје било неважно у мојој постељи.

Није истина. Ја тебе никад не бих заволео да нисам веровао да си марксист и револуционар.

О томе шта је револуционарно, ми никад нисмо мислили исто. Ти ниси разумео моја схватања.

А каква су то твоја схватања која ја нисам могао да разумем?

Да ли то тебе озбиљно занима?

Да.

Онда ме слушај. Ја сам постала марксист због превратничког циља те филозофије. Мој дух је обузела идеја која преокреће свет, онако како то може својом апокалипсом да преокрене Бог. Творац. Наравно, у верниковој фикцији. А ја сам одувек, још кад су ме плашили бабарогама и ђаволима, била на страни сатане. Оног што је против свемоћног и свевишњег. Та ме сила као идеја узбуђивала. Ако баш желиш да ти докраја искажем своје схватање револуције, она је за мене сатанистички принцип. Порицање свега постојећег и заснивање неког друштва, неког света који не постоји. То није ни свет хармоније, ни опште среће, ни свељудске правде и једнакости, што су конструисале све утопије и религије. — Узима чоколаду са сточића, прелама је, пружа му половину. Мишко одбија. Једући чоколаду, Савка мирно настави — Стварати непостојеће, а то значи немогуће, то је за мене као духовна и емотивна обузетост, страховито узбудљиво. Слушаш ли ме? Зашто дрхтиш? Незгодна ти је столица. Дођи и седи на кревет. Можеш да се свучеш и легнеш...

То ми не пада на памет! Настави са својим... револуционарством!

Наставићу, али захтевам да се не понашаш као полицајац... Иначе... Добро! Рећи ћу ти целу своју идеју. Ја никад нисам веровала у праведно и срећно друштво. Срећа је најпакленији изум, ако се замишља изнад задовољства два бића — супротних полова и обострано јаке привлачности. Можда је и материнство нека срећа, али само док траје сисање... Док мати својим млеком храни своје дете. А потом, потом, знаш и сам патњу родитељских љубави. Молим те, не крши прсте, смири се, завршићу ти своје схватање о револуцији. Ја сам, дакле, уз комунистичку, марксистичку револуцију зато што она настоји да руши нешто што се чинило вечним, а намерава да започне нешто што нико не зна шта ће бити. Нешто што се у комунистичкој пропаганди назива срећна будућност... Будућност?! Знаш ли нешто од производа људског мозга што је неизвесније, нереалније, бесмисленије од будућности? Од брбљања о будућности, драги мој Мишко, глупља је само вера у људски разум и његову моћ...

Не могу више да слушам твоје будалаштине!

Мораћеш до краја да је чујеш... Седи, завршићу. Дакле, ја нисам успела да сазнам ниједну нереалнију, луђу, авантуристичкију идеју од идеје комунистичке револуције... У овом времену авиона и подморница, то је за мене једина колумбовска, магелановска авантура... Успињање на сам врх Хималаја. Силазак на дно Тихог океана... Дакле, некакво делање са не-

престаним ризицима... На жалост и најчешће, врло баналним ризицима.

Мишко Пуб дрхти и од бесмислене логореје девојке чијој се интелигенцији увек дивио, а сада се чуди себи, па је опет прекиде:

То су твоје, али само твоје литерарне будалаштине! Је ли истина да си од првог шамара... пропевала... све издала?

Ништа ја, Мишко, нисам певала, ни издавала, односно, проваљивала, како то ви организовани комунисти кажете. На питање с ким се дружим, ко ми долази у кућу и о чему разговарамо, ја сам рекла целу истину.

Али та истина је издаја!

Истина није издаја. А и да јесте, ако се та истина брани трпљењем батина и шамара, ја ту истину нећу да браним. Није да нећу. Не могу то понижење од ударача по лицу да поднесем. То понижење ми је теже од сваког физичког бола. Ја знам бол абортуса... Вађење зуба и много шта друго што сам трпела, да ти не набрајам. Али тај ужасни чин, то понижење достојанства, то шамарање полицијских дрипаца — не могу да поднесем ни за једну вредност овог света. Мени је, Мишко, туча људи гора несрећа од рата. Рат је убијање са неким великим мотивом, или великим морањем. Животиње, и то мушке, уједају се и туку роговима, само за женку, за време парења! Или кад изгладне, па се хране оним немоћним, оним који већ липсава. Од свих животиньских врста, једино се људи туку због мишљења, због идеја. Нервирам те? Хоћеш ли да заћутим?

Кажи све!

Можда је требало ту жељу да ми изразиш још пре неколико месеци. Мање би се разочарао. Но, свеједно. Људи се сретну, у истинама, чак и кад се много воле, само једном. Само једном... Мушкарац и жена кад се грле и истовремено врисну... И још једном... — заћута и спусти поглед на своје беле руке на плавој пресвлаци ћебета.

Мишко осети неку зјапећу празнину у њој коју покушава да скрије бујицом речи и тихо упита:

Зашто само још једном?

Зато што се само на истини могу да растану они који се воле. Поготову ако је растанак неминован. А да би био неминован, они су приморани да виде истине које нису видели. Нису хтели. Нису им биле потребне... Љубав може да се започне и лажима и обманама, али се најчешће окончава истинама. Желиш ли да ти кажем целу истину о мом комунизму и револуционарству?

Не желим.

Али ја желим да ти кажем још неку реч. Слушај ме. Ја сам постала некакав, додуше стварно само салонски револуционар, читајући Достојевског. Маркса и марксисте читала сам после Достојевског. Код Достојевског сам нашла најлуксузнију идеју о човеку и свету. Идеју да ниједна хармонија света, ниједно срећно људско друштво није достојно свог постојања ако у његове темеље треба да кане једна дечја сузица... Сећаш ли се тог места. Хтела сам да поверујем да у тој комунистичкој будућности, у тој фантазмагорији, људи неће тући децу. Ја

Достојевског обожавам не због његовог христољубља, него због његовог децељубља.

Савка, не фразирај више! Ти си издала! А то је страшно, страшно... Шта ћу ја сада? — Мишко шакама прикрива лице, дрхти, повија се на столици, крије сузе.

Савка се придиже:

Нисам тебе издала, мили мој... Нисам. Ја сам оним полицијским идиотима испричала целу Фројдову теорију о Едип-комплексу, само да одбраним тебе... Да те не туку...

Мишко се усправи, скиде шаке са мокрог лица, викну:

Какве ја везе имам са Едип-комплексом? Ти си ме издала!

Она поћута, не кријући тугу:

Ех, мој Мишко... Вижљави, страсни, глупи мој дечко... Схвати, најзад, најпростију људску истину: жена и мушкарац се не воле, не спавају заједно, не љубе се и не праве децу зато што верују у исте идеје и што заједно желе комунизам... И ти ћеш сада као прави, нормални, здрав мушкарац брзо да се скинеш и легнеш поред мене... Страховито сам те се зажелела... Страховито... Дођи!

Мишко Пуб се заклати на столици, она му се са креветом примаче надохват руке, откри обе ноге, он пружи обе руке ка том лебдећем телу, које га вуче у себе.

Свлачи се брзо. Смрзо си се, сав се тресеш, орлићу мој голуждрави... Дођи, шта чекаш? Још ноћас, буди ноћас издајник, не бој се тог најнегрешнијег греха... Само још ноћас, а у

зору, одлети својој другарици која се херојски држала пред класним непријатељем...

Мишко Пуб више не чује њено бундаво шапутање, скида сако и џемпер, откопчава каиш на панталонама, али му се одједном коче прсти, не може дугмад да пронађе, стоји и гледа је већ целу испод подигнутог покривача, јекну од неке муње у мозгу — Зар са издајицом?! — шчепа сако, џемпер и зимски капут и изјури на улицу, остављајући за собом отворена врата.

ЧЕТВРТА ГЛАВА

1

Вукашин и Милена завршиће вечеру у ћутању, што се у последње време збива са сваким њиховим обедом. Јер оно што их посебице мучи, отац и ћерка не могу једно другом да кажу; њу Владимирово отуђивање од ње и недоличан живот који води, а њега предосећање зле сутрашњице земље и уверење да је читав његов живот залудност доследности и промашај у избору циљева. У политици са својим идејама ништа није остварио, у породици — пола свог живота без жене и љубави, са децом, не зна се које је несрећније. А шта тек чека Владимира који је живот почео најгоре: очевим путем, а против оца!

Цана распреми трпезу, Милена му шапну вечерњи поздрав и оде у своју собу, он привуче столицу радио-апарату да сачека вечерње вести Радио-Лондона, а зазвони телефон. Подиже слушалицу:

Катић... Молим?... Кабинет кнеза Павла?... Не терајте шегу!... Добро вече... Да, Вукашин Катић... А о чему ви, намесниче, и ја треба да разговарамо? Ви, претпостављам, знате моја политичка уверења... Без сумње, прежив-

љавамо одсудне часове... Ја у двор не желим да дођем из начелних разлога... Зар се морамо ноћас срести и то у Белом двору?... Добро, извршићу патриотску дужност. Не шаљите ми ваш ауто и официра. Ја ћу доћи таксијем. До виђења, намесниче.

Вукашин Катић не спушта слушалицу, стоји запањен: кнез Павле Карађорђевић, први намесник, стварни монарх док непунолетни краљ не заузме престо, зове њега, задртог републиканца, на разговор „о судбини државе која нам мора бити преча од наших политичких уверења", како тихо и прекорно рече кнез Павле Карађорђевић, додајући: „Вас, господине Катићу, вечерас не зове на разговор краљев намесник; вас зове човек који је својом дужношћу што му је усуд наменио, у овим данима најодговорнији за опстанак Југославије. Ви вечерас не долазите у двор, ја вас зовем у кућу југословенске судбине."

Тај разговор не може остати тајна. Вукашин Катић ноћу одлази у Бели двор на саветовање с кнезом Павлом! Али, њега је и Пашић 1914. године, као свог најљућег противника, звао да му чује мишљење у судбинским часовима Србије, и он је одлазио и говорио шта мисли, не изгубивши своје достојанство. Сме ли то да не учини ноћас, сме ли сада да му буде преч свој понос од отаџбине и слободе, свеједно какве су? А затим: осим пријатељског уважавања и настојања Слободана Јовановића и Драгише Васића да га увуку у Српски културни клуб и њихову политику националног препорода, никог другог у овој земљи одавно не занима

шта мисли и предлаже један Вукашин Катић. Политички мртвац! Овим телефонским позивом кнез Павле, његов начелни противник, тај енглески Србин, више Енглез но Србин, тај стварни владалац Југославије који презире поданике у чије име влада, у критичним тренуцима земље осећа потребу да чује баш његово мишљење. Нема начела у чије име се може одбити тај позив.

Спусти слушалицу и обуче капут. Сакриће од Ивана и Милене да одлази у Бели двор. Оде на Славију, узе такси и нареди му да га вози у Бели двор, на Дедиње. Таксист с неверицом двапут пита за циљ и он му одсечно понавља:

Возите у Бели двор на Дедиње!

Пред капијом Белог двора сачекује га мајор, поздравља наклоном, представља се да је ађутант Његовог Височанства и води га стазом којом никад није прошао, нити је до сада видео Бели двор, сем на фотографији. Иде лагано, у недоумици: није ли ово његова морална капитулација? Сенилна одлука! Требало је да се посаветује са Иваном и Миленом. На широким мермерним степеницама застаје: да ли је обучен за ову прилику? Поправља кравату. Кнежев ађутант га сачекује, уводи у велики хол са сликама по зидовима (према сликама и у Лувру Вукашин Катић је остајао равнодушан), отвара му врата: у великом кабинету, окренут му леђима, кнез Павле, висок и витак у официрској униформи, с рукама на леђима, стоји загледан у слику: го младић рве се са змијом, старац обвијен змијурином умире на стени пред њеним развилапљеним устима, иза њега лежи младић уби-

јен од змије... Лаокоон, сети се Вукашин те слике, не зна где је видео, ни ко је насликао; помисли с лаким презиром: и овај кнез, као и сваки кнез, љубитељ је сликарства.

Кнез Павле Карађорђевић се нагло окрену као да је ухваћен у неком недоличном положају и пође у сусрет Вукашину Катићу, господствен и озбиљан, са лицем које не открива осећања. Рукује се и води га округлом мермерном сточићу са позлаћеним постољем, окруженом са три фотеље и малим канабеом испод слике Лаокоона; кнез оста стојећи док Вукашин не седе. Вукашину Катићу је врло неудобно у фотељи какве је виђао у француским дворцима (зна а неће да зна назив тог стила), спутан је и укочен, још му је непријатније што му је пред очима на слици го човек који се рве са устремљеним питоном. Змије и немоћни, голи људи. Симбол је толико наметљив да не верује да је случајан. Али, нема куд, смирује руке на наслонима фотеље и чека да кнез проговори:

Захваљујем вам, господине Катићу, што сте се одазвали мојој молби. Ми се нисмо срели од 1915, када смо у Паризу сарађивали на југословенском уједињењу. Ви као Пашићев изасланик, ја по налогу свог брата, тада регента Александра.

Да, сећам се. Тада нисте били ватрен Југословен.

Вршио сам патриотску дужност, као што и сада чиним. Имао сам потребу да вечерас чујем српског политичара који је, колико знам, најдуже у опозицији против монархије и свих њених влада. И који, по општем мишљењу, није

јавно подржао ниједну ствар у коју не верује. И која није истина.

Нисте у праву. Изговорио сам ја и неке заблуде које се по последицама не разликују од лажи. А заблуда и лаж су сестре. Да сам имао политичке слободе, своју странку и новине, ко зна колико бих неистина и заблуда изговорио и написао.

Ја могу само да жалим што је мој велики брат, сигурно не из себичних или антидемократских разлога, 1929. био приморан да ограничи политичке слободе и забрани странке, да би Југославију спасао од распада.

Неслободом, намесниче, не треба спасавати ниједну државу. Нити се она тако може спасти.

Кнез поћута, гледајући га мирно својим крупним, тамним очима, па настави:

Мишљења сам да у историји има стања и догађаја када смо приморани да поступамо и против својих уверења и жеља.

Не. Ни за отаџбину не треба делати ван својих уверења, нити лагати. Стари Монтескије нас опомиње да је сваки грађанин дужан да умре за своју отаџбину, али никога не треба обавезивати да лаже у име отаџбине.

Да нисам на дужности на којој сам, био бих вам истомишљеник. Међутим, ја нисам слободан да будем слободоуман. Пре но што почнемо разговор због којег сам вас и молио да дођете у кућу коју не волите, желим да вам кажем и ово: моје поверење у вас заснива се и на чињеници да сте ви један од ретких виђених људи у Београду који ме не оговара да сам дезертер

из прошлог рата и да желим свом синовцу да преотмем престо. А у Београду је, на жалост, оговарање садржина свих разговора о политици и уметности.

Уверен сам, намесниче, да од мене нећете тражити да вам помажем у спасавању монархије и династије. А надам се да ме нисте позвали ни да ми понудите мандат за састав владе.

Кнез Павле задиже скут блузе, извади из џепа златан сат, погледа га, а лицем му прелете титрај страха од прочитаног времена.

Позвао сам вас да чујем ваше мишљење о будућности Југославије. Од овог тренутка, за непуна три сата, наша влада мора одговорити Рибентропу: прихватамо ли пакт са Немачком? У противном, Немачка се неће осећати одговорном за будуће догађаје. Који су то догађаји, не треба да нагађамо. Наш рат са победником Француске и читаве Европе.

Мало времена имате за толико тешку одлуку, намесниче. На такав ултиматум је тешко одговорити мудрошћу. Ваш брат Александар и Никола Пашић на ултиматум Аустро-Угарске 1914. одговорили су храброшћу.

Храброст у политици, господине Катићу, ретко када доноси користи. Особито малима и слабима, какви смо ми. Наше питање је категорично: како опстати, како преживети овај рат?

Данас опстати не значи само преживети. У *историји се опстаје, по мом мишљењу*, само верношћу себи. Традицији, духу, судбини. Мали и слаби, само тако могу опстати! Па ако и страдају, опет постоје.

Кнез Павле спусти поглед и заћута. Вукашин то схвата као несигурност и не жели да је уклања. Чека да намесник проговори:

Немачки ултиматум није једини под чијим се ударом ових дана нашла Југославија. Данас по подне су ми и посланици Енглеске и Америке поновили своје ултиматуме: сматраће нас својим непријатељима ако потпишемо пакт са Немачком. Одједном, свима смо неопходни. И свима смета наша жеља да у овом светском рату останемо неутрални. Силе обеју зараћених страна захтевају да им се жртвујемо. Надам се да је сваком добронамерном Југословену јасно да је моја спољна политика имала циљ — неутралност. Све сам чинио да сачувам Југославију од опредељивања у овом ратном сукобу, јер јој опредељивање у овој фази, и са садашњим односима снага, доноси неминовну пропаст. Али, у тим настојањима нисам успео.

Ниште. Све је против вас. Политичари, војска, народ. Сељаци, омладина... То треба да знате.

Знам, господине Катићу. Ја сам данас најомраженији човек међу Србима. Упркос томе што све чиним за опште добро. А ја га видим у спасавању земље од рата.

Ниште, намесниче, народ уверили да желите да сачувате неутралност. Очигледна је ваша окренутост према Немачкој.

Кнез Павле устаде, оде до свог писаћег стола, узе стилизовану бочицу са жутом течношћу, отвори је и помирисе. Затим остави бочицу на столу и врати се на канабе.

Зар ви, господине Катићу, озбиљно мислите да је мени, Русу по мајци, Србину по оцу, Енглезу по образовању и схватању демократије, са рођачким везама са енглеском краљевском кућом, мени коме је жена Гркиња, најинтимнији пријатељ ми је Енглез, дакле, Енглеска ми је друга отаџбина, да је мени од Енглеске и Француске ближа једна нацистичка Немачка? Расистичка, антисемитска Немачка и један Адолф Хитлер, са својим агресивним циљевима, својим тоталитарним варварством? Кнез Павле не успева да скрије подрхтавање свог гласа.

Ја, намесниче, не сумњам у ваше симпатије за Енглеску. Али, нисам уверен да нећете, упркос својим интимним осећањима, политиком коју водите постати издајник обе своје отаџбине, Југославије и Енглеске.

Знам. О мени као издајнику говоре и комунисти и српски патријарх, и генерали и кафеџије. Тако о мени мисле и господа Черчил и Идн и такве ми поруке шаљу.

Тако о вама мисле сви демократи. О вама као државнику који се последњих година опредељује за Немачку мисли огромна већина народа којим владате. У то сам убеђен. Ја знам да је оно што зовемо мишљењем народа, више право но истина. А свестан сам и тога да је свакој нацији и њеном постојању неопходан издајник. Неопходан је кривац за национални пораз. Ако вам то може бити утеха, бар у српској историји, за опстанак српског народа и његов отпор поробљивачима, подједнаку духовну и моралну улогу имају Милош Обилић и Вук Бранковић.

Кнез Павле се загледа некуда изнад Вукашина Катића; бледило на његовом лицу постаде видно и под топлом светлошћу стоне лампе са жутим абажуром на радном столу. Мало се нагну ка Вукашину и упита тихо:

А сматрате ли ме ви издајником?

Ја вас не сматрам издајником. Али не сматрам да водите мудру политику. Нисам уверен да сте учинили све што је требало учинити за спас државе коју желите да сачувате.

Кнез Павле га загледа, а његово бледо лице постаде још блеђе:

А шта сам то, господине Катићу, могао да учиним за спас Југославије што нисам учинио?

Југославија, ако треба да постоји, не може постојати као краљевина. И са српском династијом. То је историјски пропала ствар.

Како можете очекивати од мене, монархисте по убеђењу, сада првог намесника и стрица непунолетног краља, да укинем монархију и прогласим републику? Тај захтев, и када би био спасоносан за Југославију, у шта нисам уверен, не могу да испуним. Као републиканац, то морате знати, Срби су за монархију зато што верују да им монарх чува државу. Пре првог светског рата — Србију, данас Југославију. Ако је то заблуда, онда је то она заблуда која једном народу чини историју и даје идентитет, оно што ви сматрате условом опстајања.

Вукашин Катић замоли за дозволу да припали цигарету. Увиђа убедљивост намесниковог мишљења, зна из сопственог искуства да су републиканци беле вране у Србији, групице ин-

телектуалаца без икаквог утицаја, па смишља убедљивији аргуменат за доказ намесникове лоше политике, а он настави:

Осим обнове парламентаризма и решавања хрватског питања, шта сам још могао да урадим за ових пет година у овом змијском колоплету какви су односи међу југословенским племенима? Сматрао сам да је хрватско питање — животно питање Југославије. Убеђен сам да се Хрватима мора дати слобода и аутономија, да би имали разлога да живе у Југославији и да је бране.

Вукашин Катић гледа у Лаокоона и змије и тај одвећ драстични симбол људске судбине каква је, по свему судећи, и човека који седи испод те слике, и не једино његове. Смета му да срећено развија своје мисли, па ћути и брзо увлачи димове. А кнез Павле га посматра и чека одговор:

Што се Хрвата тиче, ја сам, намесниче, уверен да је њихов главни историјски циљ — своја држава, а не заједнички живот са Србима. Нема решења хрватског питања у оквиру Југославије.

Ја решење хрватског питања видим у демократији.

А ја вам тврдим: Хрватима је више стало до своје хрватске државе но до демократије. Њима је хрватство изнад сваке демократије. Сву слободу виде у хрватству. Бановином Хрватском нисте решили ни хрватско питање, ни учврстили Југославију. Ви сте тиме само започели њено растурање.

Кнезу Павлу као да заигра уснa, али упита мирним гласом:

Како да схватим ваше мишљење?

Просто, намесниче. Требало је ићи докраја у стварању федерације или разједињења. Хрвате сте половичним решењем оставили незадовољне, изазвали сте словеначки сепаратизам, а Србе озлоједили и окренули против себе. Сада су они без државе. Остали су без Србије, а Југославија им више није држава.

Србе данас нико не може имати уз себе. Јер они нису ни са собом. Мучан, неподношљив народ.

Вукашина Катића пријатно изненади ова искреност кнеза Павла Карађорђевића. Да не воли Србе, то се само закључивало из његовог понашања и честог боравка у Словенији и блискости са хрватским политичарима, али нико од њега није чуо шта мисли о народу у чије име влада.

Имате право, намесниче. Срби су народ неусаглашен са собом. То је народ са циљевима изнад моћи, а са животом испод својих снага и вредности. Без обзира колико воле слободу и гину за њу, Србима је тешко владати без бича и мамуза. Није случајно да су Срби, после Пруса, најбољи војници у Европи.

Да. У миру су руља, у рату — стрељачки строј. Али државоборство им јесте прва политичка врлина.

Ја сам одавно посумњао да је државоборство политичка врлина. Ко год брани државу, брани неку власт. Ко брани власт, брани и неслободу.

Међутим, на нашу срећу, то није само српска особина. Најгора особина Срба је та што се пред великим понашају као велики, а пред малима као мали.

Вукашин Катић одједном схвати да се разговор са кнезом Павлом претвара у разговор истомишљеника, добија карактер какав не жели, па нагло заћута и смрачи се незадовољан својом распричаношћу.

Кнез Павле као да чу његове мисли, па мало повиси глас:

Што се Хрвата тиче, не могу у свему да се сложим са вама. Јесте Хрватима најпреча своја национална држава, али они добро знају да у овом времену ту своју државу не могу ни створити, ни сачувати без Југославије. Они ће због своје бановине бранити Југославију. Без бановине, они у Југославији не виде шта би бранили.

Нисам вам истомишљеник. Хрвати неће бранити никакву Југославију.

Лагано се отварају врата, појављује се кнегиња Олга.

2

Мршава, испијена лица, уплашена погледа, кнегиња Олга иде ка кнезу Павлу, не гледа у Вукашина Катића који устаје.

Кнез Павле:

Дозволи ми да ти представим господина Вукашина Катића.

Она му с леденом учтивошћу пружи руку и једва видно климну главом, говорећи:

Опростите, господине Катићу, морам кнезу да саопштим неке важне вести. Павле, пођимо у моју собу.

Кнез Павле, незадовољан њеном појавом и уплашен њеним изгледом, замоли Вукашина Катића да га причека неколико тренутака и пође за кнегињом Олгом која га уведе у своју неосветљену собу, ухвати га за прса да се придржава док говори на енглеском, брзо и тихо:

Паци, нас ће ноћас исећи сабљама! Децу сам склонила у њихову гардеробу, али то је непоуздано склониште! Бежимо некуда одмах, одмах!

Ко те тако уплашио, Олга?

Госпођа Камбел ме малопре посетила у друштву неке даме, жене вишег ваздухопловног официра, нисам јој запамтила презиме, и рекла ми да се спрема војни пуч и да ће нас, као Обреновиће, твоји ађутанти исећи сабљама! Дворска стража побиће нам децу! Паци, бежимо одмах одавде!

Кнез Павле ћути, спушта руку на женино раме:

Госпођа Камбел нас уцењује. Она наставља Черчилов ултиматум. И та претња заудара на прљавштине господина Ентони Идна, кога добро познајем још из колеџа. Нас неће побити, не бој се, драга! Крунски савет, намесници, влада и министар војске су уз мене. Има разумних људи у овој земљи.

Срби су подмукли, Паци! Зар ти њима још верујеш? Да си ти видео како су ме вечерас,

док су нам послуживали вечеру, гледали сви, цела послуга, ја нисам смела чај да испијем, ни деци нисам дозволила да пију млеко! Спасавајмо се одавде, ја ћу за два сата да се спакујем.

Куда ћемо, Олга? Ми не можемо побећи. А где да бежимо?

У Загреб! У Словенију, било где одавде! А можда још увек можемо да одемо у Грчку.

Не можемо у Грчку. Ја сам на дужности, Олга. Ја морам по сваку цену да извршим своју дужност.

И по цену наших живота, живота наше деце ти хоћеш да спасаваш један незахвалан народ који те мрзи, народ отрован пропагандом! — завапи на грчком: — Господе, господе, спаси нас... — Олга суво зајеца и прислони му главу на груди.

Он је помиловa по коси:

Смири се, драга. Још није све изгубљено. Још увек у овој земљи има разумних људи. Попиј валеријану, иди код деце. Смести их у своје собе, нека мирно спавају. Ти ме чекај у твом салону. Ја ћу до пола дванаест завршити данашње послове.

Паци, ти си частан и наиван! Ти још не знаш на шта су све спремни твоји Срби. То нису људи, то су хијене! Послушај ме, ти не можеш спасти Југославију, а изгубићеш поверење и у Лондону и у Атини. Нисам ти рекла, хтела сам да те поштедим, данас сам примила писмо од маме. Она не може да дође себи да Ти можеш да потпишеш пакт са Хитлером и изневериш Велику Британију и моју отаџбину

Грчку. И Марина је због тога проклетог пакта са Немачком врло нерасположена, јер те војвода од Кента пред њом назвао слабићем и кукавицом. Сви моји су врло несрећни због твоје политике. Сви су, Паци, разочарани у тебе, а нас ће овде побити... Нашу децу!

Врло ми је жао што они које волим и поштујем мисле тако ружно о мени. Што ме ни најближи људи не схватају. Што нико од њих не уважава стварност. Шта могу, Олга. Свет стоји на глави. Ја нисам ни први ни последњи човек у политици који није био схваћен и чије су намере наопако тумачене. Ја ћу учинити све да спасем Југославију и нас. Веруј у мене. Морам да идем и завршим разговор са господином Катићем.

Јелисавета плаче за тобом. Неће да заспи док те не види. Иди помилуј је.

Намесник Павле оде у дечју собу, девојчица скочи из постеље и плачући загрли оца, вичући на енглеском: Не дам те, тата!

Помилова је, обећа да ће се брзо вратити и потресен дечјим јецањем изађе из собе праћен кнегињом Олгом.

Врати се што пре, молим те! Не могу да будем ноћас сама са овим ветром. Ја га чујем као јуриш завереника на Бели двор. Чујеш ли? Свуда по двору неки ужурбани кораци, неко претеће шушкање! Нешто ће се страшно догодити!

Молим те, попиј валеријану! Смири се, Олга. Пожурићу.

Пољуби је у чело и остави у тами.

3

Вукашин Катић не скида поглед са Лаокоона, који га је узнемирио асоцијацијама на разговор с кнезом Павлом, иако је мишљење у симболима, а још више њихово илустровање, одувек сматрао дечјом подвалом. Па ипак: не понавља ли се тај антички мит у судбини овог Павла Карађорђевића? Тај човек, без обзира шта он, Вукашин, мисли о његовој политици, убедљив му је у својим напорима да спасе државу за коју сноси највећу личну одговорност. Али, он чини напоре који су изнад његових моћи и безнадежно се бори за једну државу, баш као што је и Лаокоон узалудно спасавао Трој у. Људи се најмање плаше праве опасности. Колико се сећа те грчке легенде, Лаокоон беше бивши Аполонов свештеник, који је саветовао Тројанце да не пуштају у град данајског дрвеног коња. Али „дрвени коњ" модерних Данајаца је управо Тројни пакт. Не сећа се ко је онда и зашто од богова пустио змијурине да усмрте Лаокоона и два му сина. Чија се то освета изврши над мудрим саветодавцем? Можда човеку није ни дато право да спасава човека? А још мање право има да спасава град и државу. Није ли сада он, Вукашин Катић, некакав јадни Лаокоон?

Чим се кнез Павле појави у вратима, Вукашин Катић га упита:

Намесниче, ко је насликао ову слику?

Ел Греко. После Тицијана, мој најомиљенији сликар. — С кнежевог лица као да се мало разиђе брига и сета. — Је л' вам се допада слика?

Не допада ми се ноћас та слика, намесниче.

Кнез приступи слици:

Молим вас, погледајте тај ковитлац телеса уписан у мркозлатасту масу на чијој позадини је чврста и драматична арматура града... То је Толедо. А над свим тим земаљским олујно небо — плаво, зелено, сиво... Олујно небо прати олују самртног ропца Лаокоона и његових синова... Таласање мора се преноси у таласање телеса и змија... Видите ли ту трагику Лаокоонового лица у опроштају са синовима и светом? Док сам посматрао Лаокооново лице када сте ви наишли, ја сам се питао: у умирућем часу, да ли се Лаокоон покајао што је покушао да спасе Троју?

А ко су ти што голи и равнодушни стоје поред њих у самртном ропцу?

Богови, господине Катићу. Аполон и Дијана... Сви су богови равнодушни према онима који умиру за човеково спасење. Од уједа змија или распети, они, људи, немају право на самилост богова — кнез Павле оде до свог стола и помириса течност из бочице. Ухваћен Вукашиновим строгим и сумњичавим погледом, кнез Павле, држећи бочицу у руци, проговори: — Да вас не збуњујем и да ми се не чудите... Ово је једна персонификација моје мајке, господине Катићу... Њен парфем. Ви, вероватно, знате, моја мати Аурора Демидов оставила је мог оца кад ми је било четири године. Мајку памтим са два виђења. На јахти, на Женевском језеру, сећам се као сна, возили смо се са неким веселим, пијаним друштвом које је играло и певало. Увече ме мати вратила дадиљи. Тада ни-

сам имао пуних пет година. Други, и последњи пут, видео сам мајку на женевској железничкој станици. Био је снег, страховит мраз, имао сам осам година, са дадиљом стајао сам на перону, кад је воз стао. Из воза је скочила једна лепа, елегантна жена у бунди, узела ме у наручје и грлила и љубила, ронећи сузе док се није чуо звиждук за полазак... Тада ме пустила на снег и ускочила у воз... Више је никад нисам видео. Али сам запамтио њен парфем. И чезнуо сам за тим мајчиним мирисом, особито кад сам чуо да је умрла. Десетак година, био сам већ на студијама у Оксфорду, по Лондону и Паризу, ишао сам од парфимерије до парфимерије, док једног лета у Фиренци нисам пронашао ову бочицу у којој сам препознао мирис моје мајке. Била је једина у тој парфимерији... Видите, на мом је столу, а у овим данима, ето, имам неку потребу да га осетим... Шта све не чини човек, господине Катићу! Ниједан филозоф, ниједан психолог, ниједан писац, нико до сада није успео да нас упозори од чега све човек постаје несрећан... Опростите на овој дигресији. Шта желите да попијете? Чај или кафу?

После вечере не пијем ни чај, ни кафу. Довољна ми је цигарета.

Кнез Павле зазвони секретару, наручи себи чај и врати се на своје канабе.

А Вукашин Катић, дирнут овом неочекиваном и незаслуженом исповешћу кнеза, који му никада и ничим није био симпатичан, осетивши у њему човека животом рањеног, рече:

Да. Као што нас нико, ни родитељи, ни учитељи, ни филозофи, ни пријатељи, нису могли

да поуче како се на овом опаком и сулудом свету може бити спокојан и разуман.

Кнез Павле погледа на сат, лице му се затеже бригом:

Имамо мало времена. У десет ће доћи Крунски савет да донесемо коначну одлуку. Дакле, господине Катићу, поред немачког ултиматума, примио сам још неколико ултиматума. Јуче ми је господин Черчил у име Велике Британије послао поруку да ће Југославију сматрати непријатељем, ако потпишемо пакт са Немачком. Америка, која следи Британију, такође нас уцењује. Господин Рузвелт послао ми поруку да се на будућој конференцији мира Југославија не може ниједном добру надати ако склопи пакт са Немачком. Како вам рекох, данас су њихови посланици поновили ултиматуме.

Ја се надам да вам Черчил и Рузвелт нешто нуде кад захтевају од вас да не потпишете пакт са Немачком.

Нуде нам обећања да ће после њихове победе наша верност бити награђена.

Које вам гаранције дају?

На моје питање: какве нам гаранције даје Британија да ће нас помоћи када нас нападну немачке армије које су нас питонски стегле са свих страна, господин Идн ми одговара да у овом часу Британија није у могућности да нам пружи хитну заштиту, али да је извесно да ће нека помоћ стићи. Сада, он не даје никакве прецизне одговоре. Таква празна обећања Британија је давала Чехословачкој, Пољској, Француској, Белгији, Холандији, Норвешкој, и никоме није та помоћ стигла, нити је икога од својих

савезника спасла од Хитлерових тенковских армија и бомбардерске авијације. Немачка је прегазила Европу, Британија је доживела Денкерк, сада смо на реду ми и Грчка, па да се свом снагом баци на Совјетски Савез.

Јесте ли нешто са Русијом покушали? О томе се доста говори.

Јесам. Захтевао сам од нашег посланика у Москви, господина Гавриловића, да пита совјетску владу да ли је спремна да са нама потпише споразум о пријатељству и политичкој и војној помоћи. Совјети су му одговорили да су они спремни да са нама потпишу споразум о пријатељству, али да Совјетски Савез није спреман да због Југославије и Балкана ступи у рат са Немачком. Као што видите, све су велике силе сада против нас. Све захтевају да им се жртвујемо. Против нас су, разуме се, и наши суседи: Италија, Мађарска, Бугарска. А немачке армије су, као што знате, у њима, и Румунији, на нашим границама. Ми смо, господине Катићу, у тенковском обручу. У правом обручу смрти...

Вукашин пажљиво посматра бледо и бригом затегнуто лице кнеза Павла, који наставља:

На седници Крунског савета, министар војске дао је изјаву да наша војска није способна ни две недеље да пружи отпор немачкој армији, којој ће се сигурно придружити Италија, Мађарска и Бугарска. У босанским и црногорским планинама, каже, може још коју недељу давати очајнички отпор и — капитулирати. Тај би нас узалудни и бесмислени рат стајао неколико стотина хиљада живота, главне градове

порушене, разорене комуникације, пљачку, територију раздељену међу освајачима, народ у ропству. То су једини реални изгледи наше будућности, господине Катићу.

А како на такву будућност гледају Хрвати и Словенци? Мислим на чланове владе.

Мачек и Куловец су одлучно за хитно потписивање пакта са Немачком. Они тврде да Хрвати и Словенци нису спремни да узалуд гину и бране државу коју не сматрају својом и која се не може одбранити.

Логично. Хрвати и Словенци и у садашњем рату следе своје традиције. На страни су Немачке, која ће им помоћи да створе своје националне државе. — Вукашин припали нову цигарету и ућута.

Лакеј унесе послужавник са чајем и спусти га на сточић. Кнез Павле узе неколико гутљаја чаја и благим покретом одмаче шољу од себе:

А јуче и данас, саопштени су ми и домаћи ултиматуми. Начелник Генералштаба, генерал Симовић, запретио ми побуном војске и збацивањем намесништва ако потпишемо пакт са Немачком. Кад сам га упитао да ли ће војска бранити границе када нас Немци и њихови савезници нападну, генерал Симовић ми је одговорио да је он чврсто уверен да ће југословенска војска бранити слободу и част своје отаџбине. А на моје друго питање, да ли војска може одбранити слободу и част, господин Симовић ми је узвратио да се част брани без обзира на исход. На жалост, на дужности коју вршим, ја ту ритерску памет не смем да имам. И патријарх Српске православне цркве, његова Светост

Гаврило, долазио ми је данас у аудијенцију и рекао оштро и ултимативно, као свом ђакону: потписивање пакта са Немачком Српска црква сматраће издајом отаџбине и позвати своје вернике да бране српске светиње — крст часни и слободу златну... Чак ми и четнички војвода Пећанац прети камом, мени и мојој деци, ако потпишем пакт са Хитлером. Дакле, сви су против разума и реалности.

Разум који ви заступате, стварност коју ви видите, намесниче, то је једна страна разума и једна страна реалности.

А која је друга страна разума и друга страна реалности, господине Катићу?

Кнез Павле уплете прсте обе шаке и тај грч спусти на колена, нагнувши се ка Вукашину:

Разум и реалност које ви, намесниче, заступате, то је политички разум, и садашњица. Знам да политичар мора да их уважава. Али, државник, онај који брине не само за рат или мир, него који брине за судбину народа и његово постојање, мора да мисли и дела у име историјског разума. С погледом и у прошлост и у будућност. У најкритичнијем часу Европе, не смемо се због будућности сврстати међу тоталитарне и фашистичке земље. Ми по сваку цену морамо остати са демократским народима. Са непријатељем слободе и демократије, ми не можемо склапати никакве пактове.

Благо вама опозиционарима! Ви сте увек у праву! — рече кнез Павле јетко и први пут Вукашин Катић осети и нешто као презир у његовом тамном, дугом погледу, и одлучи се да му не противречи.

Кнез Павле поћута, лице му се поврати у пређашњи загонетни мир, па настави:

Треба да вам кажем можда најодсуднију чињеницу за доношење одлуке и у корист потписивања пакта. Располажем поузданим обавештењима да ће Немачка у другој половини маја напасти Совјетски Савез. Хитлеру се жури да склопи пакт са нама и што пре сврши са Грчком, и са сређеним Балканом да обезбеди свој јужни бок за рат на Истоку против бољшевизма. Та околност приморава Хитлера да од нас захтева само неутралност. А нама памет налаже да ту неутралност сачувамо док се Немачка не ангажује у рату са Совјетима. Чим Немци зарате са Совјетима, наше позиције нагло скачу. Ми стичемо велике предности и за одбрану и за опредељење на страну Британије и Америке када се за то стекну објективни и нама одговарајући услови.

А зар вам Хитлер не тражи пролаз трупа и материјала за напад на Грчку?

Не, господине Катићу. Немци не захтевају никакво наше ангажовање. Зар ви верујете да бих ја могао да убрзам слом Грчке, старог српског пријатеља и отаџбине моје жене?

Хитлеру се, намесниче, не може веровати. У то, сматрам, не треба да вас уверавам. То је, као што знате, политичар који гази све уговоре и сва обећања. За свој циљ, освајање света, користи сва средства.

У то не сумњам. Али, он је то чинио зато што му је кршење споразума и гажење задате речи доносило користи и победе. Да погази пакт

са нама, имао би само штете. А он не ради против себе.

Ради. Тај најмоћнији вођа и најбезначајнији политичар, ради против себе. Он је кратковид човек. Као и сви тирани. И као сви тирани, Хитлер не разликује мир од рата. Он своју моћ заснива на уништењу другог и рушењу туђег. Он не може да не ратује. Хитлер зна да смо му ми противници и он ће нас уништити у оном часу када то њему највише одговара. Смемо ли да му излазимо у сусрет?

Морамо. Јер тако одлажемо своју пропаст. А одлагањем своје пропасти, ми умањујемо размере те пропасти, а ја верујем... спасавамо Југославију. Одбијањем пакта, ми одмах жртвујемо Југославију. Наша дилема је, господине Катићу, ипак једноставна.

Тако само данас изгледа, намесниче. Јер овај рат добијају Британија и Америка. А садашњим опредељењем за њихову страну, данас се за коју годину губи рат, да би се сутра засвагда добио. Пактом са Хитлером одлаже се рат, да би се изгубио и рат и мир.

Чинити оно чиме се мање губи, то је, по мом уверењу, једина рационална политика малих народа данас.

Најбоља политика малих и слабих је далековида политика, намесниче. А то је: бити данас уз поражене, да би се сутра било међу победницима. У вашој рационалности, садржи се самообмана.

Кнез Павле ћути и гледа у своје стиснуте шаке.

У сваком случају, намесниче — настави Вукашин — мудрије је и далековидије је данас бити Хитлерова жртва него његов савезник.

Наста дуго ћутање. Ходником журни кораци. Топот страже у маршу испод прозора. Шумом око двора хуји кошава.

Улази капетан кога Вукашин први пут види, стаје мирно и наклоњен шапуће кнезу Павлу:

Ваше височанство, Њено височанство књегиња Олга вас моли да одмах дођете у њену собу.

Реците књегињи Олги да ћу доћи за десет минута.

Намесниче, ви више немате времена ни за мене, ни за краљевину, па да завршимо наш разговор... Када сте ме већ позвали да се саветујете са мном, онда ћу вам ја као стари опозиционар... као политичар без странке и присталица... као човек коме ни син није присталица, кога и унук сматра својим противником... на крају да кажем... Ви несумњиво мислите рационално, логично, савесно. У то сте ме вечерас уверили и сада се осећам почаствованим вашим поверењем. Али, ваша политика, заснована на разуму, чињеницама, реалности, апсолутно је ван разума, чињеница и реалности Черчила и Рузвелта, што не мора бити велика несрећа, да она није ван свести и осећања, ван чињеница и реалности српског народа. Ван његове историје. Ви настојите да спасете државу која се никаквим пактом не може спасти. Ви желите да спасете српски народ против његове традиције и воље. А он по својој традицији следи Запад и демократију. Народ неће ваш спас

с ослонцем на Немачку. Ваше спасавање народа он доживљава као вашу издају, а своју срамоту. Уосталом, ни ви ни ико на свету не може спасти, ослободити, усрећити, ни појединца ни народ, ако то они не желе. Ако то не одговара њиховом бићу, ако то није њихова воља...

И шта ми онда предлажете? — нервозно га прекиде кнез Павле и обема шакама ослони се на канабе.

Предлажем вам да не потпишете пакт са Хитлером.

Да дозволим да Југославија за петнаестак дана пропадне, да не извршим намесничку заклетву и не испуним завет свог брата, погазим своју савест, да будем, заиста, издајник?

Ви ћете свима бити издајник ако поступите по свом садашњем уверењу и својој савести. Издајником ће вас учинити ово време.

Кнез Павле спусти поглед, зажмуре, пољута, па рече тихо:

Да. Ви сте у праву. У историји је заиста тако: људи који виде оно што већина савременика не види, који знају оно што већина не зна, осуђени су на проклетство.

И људи који смеју оно што већина не сме, такође су проклети — упаде Вукашин саучеснички. — Ви, видим, имате храбрости да будете против већине, против народа којим владате. То је часно. Али... Чека вас дуго, дуго страдање.

Можда ће наши потомци, неко будуће покољење, схватити да сам поступао разумно и савесно. А то ми је важније од тога што ћу

данас бити проказан као германофил и издајник отаџбине. Обе — Југославије и Енглеске.

Улази ађутант Берник и рапортира:

Ваше височанство, дошао је председник владе. Долазе и чланови Крунског савета.

Кнез Павле се укочи са погледом изнад Вукашинове главе, оста тако неколико тренутака, па извади свој џепни часовник:

Југославија има још четрдесет седам минута да одлучује о својој судбини — каже кнез Павле чврстим гласом и устаје.

Устаје и Вукашин Катић:

О судбини те државе одлучено је, намеснише, оног трена када је и створена. Она нема спасиоца.

Кнез Павле га испрати до врата, захвали на „значајној размени мишљења" и изрази жељу да се поново сретну „у времену у коме ће важити други часовници".

Вукашин Катић се рукова без речи, забринут: излазећи из Белог двора, како да не буде виђен од чланова Крунског савета и министара? Али, то му не успе. Неки поздрави га толико нељутише да им он не отпоздрави. Када изађе на Дедињски булевар, он схвати да такси није стигао да позове, Кнез му није ни понудио аутомобил, па му мало лакну што мора пешице до Железничке болнице и трамваја. Пође лагано низ булевар, настављајући исту бригу: шта ће се сутра о њему говорити у Београду кад се прочује, а мора се прочути, да је у Белом двору скоро два сата разговарао са кнезом Павлом?

4

Обавештен шта се данас пре подне догодило у Бечу, професор Слободан Јовановић пре уобичајеног времена изађе из свог кабинета на Правном факултету и, такође ван обичаја, крену Александровом улицом право својој кући, уместо на ручак код „Српског краља", где најчешће обедује. Корача лагано, погурен, с десним раменом повијеним од торбе пуне књига, избацујући десну ногу на десну страну. (Зна да се у граду говори: Слободан је погурен и са спуштеним раменом од књига, а њему мило: нека један Србин буде погурен од књига! Сви су Срби погурени од мотике, секире, тешке торбе и бремена дрва. И кажу: десна нога му је шепава од седења по библиотекама и за катедром. Срби, оћопаве у рату, у планини од удара посечене букве, од камена у мајдану. Нека један Србин оћопави у библиотеци, за катедром.) Забринут је и тужан: можда је данас одржао последње предавање о Русоовом „Друштвеном уговору" и водио последњи разговор са својим асистентом и амбициозним студентима о легитимној и нелегитимној власти, теми о којој у последње време радо говори; можда му је ово последњи повратак с факултета који, поучен очевом тешком судбином политичара и научника, никад није хтео да замени ниједном установом са већом каријером; можда му је ово последње поздрављање скидањем шешира својим достојним ученицима.

На плочницима, за радни дан и подне, премного је људи, и сви су у групицама: потиштени

као да су сазнали за смрт неког блиског и значајног, или су развикани и размахани у претњи неком ко је свима починио велико зло. Зна зашто су такви и једни и други, па их заобилази, избегава им погледе, гледа преда се. Он и иначе пролази кроз гомиле људи незапажљиво, не загледа их, не примећује их кад га препознају и загледају.

Шта ово урадише с нама кнез Павле и Цветковић, господине професоре? — заустављa га непознат, а тројица притрчаше да чују одговор, додајући: — Зар ћемо ми с Хитлером бити савезници?

А зар сте, господо, од ове владе нешто друго очекивали? — одговори тихо, подиже шешир и продужи.

Наилази на повећу групу људи која слуша неког што виче:

Издали су нас кнез Павле и петоколонаши! Нећемо под Хитлеров скут!

Да га неко од ових гневних не заустави, Слободан Јовановић прелази на другу страну улице. Нити га занима шта они мисле о приступању Југославије Тројном пакту, нити жели да им ишта каже. Људску множину подноси једино у предаваоницама, као слушаоце и студенте; у људској множини и маси свагда осећа дух санкилотизма, њему страног зато што је рушилачки и ирационалан. Свет, по његовом, професорском искуству, претежно чине плиткоумници, по грађанском — злобници; ако се морају као појединци подносити (и са њима треба бити што мање), у гомили — никако; бити само са одабраним и пријатељима. Са љу-

цима разговарати о ономе у чему су надмоћнији; са политичарима о успињању на власт; са трговцима о паду под стечај; са уметницима о слави. Моћнима бити потребан — био је његов највиши друштвени циљ; то је постизавао памећу и знањем, лукавством и непоткупљивошћу; а од моћних ни у чему не зависити: то му је успевало, јер му од књигољубства нико није открио већи порок, а Срби су пред тим пороком немоћни и, осим лаког презира, немају према њему други однос. Живот је толико напоран и са смислом који се не наплаћује, па је веровао да је права мудрост живети са што мање противника и завидника, особито ових других, који имају моћ да свагда и свугде напакосте човеку, угрозе му рад, нагрде дан, поруше сан. Зато се он и не супротставља људима, него идејама; човеку се покорава, особито оном кога не поштује, и настоји да свако ко га слуша, а није студент, поверује да му је Слободан Јовановић истомишљеник. Глупаци верују да он мисли као они; паметнији су задовољни што су Слободанови истомишљеници. Одлазећи од њега, ако му нису ћаци, нека људи уживају у себи. Тим самозадовољством он их великодушно дарива. Задовољан је собом кад му успе да се будали гласно не смеје, што није лако, па се смешном — осмехује, са жалосним је озбиљан, са подлацем — забринут. Паметног саговорника пажљиво слуша, и кад је добре воље, лови га у нелогичностима и грешкама у знању за благ подсмех и пецкање. Сабеседника никад не напада свом снагом; најрадије га пецка. Од људи, најпријатније му је

са онима који духовито оговарају; од њих све сазна о онима који га занимају, без ризика да им се замери. На жалост, у Београду, као и на читавом Балкану, оговара се жестоко и грубо (у Немачкој — цинично, у Италији — раскалашно, у Француској — фриволно, што му највише годи). Да избегне просташтво домаћег света, он најчешће општи с људима пословно, кад мора, или кад жели да се забави. А да се заштити од људи, он се ником не исповеда и не отвара (уверен да је његов отац, кога обожава, био несрећан само зато што је имао најгоре српско својство — лаковерност, па је пред сваким у Србији и Европи био либерал — раскопчан и искрен); негује загонетност своје личности, а када осети да је прочитан, одмах се замути и као што се угрожена морска сипа испуштањем љубичасте магле скрива од непријатеља, он се прикрива каламбурима и туђим мислима. Одувек верује: глупаци и медиокритети су јасни; мудри људи су нејасни и недоречени; глупаци су искрени и храбри; паметни су неповерљиви и опрезни. Професорско звање и занимање дало му је право и створило навику да људе што више пита, запиткује, слуша их док му не досаде. И настоји да што мање буде с људима, што више са књигама; од људи — бира забавне, од књига — досадне.

Тако је то до овога дана било, тако је живео. Од данас настаје друго, и он ће морати друкчије. А зашто је под старост преусмерио свој живот, докле ће тим путем, где ће стићи он који је толико књига написао о људима из прошлости који су са добрим намерама и ве-

ликим идејама улазили у послове историје, а завршавали као изгнаници, у тамницама, гиљотинирани или стрељани? Слом очевог либералног идеализма у политици био му је такав наук да му се и живом и у гробу заветовао да ће у свом животу пре основати коцкарницу с куплерајом него политичку странку; да ће се пре потурчити него што ће приступити било којој странци. А о завереницима волео је само да пише и седи с њима у кафанама, слушајући им и ћутање. Сада их следи.

Сви су завети и његова животна начела потиснути нагло букнулом вером у своју националну мисију. Осетио је у себи нагон оне „свете дужности" да ступи у јавни живот, као што се за време рата ступа у војску да се брани отаџбина. Онако како је и Платон схватио обавезу да се бави политиком. И Платон је под старост ушао у политику. Као некад Платон, сада је он поверовао: једино разум и савест, истина и знање, могу спасти српски народ од пропасти, која га лагано и незаустављиво као туберкулоза обузима. А праве узроке и лек томе нико од позваних није добро видео, ни нудио излаз. Излаз су нудили само фанатици и варалице. У таквом стању, Срби су му личили на претучене Цигане, који се за добијене батине свете жени и деци. Зато је у старости, са неколицином истомишљеника, и основао Српски културни клуб: друштво искусних и стараца, да спасава слободу од омладине занете бољшевизмом, а српски народ од безнађа у коме се нашао у држави коју је створио. Тога дана, по повратку са оснивачке скупштине, сестра Правда му ре-

кла: „Забринута сам, Слободане. Урадио си оно што ниједан мудар старац не ради. Бориш се за будућност која неће бити твоја." Не остаје ли он и без прошлости? А то је једино стварно што човек има. Књиге које је написао, јесу ли оне такве да му прошлост обезбеђује будућност?

Сестра Правда отвори му врата и са видном стрепњом каже:

Нешто си прерано дошао, Слободане?

Данас треба што мање бити пред људским очима.

Сестра му прихвата торбу са књигама, помаже да скине капут, изува ципеле и обува топле, крзном обложене патике:

А они потписаше са Хитлером?

Кратко ће то да важи.

Како кратко?

Потписници су са неовереним овлашћењима. Нисам ручао. Испржи ми два јаја на око — улази у своју радну собу и седа у наслоњачу да сачека ручак.

Не жели ни са сестром да разговара о приступању Југославије Тројном пакту, јер онда мора да јој каже и оно што она не воли да чује; плаши се да јој каже то што се спрема, а што ће сигурно изменити његов и њихов живот. Већ незадовољна што се бави политиком, што је прекршио очев завет, она ће се уплашити за њега и својом љубављу уценити га да не буде тамо где никада није био, и са људима који му нису друштво. Њеном страху и љубави тешко му је да се супротстави. Од женског рода, блиска му је једино она, сестра. У основној

школи волео је (верује) вршњакињу, Јелицу, с којом се играо, а потом више никад ниједну жену није заволео, ни зажелео са неком да живи. Сестринска љубав му је несебичнија и од материнске: не тражи узврат; сестринска љубав једино захтева да се подноси. Лишена је и љубоморе, а он, знајући добро мушку, пријатељску љубомору на способност и успех, слути колико тек мора бити мучна женска љубомора. Сестри је неизмерно захвалан што је у истој кући, па га лишила мука и патњи због жене, с којом би морао бити под истим кровом да нема њу; што је, поред сина, њему неженьи посветила живот; он њој сву нежност за коју је способан и углед који је узноси. А обоје су поносни и преташти на свог оца, и своја имена; отац је деци дао имена својих идеала: сину име Слободан, прво такво мушко име у Србији, а ћерци — Правда, прво такво име у српском женском роду, па су и тим изузетностима били изнад своје околине и народа коме припадају.

Правда га позива на ручак у кухињу и наговара да се што пре преселе у Врњачку Бању, јер ће, по њеном уверењу, Немци окупирати Југославију, иако је приступила Тројном пакту, онако како су окупирали Мађарску, Румунију и Бугарску. На њену дугу и усплахирену молбу да што пре напусте Београд, у коме ће он као председник Српског културног клуба међу првима бити ухапшен, он тек када поједе за његов укус нешто препечена јаја, одговори и оно у шта више не верује:

Не могу се ја, Правда, више растати од своје библиотеке. А надам се да ће Немци има-

ти разлога да у Београду пре мене ухапсе бар неколико хиљада. Уосталом...

Не заврши реченицу, врати се у своју собу. Уосталом — значи да већ ноћас може бити све решено. Ноћас или идуће ноћи одлучује се и о његовој селидби, а можда и остатку живота. Може бити ухапшен и стрељан у некој београдској касарни. Југославија није Сиракуза из четвртог века пре Христа, а генерал Симовић није Дионисије Старији. Седе за свој писаћи сто и разгледа пошту: на примљеним часописима погледа наслове садржаја, на писмима — потписе. Не може ништа да чита. Скиде капут, разлабави кравату и леже на канабе. Уђе Правда, покри га шкотским ћебетом и упита га:

А шта си то започео да кажеш, па не заврши?

Хтео сам да ти кажем да се ја више ни од једног зла овог времена не могу склонити. — Узе јој руку, помилова је по надланици и додаде оно што она жели: Ти ћеш, сестро, са мном докраја. Навући завесу на прозору, хоћу мало да дремам.

Она без речи навуче завесе и изађе из собе. Испрати је сетним погледом: има ли право да на ово једино своје створење товари своју неизвесну судбину? Да ли је он заиста морао да ступи у политику у старости, кад сви разумни напуштају јавне послове и бринy своје бриге, а држава им постаје своја кућа, народ — своја чељад? Узори из прошлости за студенте су узори, за оне који уче историју, а не за професоре, који знају да историја није учитељица живота. Зар ће се он, професор уставног права,

писац политичких доктрина, историчар, старац, наћи са пучистима, међу горљивим националистима, амбициозним и властољубивим официрима, људима веће храбрости него памети, а који верују да могу историји да промене ток и смер? Зар ће се он наћи међу најлакомисленијима, онима што верују да се променом власти може да промени и судбина? Биће са онима којима је гнев најјаче убеђење...

У страначкој политици највише је мрзео радикале, у идеологијама — фанатике; револуције се грозио због њеног санкилотизма, због руље која задобија моћ коју ничим не заслужује. Антидоктринар и антидогматик, не припадајући некритично ниједној филозофији и ниједној теорији, трудио се да што више разуме, а прихватао је само оно што је његовом карактеру и схватањима света одговарало. Кад год су га у младости звали да приступи некој странци, он је с осмехом одговарао: „Ја сам Слободан и хоћу да останем слободан за све и од свих. Желим да живим своје име." А ако је у политици учествовао, чинио је то из мрака: вешто, ненаметљиво је протурао своје идеје, понекад и интригама поткопавао противника, гуркао друге на светлост јавности и поприште сукоба. У политици га није занимало оно што се јавно говори и пише, занимало га је оно што се ради тајно, о чему се ћути, а што и у демократији одлучује о народној и државној судбини. Никад се није нашао међу предводницима. Није имао власт, а имао је моћ. Нигде није био први, а на прваке је вршио утицај. Тако је стекао ауторитет који је испуњавао

његову амбицију: никоме није припадао, а многима је био потребан. У садашњици забављало га страдање амбициозних и пакосних, у прошлости највише — дворске завере и велике интриге.

Подједнако није подносио моралисаторе и неморалне, јер ни први ни други не поштују слободу. Није био ни националист, када су у његовој младости сви то били, није ни данас у старости, када то опет (сем комуниста) сви постају, јер ни нацији неће да се потчини. С младим санкилотима не може. Не само што га ти сматрају конзервативцем и реакционаром. Одавно је схватио: најнеизвеснија је слобода за коју се боре млади и храбри; трајнија је она слобода за коју се боре стари и мудри. Младима не треба велика слобода; они желе срећу и имају велику наду. Стари и мудри боре се за велике слободе; јер знају за шта је човеку потребна слобода. Није ли то што сматра мудрошћу она најгора, последња заблуда? Јесу ли му ови војни превратници, последњи истомишљеници? Ако доживи пораз, неће имати где ни за кога да, као Платон, оснује Академију. У овој земљи поражени се само пљују и никоме не треба њихово искуство. Људи верују једино у искуство успешних. Поражени служе да будале уверавају да су у праву.

Да ли заиста он мора да ступи на политичко бојиште? На балканско разбојиште.

До сада је живео и радио тако да се нико од озбиљних савременика није усуђивао да га јавно нападне; противници су га само огова-

рали, а то му није сметало. Чак је и волео да чује и поганштину о себи, како би имао право и да узврати, али лукавим, невидљивим ударцем. Рђаво мишљење о себи које би чуо (Симу Симића симпатише зато што му са страшћу препричава најгоре анегдоте и најружнија мишљења о њему и његовим књигама, изговарана по београдским кафанама и салонима) спасавало га од наивних поступака и дружења са пакосницима и завидљивцима. Написао је гомилу књига, има замишљених, у нацртима, још неколико, био је и председник Српске академије наука, све је јавне амбиције остварио, и таштину писца, историчара, теоретичара подмирио.

Па шта га то примора, или обману, или он посустаде, или се свом потискиваном пороку препусти, да у старе дане, при разуму, скрене са свог животног пута, напусти начела којих се пет деценија придржавао? Није ли му се таштина поистоветила са слободом, а „петица" на факултету, и кад је пуна студената, постала мала за моћ његовог знања, па је зажелео да сву ту вајну српску интелигенцију сакупи око своје катедре? Пита се и сређује у себи опште чињенице и своје побуде.

Тада кад се одлучио да уђе у политику, српски народ је био сав пометен својим стањем: народи које је ослободио, сматрају га поробљивачем; држава за коју се изборио и сматрао својом — све је мање његова. Професионални политичари гложили су се око власти и хрватског питања, без способности и поштења да народу понуде излаз и циљ. Млади су с фана-

тизмом најављивали своје санкилотске, револуционарне циљеве. Мисаоне људе нагризало је осећање немоћи и потиштености. И њега је обузео немир. Ноћи је преседео за својим столом, зурећи у белину хартије. Замучило га искушење: није ли он својим знањем и искуством, својим угледом и утицајем на интелигенцију, дужан и позван да ступи у јавни живот, и најпре међу интелигенцијом, па потом у народу српском, истином о његовом стању, буди му свест о историјској пропасти која се наднела над њим и са том истином помогне му да се снађе на раскршћу на коме се нашао? О томе је месецима опрезно и са сваким друкчије пропитивао пријатеље и умне познанике, не исказујући праву намеру. А онда су га догађаји уверили да је наступило време када се политиком морају бавити они који се њом не баве: најумнији и најобразованији људи. Ако српском народу има спаса, једино они могу да га поведу ка неком спасу. Веровао је да у политику треба увести културу и морал, да култура и морал треба да постану политика. Одлучио је да створи покрет у који глупаци не могу да ступе, а покварењацима се не исплати.

Писац и негдашњи левичар Драгиша Васић одмах се сагласио с њим, а Вукашин Катић, вечни опозиционар, оштро му се супротставио: „Млади, Слободане, неће наш свет. Они желе неко своје ново и срећно друштво. Они једино знају шта хоће, и пустите их да раде шта им воља." „Али они су на странпутици фанатизма, са које нема повратка." „Ви их на њиховом путу, који и ја сматрам странпутицом, не мо-

жете зауставити." „Како ви, Вукашине, не увиђате да је наступило неко време у коме треба спасавати народ и од његове омладине?" „Што се српског народа тиче, не спасавајте га, молим вас. Пустите га нека се одмори од себе и Југославије." „Зар ви можете мирно да посматрате како млади безумници и стари властољупци гурају српски народ у провалију?" „А зар ви не схватате да ни најпаметнији људи нису паметни да спасу један народ? То што сте наумили, Слободане, наумила је старост, а не мудрост." „Хоћете ли ви, заиста, својом неутралношћу, да следите сина и зета Драговића, који желе Стаљинов тоталитаризам да уведу у овој земљи?" „Не, њих не следим. Ја сам уверен да свет у коме живимо не заслужује ни да се брани, ни да се руши. Треба га препустити догађајима, својим силама, себи. Историји, како би рекао мој син Иван."

Присећа се тог разговора са Вукашином Катићем, прибележеног 1937, коме ни после двадесет година не заборавља злобу изговорену на слави код Драгише Васића, која и данас међу старијим пакосницима зује Београдом: „Шта вреди Слободану знање за пет професора кад има глас Јевремина сајџије." Није ли тај бандоглави, уображени, пропали опозиционар који значи тиме што се сваком супротставља, што сваком сме да каже све, ипак био у праву? Има, заиста, у историји таквих времена, а такво је и ово данашње, кад памет није паметна, кад знање није знање, ни поштење — поштење. Уздахује и жмирка, покривен ћебетом до браде. Да ли је вредело запостављање писања књи-

га да би се бавио судбином српског народа, да ли је мудрије учествовати у историји од тумачења историје и суђења учесницима? Подрхтава од стрепњи и од неке студи изнутра; дозвао би Правду да га покрије још једним ћебетом, али она ће се уплашити да је назебао, да га хвата грип, па ће га нуткати чајем и аспирином, а он жели једино самоћу и ћутање, да се одлучи за оно што у свом животу никада није желео да буде. Да постане оно што је презирао. Скида наочаре, оставља их на сточић и окреће се ка зиду. Ниједна мисао, ниједна идеја не устаљује му се; сав је у сукобу; све је неизвесност, неред који се смрачује.

5

Сутрадан, професор Слободан Јовановић први пут без утицаја „више силе" није отишао на факултет да одржи предавање. Остао је у кући, шетка по соби, листа часописе и чека поруку генерала Симовића. Зна: идуће ноћи мора бити извршен војни пуч, а њему је саветовано да буде у својој кући и чека позив или поруку. Он, легитимист, постаје — пучист! Каква се то сила игра с његовом судбином?

У сутон, Правда му унесе чај с колачићима и поново започе о пресељењу из Београда, на шта се спремају њихови имућнији суседи и познаници. Он јој обећа да ће о томе сутра одлучити, знајући да о томе неће он одлучити. Само што испише чај у његовом ћутању и њеној усплахиреној бризи за њега, зазвони на вра-

тима. Правда уведе младог, елегантног господина, у коме Слободан једва препознаде ађутанта армијског генерала Душана Симовића, који му шапатом пренесе генералову поруку да вечерас у девет сати дође у стан у коме су се прексиноћ састали. Слободан Јовановић само климну главом.

Официр у цивилу поклони се и оде.

Правда, која је била изашла из собе, испрати официра и врати се:

Чудан ми је овај господин. Шта он жели од тебе?

Доноси ми поруку, неких пријатеља да се вечерас сретнемо — одговори јој и одлази за свој радни сто, што је Правди знак да га остави самог. Она то и чини. Листа Српски књижевни гласник, чита наслове, не занима га ниједан текст. Слути зашто га зове Душан Симовић, командант југословенског ратног ваздухопловства, човек који му је за генерала превише политичар, а за политичара много је генерал. Ови дани и јесу за преторијанце. Али зар он мора с њима и под њихову команду? У личном животу сав је у тајнама о себи, а као правни писац он је легитимист. Тог двојства је одувек био свестан и скривао га као што скрива и узрок своје немушкости. Ноћас ће се то двојство укинути. Сутра ће бити оно што никад није хтео да буде. А да ли ће то служити слободи и српском народу, или његову несрећу учинити још већом, коначнијом? Биће то она животна грешка коју обично старост учини, а за чије исправљање више нема времена.

Нестрпљиво сачека пола девет, спреми се за излазак и рече сестри да ће вечерати код „Српског краља". Она га замоли да се што пре врати, јер јој „нека злослутња трепери и шушти по кући". Он застаде на прагу и мимо обичаја помилова је по образу, постиђен што од ње крије то у чему ноћас учествује, а што ће сутра бити обелодањено читавој земљи и свету. Завереничку тајну, коју по савести и части мора да чува и од ње, она ће доживети као његово неповерење. Та јој рана неће зарасти. С том бригом и жаљењем сестре, иде лагано споредним путем и сенкама ка Улици проте Матеје, а у њему нараста страх који је, верује, осећао само хиљаду девет стотина петнаесте, кад је са српском Врховном командом и владом из Призрена кренуо у Албанију.

Тим страхом одједном поколебан у одлуци да подржи заверу, застаде на степеништу да још мало размисли.

Неко лагано силази са горњег спрата. Као да је ухваћен у недоличној намери, пожури да се успиње, али му се препречи крупан човек у шеширу, снажна, изразита лика:

Добро вече, господине професоре. Не могу да вам се представим, слутите зашто. Али имам овлашћење да вам кажем: у ствари коју предузимате, рачунајте на помоћ Совјетског Савеза — каже тихо Петар Бајевић.

Слободан Јовановић посматра га с великом нелагодом: откуд овај, сигурно је руски човек, зна шта ја предузимам? Сасвим збуњен, упита:

Совјетског Савеза или Русије?

То је данас једно.

То, господине, никад неће бити једно — каже прибирајући се, уверен да разговара са совјетским агентом који се враћа од генерала Симовића.

Поштујем ваше убеђење, и са вама сам, иако смо неистомишљеници. Ноћас нас све уједињују слобода и отаџбина.

Немојте бити тако самоуверени, господине. Ноћас нас можда засвагда разједињују слобода и отаџбина — подиже шешир и настави да се успиње на други спрат, и са још већим страхом од оног с којим је долазио, додирну звоно на вратима Симовићевог рођака. Домаћин, као да га је чекао вирећи кроз шпијунку, отвори незакључана врата, поможе му да скине капут и уведе га у салон где га, стојећи у цивилном оделу, дочека генерал Душан Симовић, са испруженом руком за руковање. Домаћин их одмах остави саме. Седају на фотеље истовремено, Симовић се нагиње к њему и каже тихо:

Све је спремно за државни удар. Ноћас ћемо спровести нашу одлуку. Са Енглезима смо у вези. Њихова и америчка подршка је потпуна.

Слободан Јовановић би га најпре питао ко је онај што га је зауставио на степеништу, или би нечим обичним започео овај разговор, али лице Душана Симовића толико је строго, нагнут је к њему и са шакама на коленима као да му је рекао све што има да каже, и одмах устаје. Слободан се намерно мало дубље завали у фотељу и, с намером да успори и разблажи овај војнички рапорт, каже:

У оваквим приликама, треба сваку одлуку проверавати до последње секунде, господине генерале.

То ће чинити историчари, господине професоре. Ми смо позвани да деламо. Југославија је од јуче чланица Тројног пакта.

Треба у свему што се чини да се има на уму да ми због слободе збацујемо Намесништво и владу. Ми не наступамо као преторијанци, него као демократе у име народа.

То, ваљда, није спорно, господине професоре.

Све око слободе може бити спорно, господине генерале. Цена јој је превисока. А затим, ми смо у европском рату, у коме је слобода данас слабија ратна страна.

Колико ја разумем српску историју, ми се око слободе никад нисмо цењкали.

Јесмо. Зато смо се много и преверавали. Али по нашој националној судбини, ми Срби у овом рату морамо бити на страни слободе и демократије, без обзира на цену и ратни исход. Јер слобода само привремено губи рат. А ако и изгуби рат, добија мир.

У томе смо, од првих наших разговора до Цветковићевог потписивања Тројног пакта у Белведеру, ваљда, сагласни, господине професоре — каже мало љутито генерал Симовић и наставља: Ја сам убеђен да нам и разум и част налажу да се определимо против Немачке и Италије. Не само због традиције, господине професоре.

Што се разума тиче, кнез Павле и влада такође мисле да су разумно поступили што су

потписали пакт са Немачком. Међутим, данас је разумно оно што не одмаже слободи. Свеједно што су њени непријатељи јачи.

У томе смо сагласни, господине професоре — генерал Симовић се свладава да његово понављање констатације не делује протестно.

Слободан осећа тај напор, али би још начелно расправљао о мотивима војног пуча и због генералове самоуверености и због својих професорских, теоријских схватања легитимитета власти, па каже:

Нисам срећан што нам је Енглеска главни савезник.

Знам, Енглеска је наш традиционални противник и из нужде савезник. И ми је из нужде морамо признати за савезника. Без ње, сада не можемо. Али, с нама је и Америка. Вечерас сам примио поруку да ће нас помоћи и Совјети. Сада смо свима потребни.

Такви савези нису у начелу хрђави, господине генерале. У политици су савезништва из нужде не само корисна него и најтрајнија — заћута и замисли се, не слушајући Симовића који сипа доказе о сигурној победи Енглеске и Америке и у овом рату, што њему није страно. Његa мучи чин пред којим се налази. Ако војни удар не успе, ако трупе верне кнезу Павлу, министру војске и начелнику Генералштаба, који су за пакт са Немачком, дају отпор, ако се ноћас узалудно пролије крв, а он, професор уставног права, стоји иза завере и рушења легитимног поретка? Дрхтавим гласом пита:

Имате ли довољно храбрих и послушних људи?

Имам. То је моја брига.

Пуч изводе храбри и послушни. Паметан треба да буде онај ко се на тај чин одлучио. Воћа.

Имам верне људе. Не брините, господине професоре.

Слободан Јовановић види нестрпљење Симовићево и његову жељу да што пре оконча разговор, али он не пристаје да пред њим стоји у чину капетана, који прима заповест, па хоће да још одужи разговор:

То је добро. Верност у завери је најтежа верност, јер је тајна, а људска моћ да чува тајну је ретка моћ. Човеку је најслађе да се похвали тајном.

Моји људи су идеалисти, господине професоре. Они су свесни своје одговорности.

Заверу изводе идеалисти, али су поузданији незадовољници. Они који мрзе оно што руше.

Све је то моја брига, господине професоре. Људи су одабрани, одлучни, жарки патриоти, спремни на сваку жртву.

Господине генерале, као историчару, дозволите ми једну напомену: у политичким догађајима у којима смо, морално одушевљење значи мало, а државничка вештина значи све.

Нисам у свему сагласан са вама, господине професоре. Али ми сада немамо времена за академске разговоре. Ја са вама желим да разговарам о саставу владе. Мислим да је у овим данима најкорисније за националну ствар да дужност председника владе примим ја.

То је логично. За ту дужност спремнијег човека од вас немамо.

А господин Мачек и ви да будете потпредседници владе. Прочитаћу вам списак министара које сам одабрао — вади из џепа списак министара.

Чекајте, господине генерале. Лако ћемо ми да саставимо владу. Немојмо, по оној народној: зец у шуми, а ми ражањ спремили.

Ми, професоре, немамо времена за парламентарне дебате.

Имамо времена да образујемо владу. Нека најпре падне ова која влада.

Ова која влада пашће око поноћи — генерал Симовић враћа у џеп списак министара.

Слободан Јовановић нервозно глади и чупка своју шпицасту брадицу: страх га је власти. Власт му мути и прошлост и будућност. Власт је порок сурових и таштих, а моћ лукавих. А он није такав.

Господине генерале, ја бих вас молио да ме не оптерећујете толиком одговорношћу. Ја ћу вас морално помоћи. Ја сам вам и до сада давао подршку... Али, да будем потпредседник владе...

По мом уверењу и мишљењу мојих најближих сарадника, *људи који ће ноћас окренути* нову страницу наше историје, ваша је дужност да прихватите наш предлог и својим ауторитетом подржите наш ризик.

Слободан Јовановић га загледа. Симовићев заповедни тон и оштар поглед увредише га.

Схвата: из кола у које се ухватио, не може напоље.

Извините, господине професоре, ја за неколико минута морам да стигнем кући да примим неке рапорте.

Добро, господине генерале. Прихватићу се те незахвалне дужности, али само док је то неопходно за општу ствар. Узимам слободу да вам се захвалим ако не могу да следим вашу политику.

Па ја сам, господине професоре, уверен да ће моја политика бити ваша политика — устаје. — Молим вас, идите одмах кући. Ако све иде по плану, ја ћу вам у зору послати аутомобил да вас довезе у Генералштаб.

Не руковаше се. Генерал Симовић оде. Слободан Јовановић уз домаћинову помоћ навуче капут, натуче шешир на чело и истим споредним улицама врати се кући, мислећи успут: како сестри да каже шта га чека? И да ли је заиста морао он, тумач и посматрач историје, да се умеша у њене покретаче и предводнике? Осећа да му је корак несигуран и клецав, па иде ближе зиду. А најдуже мисли: смеју ли Срби и данас против јачих? Увек га језа стресала од Његошевог безумног стиха: „Нека буде што бити не може..." који је био завет једног поколења. Тако се и ноћас поступа, са том се вољом и са тим грехом према Творчевом поретку света Срби супротстављају победници Европе — Немачкој. За царство небеско, оно за које се одлучују свеци и очајници. Народ — никад!

Правда му отвори врата:

Баш сам бринула што те нема. По кући ми нешто шушти и лупка, као да су ноћас духови ушли у кућу.

Напољу почиње ветар — рече и одлучи да јој не каже шта ће се ноћас догодити. Нека још до зоре мирно спава. Допусти јој да му скине капут, изује ципеле, навуче папуче. Сагнуту, помилова је по коси и пође у своју собу, изјављујући да је вечерао, али би радо попио шољу хладног млека.

Седе за свој писаћи сто. Она му унесе шољу млека на малом, сребрном послужавнику, седе на канабе и поче:

Замисли, Слободане, чега сам се вечерас сетила... Видим, хоћеш да радиш, само да те на нешто подсетим. Памтиш ли ти мамину причу где си и како си проходао?

Ваљда у Напуљу. Нешто о Помпејама је мати причала.

Да. О Помпејама. Ти си проходао на рушевинама Помпеја. Мама је неколико пута причала како је са татом обилазила рушевине Помпеја и тебе носила у наручју. Имао си пуне две године, а никако се ниси усуђивао, каже мама, да станеш на ноге и пођеш. Био си плашљива беба. Заморена, она те је, каже, спустила поред зида неке порушене палате и ти си се тог момента отео из њених руку и кренуо сам по поду од мозаика царске палате и запањио наше родитеље. Потрчао си као дечачић. И више те ни мама, ни тата нису носили... Водили су те за руку по рушевинама и катакомбама Помпеја. Не знам зашто сам се баш вечерас тога сетила...

Слободан је пажљиво саслуша обливен стрепњом од наметљиве симболизације тог догађаја. Не сме да домисли његов могући и крајњи исход: онај ко је проходао на рушевинама Помпеја, на којим ће се рушевинама зауставити његово корачање?

Па сетила си се, сестро, јер нам од сада предстоји да се сећамо — рече, узе налив-перо и свеску.

Ниси попио млеко.

Он испи млеко и замоли сестру да пође на починак. Она, види он, нерасположена, незадовољна што није вољан да разговарају, тихо изађе из собе. Жао му је, али он сада не може да разговара с њом о успоменама на родитеље и детињство а да јој не каже шта ће се ноћас догодити. Одлучи се да запише за неког будућег историчара зашто је он, писац, пристао да буде пучистички министар и каже какву будућност предвиђа Југославији. Написа неколико уводних реченица о несрећи коју земљи доноси приступање Тројном пакту и савез са Хитлером, и када започе мисао о неминовности државног удара, престаде да пише, уплашен његовим могућим последицама. Закључи да је пророковање будућности најризичнији умни рад, коме су махом склони мали писци, па исцепа написан лист и баци у кањеву пећ која тиња, чекајући да сагори. Врати се библиотеци и са сетом узе да разгледа књиге. Узима оне најдраже, листа их, прочитава по неколико реченица, па их враћа на њихово место. Тако редом, додирује их, узима, листа и враћа, као да су жива бића с којима се опрашта. Наиђе

на Плутарха, узе књигу, наће поглавље „Цезар у сенату и његово убиство поред Птоломејевог кипа“. Седе за сто да чита.

6

Тата, краљ Петар постао краљ! Дижи се! Сви су истрчали на улице! Пуна је Славија народа! И деда је отишао на Славију!

Расткови повици над главом буде Ивана: окреће се на леђа, ставља руке под главу. То је преврат који му је синоћ најављивао Петар. „А шта потом?“ — питао га. „Потом, победа је наша!“ Та победа није му била ни јасна, ни убедљива, и тиме се завршио њихов разговор о победи за коју не верује да ће бити и његова, иако је пристао да се опет бори и жртвује за њу. Без наочара зури у сина: дечак је радостан као да је његов фудбалски клуб БСК победио Југославију.

Чему се то толико радујеш, Растко?

Сви се људи радују. И деца, тата.

Радост свих никада није била и моја радост, помисли прекорно себи, гледајући сина који машући рукама прича како се веселе сви суседи и како су заставама искитили куће. У незадовољству собом, осети задовољство што син ни по чему не личи на њега и што ће, и кад одрасте, радост свих бити и његова радост. Прекиде му занос описивања весеља суседа и читаве улице:

Где ти је мама?

Мама, бајка, тета Милена, сви су на Славији. Мама ме послала да те пробудим. Бајка каже да си ти једини Београђанин који сада спава. Ми смо код апотеке, дођи!

Растко истрча из собе. Забринут над догађајем који ће по Петровом мишљењу бити прелом у судбини Југославије, Иван лагано устаје, облачи се и необријан крену ка Славији, одакле се чује громогласна граја и повици „Доле Хитлерова Немачка!" „Живела слобода!" Шта ли све почиње том слободом, чија ће бити та слобода? Група младића и девојака са транспарентом „Савез са Русијом" весело протрча поред њега. То су комунисти, а њих је мало да освоје слободу. Са угла Делиградске и Немањине улице угледа дуге поворке са заставама и транспарентима које се са свих страна сливају ка Славији и продужавају ка Теразијама, узвикујући: „Живео краљ Петар! Живела војска! Доле пакт!" То је објава рата! Иван уздрхта од силине тих узвика масе народа који је неког победио, нешто срушио, на нешто се устремио. С тињаним огорчењем и претњом, маса урла песму коју је сама склепала:

Ој Хитлеру, милу ли ти нану,

Сломићеш врат на Балкану...

Са пуних тротоара пљескају грађани, жене, деца. Иван стоји, ослања се на бандеру; постарију жену поред себе, која кликће и не престаје да пљеска, пита:

Госпођо, молим вас, реците ми шта се догађа?

Зар ви то не знате, господине?

Јутрос новине нисам читао, а радио не слушам.

Па војска је оборила Намесништво и владу што је потписала пакт са Хитлером! Генерал Симовић је председник владе! Чујете ли шта народ виче? То су Срби! — жена се окреће и наставља да пљеска.

То јесу Срби, али су будале! Кад их потера Хитлер, неће се до Бевђелије зауставити! — каже постарији, натуштен и елегантан грађанин.

Енглеска је с нама, господине докторе!

И Чеси, и Французи, и Белгијанци, и Холанђани, и Норвежани су се уздали у Енглеску, а зна се како су прошли!

Енглеска, мој докторе, губи битке, али добија рат!

Иван се измиче од ових што се свађају и слуша скандирања из хиљаде грла:

Боље рат него пакт! Боље гроб него роб!

Око њега људи се грле и љубе, победнички лупају по раменима, дижу малу децу да виде те што збијени у колони пролазе лагано претећи Хитлеру, певају родољубиве песме, носе југословенске, енглеске, америчке заставе, пароле „Москва—Београд!" и „Живела слобода!" Људи притрчавају државним заставама и љубе их, бришу сузе; из кафане износе флаше ракије и пива, нуде се суседи и непознати, пије се за слободу и част, празне флаше разбијају се о зид. На свим лицима је занесеност, одушевљеност, претња. Иван осећа како из те људске масе струји у њега и плави га њихов занос, онај колективни занос који је доживео два пута у свом животу: први пут новембра хиљаду

девет стотина четрнаесте, кад је у колони Бачког батаљона марширао Скопљем одлазећи на бојиште, а батаљон поздрављан клицањем и сузама хиљада грађана, жена, деце; други пут у оној побуни Срба заробљеника у аустроугарском логору у Нађмеђеру хиљаду девет стотина седамнаесте. Припаљује цигарету да се мало смири, изненађен узбуђењем које га обузима, за које је веровао да га више никад неће дотаћи. Сећа се неких литографија из француске револуције и Париске комуне, оног ковитлаца људских маса на париским трговима, сцена из совјетских филмова о октобарској револуцији, призора сличних овима које сада гледа на београдској Славији; сећа се и својих комунистичких снова о револуцији у Београду, али он призоре револуције није замишљао као ово свадбено весеље народа, које сада посматра. Час се опире том заносу масе која Немачкој објављује рат и свету своје митско опредељење „за царство небеско", час му се препушта и доживљава оно осећање братства са свим људима, осећање за којим је као следбеник Комунистичке партије одувек чезнуо, а само је неколико таквих тренутака доживео одлазећи из митровачке робијашнице.

Вику и скандирање масе надјачава тандркање и бука тенка који се успиње Немањином улицом, поздрављан аплаузима и узвицима „Живела војска!" Када се тенк заустави, грађани из поворке и са плочника јурнуше ка тенку да га љубе. Понет том бујицом, Иван пође за њима који са побожним заносом љубе зеленкасти оклоп тенка. Око тенка уз звуке хармонике за-

игра коло; даме и господа, младо и старо, ухватише се у коло и завртеше око тенка из којег строго и претеће гледа војник под шлемом. Са до сада запретеним патриотским осећањима, Иван се тиска са гомилом око тенка, као око свечаног саркофага, желн да га додирне, али му на раме пада нечија снажна рука, стаје и окреће се: Петар Бајевић му се осмехује. Иван се постиде својих националних осећања и врати се на плочник, праћен Петром и двојицом његових пратилаца.

Србин си још увек! — каже му Петар, уносећи му се у лице.

Иван не зна да ли му се Петар подсмева и шта да му одговори. Петар га ослободи недоумице:

И ја сам Србин. Ко је у Европи овако устао против Хитлера као ми?

То је истина, али...

Нема „али", Иване. Дочекасмо! Паде наш Зимски дворац. Добро је што сам те нашао.

Шта ћеш ти овде, препознаће те неко.

Кад су сви на улици, могу и ја. Ово је почетак наше револуције, Иване.

Не верујем — рече прибирајући се.

Ако није октобарска, фебруарска јесте.

Ово што гледамо сувише је весело и наивно.

Свака је побуна наивна, ма колико да је крвава.

Онда су јој и циљеви наивни.

Јесу док су само вера. Ти се спреми за пут. Сутра или прекосутра мораш у Солун.

Иван се смрачи:

Како ћу сутра прећи границу?

Мораш је прећи. Чекаће те веза из Москве. Журим, свратићу код тебе. До виђења!

Праћен двојицом строгих младића, Петар се загуби у маси народа која се тиска око тенка. Уплашен Петровом наредбом, Иван купи специјално издање „Политике" са Краљевом и Симовићевом сликом и прогласом народу, а у саставу владе генерала Симовића прочита „потпредседник владе Слободан Јовановић, професор Универзитета". Историчар, писац, професор права — пучистички министар! Порок власти или патриотско лудило оних што љубе тенк? Или је то заиста српска фебруарска револуција? Зар је генерал Симовић српски Керенски? Ове људске масе које узвикују „Боље гроб него роб" и „Живео краљ Петар!" нису за револуцију.

Пође кући да у својој соби брине: како да изврши Петрово наређење? „Мораш", наредио је. Он га стварно сматра војником партије, како му је рекао кад се вратио из Софије, или се само служи њиме као сапутником, као што су се Богдан и други чланови ЦеКа служили његовом покорношћу? А ја им сада нисам ни војник, ни сапутник — средство за њихове циљеве. Ја сам слободан, ја сам независан човек који се само по својој савести бори против нацизма, зла које је срушило Европу. То му морам рећи ноћас. Како ће сутра у Солун, када Немци сваког часа могу из Бугарске да провале у Југославију и Грчку? Зашто се он Петру толико предао, опет им се предао!

Више незадовољан собом, својом покорношћу пред Петром, него страхом од пута у неизвесност, уђе у своју собу, срете забринут мајчин поглед са портрета над креветом и леже да смисли разлоге којима ће отклонити Петрово наређење. Али га та брига брзо мину; обузе га размишљање о народу који урла Београдом „Боље рат него пакт!", „Боље гроб него роб!". Устаје, седа за сто и пише машином:

Шта се то збива данас, 27. марта 1941. године? Призор за Виктора Игоа! Он би, вероватно, написао: Један народ у поробљеној Европи, одушевљено, с поносом и пркосом, за своју част врши самоубиство! Данас је на београдским улицама политика постала метафизика! Слобода се сљубила са смрћу! Можда овим чином Срби ступају у бесмртност! Можда само у несагледан пораз! Можда је то она велика заблуда с којом се ни жртвом не заслужује поштовање?

Док сам био на Славији у гомили опијеној типично српским, афективним слободољубљем, био сам и ја Србин; сада, сам, осећам ону праву егзистенцијалну страву. Ми данас иступамо из историјске реалности, уверени да освајамо царство небеско. И чинимо то са наивношћу која запањује и потреса. Јер „Боље гроб него роб" не узвикује се у име живота и разума. Ни само у име слободе. Ни само у име националног достојанства. Та храброст, ако је храброст, она је нострана. Боље гроб него роб изговара пророк са крста, или резигнирани Луцифер, или неко ко постаје Бог, митско биће;

од земаљских створова само неки поноћни Његош који је смео да напише „Нек ад прождре, покоси сатана! На гробљу ће изнићи цвијеће...“ То не изговара грађанин, породични човек, неко ко има децу, мајку, жену коју воли; ни мајка која има децу; ни девојка која воли и жели да роди; ни старац који има унуке који још нису пошли у школу. „Боље рат него пакт“ не изговара припадник малог народа опкољеног немачким армијама које су већ освојиле Европу... „Боље гроб него роб“ може да виче, и у то да верује, појединац, фанатик, а не десетине хиљада људи, читав град! То одбацивање реалности, то пренебрегавање своје неравноправности са непријатељем, то објављивање рата победнику Европе, тај национални донкихотизам, то српско неразумље...

Имам ли ја право да овако мислим о свом народу и овом дану? Шта се у свету и Европи у овом веку збива разумно, да ја разум захтевам од Срба? Ниче је у праву! Разум није у побуди чина, разум је у схватању последица.

Куцање на вратима зауставља му прсте на словима писаће машине. Улази Вукашин, озареног лица, не памти када га је таквог видео, седа у фотељу поред стола:

Можеш данас да пишеш?

А шта друго да чиним?

Да будеш са људима.

Видео сам их.

Вукашин поћута, па рече:

Данас смо објавили један рат у коме ћемо, вероватно, да изгубимо све што смо ратовима стекли. Али, то смо морали да учинимо.

Данас смо признали да смо најнаивнији народ у Европи. Тужна слава!

Не знам, Иване, да ли је само тужна. И ја сам са Драгишом Васићем ишао за онима који су носили транспаренте „Боље рат него пакт" и „Боље гроб него роб" ... Ма колико да то изгледа неразумно, наивно, како ти кажеш, што се обара Намесништво и влада јер су покушали да избегну рат који Југославија мора да изгуби, и ја сам, ето, осећао понос што смо са себе спрали срамоту капитулације.

У избору између понижења због капитулације и патње због пораза мора разум да одлучи. А разум није својство масе, нације, улице и тргова.

Ако може да се одлучује између понижења од капитулације и патње од пораза, ја се одлучујем за пораз. Ми смо Срби више пута у својој историји наступали неразумно. Али, у овом данашњем неразуму има моралне величине, највеће у историји.

Морал је, оче, на жалост негативна снага историје.

Морал је, Иване, највећа, али вечита снага. Кад је поседује појединац, заслужује поштовање, кад је има један народ, онда је то чудо.

С којим се умире.

Нека! Ја сам као Србин, овако као данас, био срећан само кад сам у Паризу чуо да смо пробили Солунски фронт. Знам и ја шта нас чека. Али, између бугарске, мађарске, румун-

ске, да не кажем и немачке судбине, ја сам, синко, данас за српску судбину.

Иван ћути. Није до сада чуо оца да говори само као Србин. Слуша о моралној снази народа и размишља о својим данашњим осећањима у оној људској гомили која је опколила и љубила тенк. И Петар, интернационалист, коминтерновац, совјетски обавештајац, признао му да је Србин. Али су обојица та своја осећања сматрали грешним, забрањеним осећањима. Па ја сам још увек комунист!

Без обзира шта ће бити сутра, овај дан је велики дан. Срби су устали у одбрану Европе. Ми смо сада коначно у врху њене слободе и демократије. Ти друкчије мислиш, Иване?

Ни у шта ја данас нисам убеђен. Све је око нас неизвесно. И у мени је неки хаос, маглуштина.

Брине ме то твоје расположење, Иване. У овим данима мора се имати став, да би се опстало као човек. Морају се доносити одлуке.

На чему да заснујеш став и одлуку?

На савести. На искуству. На добрим намерама, сине!

Зар ти стварно верујеш да постоје историјска искуства која нам данас могу послужити да се снађемо и спасемо у овом невремену?

Наравно да постоје.

Али наше искуство нас Србе подстиче да поступамо неразумно. Зар ти сматраш да је Слободан Јовановић, један од најпаметнијих Срба, поступио разумно постајући данас потпредседник владе?

Улазак у владу не одобравам му. Међутим . . .

Међутим, сви ми данас поступамо неразумно. Као Слободан Јовановић, и ти, вечни опозиционар, постао си данас присталица најнеразумније владе, а и ја који не знам шта сам... А за велики догађај у историји нису неопходни само снага, разум, храброст, врлине, како ти мислиш. Често велики догађај настаје из немоћи, неразума, кукавичлука. Особито из непромишљености. Непромишљеност је мати највећих догађаја и несрећа. Можда ће и овај дан бити велики баш због непромишљености. Мене мучи: како у овом времену бити јединка, субјект, а не...

Иван заћута, да не изговори: курир совјетске обавештајне службе.

Вукашин дуго гледа сина, затим у библиотеку иза његових леђа, у гомиле књига на којима Иван не успева да заснује живот, па каже промењеним гласом:

Несрећан сам, Иване, што ни данас нисмо истомишљеници — устаде и изађе из собе.

Иван нема у себи утеху за оца. Седе за сто с намером да пише.

Ко ће читати његову „књигу"? Деца — Растко и Олга? Њима не пише, нити жели да они знају истине и фикције свога оца. Рат преживети неће. И било како да се овај рат заврши, ни победника ни поражене неће занимати приповест једног сувишног човека, немоћног да у времену великих деоба сав припада онима који, са свим својим злима и лажима, несумњиво јесу бољи од ових најгорих што поробише Европу. Помисао да његове записе може искористити и злоупотребити неки тенденциозни приповедач,

уплаши га. А и чему све те речи? Ако би сада пожелео неког поред себе, то је Катрин. Али ту девојчицу не занима његов свет и његова судбина. Са перона париске железничке станице и Симплон-оријентом, он је највероватније засвагда отишао из њеног живота. Можда је још исте вечери, или идуће, у свој стан повела другог и младог мушкарца да се страшћу спасе од учиратног осећања усамљености. Од те помисли, заболе га све. Устаде од стола, расхода се по соби.

Бора Пуб, покер, можда може да га смири? Обуче мантил и упути се код Боре Пуба да се картају и, загледан у карте, одлучи треба ли да изврши наредбу Петра Бајевића и отпутује у Солун.

Идући ка трамвају за Вождовац, он срете неколико омладинских група које скандирају „Савез с Русијом". Тражи погледом Владимира. Не види га. Шта се то збива с тим несрећним младићем? Милена о њему ћути. Угледа Мишка Пуба како раздрагано дирижује скандирање: „Савез с Русијом, Савез с Русијом!..."

Мишко Пуб га спази и маше му да уђе у колону демонстраната.

Иван Катић се узбуди, обрадова неком помирењу с тим младим фанатиком и крену за њим, поново оплављен осећањем припадности људској маси занетој побуном.

ПЕТА ГЛАВА

1

У сутон, ћутећи од умора, Богдан Драговић са ујаком Милуном силази са планине где су од раног јутра секли букве за грађу. На прилазу села, из шипрага, двојица истрчаше на пут и припуцаше. После неколико скоро истовремених пуцњева, Богдан осети ударе по грудима и укус гвожђа у устима, прогрца:

Другови...

Ујак Милун са секиром јурну на нападаче вичући, а он пре но што се сруши на блатњав пут и таму, шапну:

Не, не, ујаче...

Види фењер и бео чаршав, чује женску кукњаву око себе, неки људи скидају му гуњ и кошуљу, увијају га чаршавом, нешто бљутаво запуши му грло и уста.

Враћа му се свест: над њим су звезде; можда душа заиста лети тамо, у бескрај. Касније схвати: возе га воловским колима, вероватно у ваљевску болницу; ујак Милун машући фењером пожурује волове, а снаха Даница седи му уз узглавље, мокра уста брише му пешкиром, јечи:

Јаој мене, зашто га убише...

Њене речи га тако заболеше да поново потону у тмину.

Трескање точкова по калдрми и оштри болови у грудима разређују му тмину, не отвара очи, схвата: у Ваљеву су, пред болницом. Хиљаду девет стотина четрнаесте ранили су га Швабе на Сувобору; сада су га ту убили другови. Онда су га са рањеним мајором Гаврилом Станковићем у воловским колима довукли у ваљевску болницу, међу тифусаре, где је у бунилу, с пода, угледао над собом лепо девојачко лице с чежњивим очима и по причи препознао Иванову сестру. И сада га рањеног на воловским колима довозе у ваљевску болницу, али он више никада неће видети њено лице. Накашља се, загуши га крв из плућа, смрачи му се.

Разбистри му се док га болничари грубо скидају с кола и товаре на носила, а ујак Милун виче:

Лакше, побогу, људи! Није трупац!

Ујаче, приђи ближе... Јеси ли секиром закачио неког од оних... што су пуцали?

Не стигох зликовца!

Добро је што га ниси стигао.

Склопи очи, одлучан да их не отвара до свог конца. Носе га и дрмусају. Ујак Милун неком прича како су двојица непознатих пуцали револверима у њега „и оборише га као стабло". А он му је после са снахом и комшијама чаршавом обвио груди одакле је „шикљала крв са пеном". Негде га спуштају и одвијају му чаршав.

Много је искрварио. Три ране... Један му је куршум поред самог срца прошао. Изгледа

ми, артерија му није оштећена. Покушаћемо нешто.

Том доктору Богдан би рекао: Не покушавајте ништа. Али нема снаге. Слуша над собом из рата и ове болнице запамћен звекет пинцета у бубрежњаку; удише запамћен мирис хлороформа. Чепркање по ранама га боли, шкрипи зубима, неће да јаукне за собом. Са пуним устима крви тоне у шумећу и врелу тмину.

Чује ујака Милуна:

Не бој се, сестрићу. Оперисали су те. Има Бога, прездравићеш.

То га уплаши и отвори очи: дан је, бели зидови, празни болнички кревети. Где су болесници? Кад је од Шваба био рањен, соба је била препуна рањеника и тифусара. Сви су лежали на поду и слами, једино је мајор Гаврило Станковић лежао на великом белом кревету, са букетима црвених ружа на таблама.

Јутрос сам среском начелству пријавио шта се догодило.

Зашто си то учинио, ујаче?

Морао сам по закону, Богдане. Тебе су људи покушали да убију. Полицијски писар ми рече: „Обавештен сам. Синоћ сам јавио Београду. То су, пријатељу, комунисти", каже ми. „А зашто би они убијали свог човека?" — питам ја њега. „То питај твог сестрића", рече ми онај са црвеном капом.

То нису били комунисти. У мене су пуцали петоколонаши. Немачки људи. Ако полицијски писар тражи да му опишеш како изгледају, ти да кажеш: био је мрак, никог нисам видео.

Богами, једног дугајлију би препознао када би га срео.

Молим те, ујаче, полицији да кажеш, био је мрак. Никог ниси видео.

Богдана је пекло што је ујак пријавио полицији његово рањавање. Од своје партије он неће заштиту полиције. Па сутра ујутру, кад ујак Милун уђе и хукнувши седе на ивицу његовог кревета, он му се обрати:

Слушај, ујаче. За живу главу не смеш рећи полицији да си у мраку видео неког од оних што су пуцали у мене.

Мој мозак то не схвата, али нека буде како ти кажеш.

2

Мишко Пуб прегладнео утрча у кућу да што пре поједе нешто и стигне на састанак комитета, хитно сазван. Збаци мантил са себе и уђе у трпезарију, где ћутећи ручају отац и мати, сестра и брат. По њиховим погледима и мајчином лицу закључи да нису само у страху од немачког напада, који се очекује сваког часа.

Марш напоље! — викну Бора Пуб са салветом на прсима и одмаче се од стола и тањира са супом.

У чему је ствар? Закаснио сам двадесетак минута, кућа, ваљда, није касарна.

Кућа није касарна, али ја с тобом више не могу да седим за истом трпезом. Припадник си разбојничке банде и губи ми се с очију!

Нађа срче супу и гледа у тањир: не воли очев речник, али јој није жао брата. Душанка уплаканих очију устаде и наднесе се над Бором:

То је мој син и не трпај га међу зликовце! Какве он везе има с тим убицама?

Има! Члан је и он те Коминтернине банде! Хитлерове армије на граници, они убијају своје политичке неистомишљенике!

Мама, ко је то убијен? — пита Мишко збуњен, стојећи уз кађеву пећ.

А ти, бајаги, не знаш ко је убијен? Није те обавестио твој комитет? — Бора скида салвету с прсију, згужва је и спусти на сто.

Не знам. И какве везе мој комитет има с неким убиством?

Има! Има! Твоје су вође убиле Богдана Драговића!

Мишко се сети оног ноћног састанка у гробљу пре неколико дана, када га је неко од „виших другова", коме није видео лице, питао да ли би и у сељачком одељу препознао Богдана Драговића, и потом му саопштио одлуку партије да се Владимир врати у СКОЈ. Његова је намера била да ја убијем Богдана Драговића! Уздрхта. Зашто је онда променио одлуку? Због нечега посумњао у мене? Не, то не бих могао. Јесте непријатељ, али је Владимиров отац. Не. Добро је што је онај други посумњао у мене.

Мама, објасни ми, ако знаш, шта се догодило са чика-Богданом?

Чика-Богданом? Чуј ту битангину нежност! У мене би ти пуцао, а камоли у чика-Богдана! Не постоји род и пријатељ за вас комунисте!

Ви се делите на партијце и непријатеље! Ко није с вама, тај је против вас и треба га уништити! — виче Бора Пуб.

Душанка прилази Мишку, изводи га у кухињу, затвара врата и шапуће му:

Јутрос је у министарство стигао извештај среског начелника из Ваљева да су двојица непознатих људи у селу Славковица испалили неколико метака у Богдана. Рањен је у груди и смештен у ваљевску болницу. Страшно, синко... Ако је истина да су твоји другови пуцали у Богдана, онда сте ви стварно... — не може да каже — зликовци, па додаје: Ја ћу да се обесим ако је истина да је то твоја дружина.

Мишко је сигуран да је партија казнила издајника и да је то закон револуционарне правде. А говори мајци:

Мама, ја те уверавам: то је полицијски злочин! Смишљена подлост у овим данима кад је Совјетски Савез једина наша нада у спас од Немачке. Да би се компромитовала партија, режим пуца у Богдана. Антикомунистичка комбинација, које је свестан и мој отац.

Јеси ли ти, сине, сигуран у то што говориш? — Душанка брише сузе и упиљује му се у очи.

Наравно да сам убеђен. Да је партија хтела да ликвидира једног свог окорелог непријатеља, могла је то да учини лето, и јесенас, кад је објавио ту гадост о Стаљину и Коминтерни, а не у овим данима кад се она бори за одбрану земље од фашизма. — Мишко говори с жестином и полази у трпезарију да све то саспе оцу у лице, том поганом реакционару.

Улази Милена Драговић и збуњено, не поздрављајући их, пита:

Душанка, шта се то догодило Богдану?

Мишко стоји и гледа је унезверено; побегао би из куће, али, то би био доказ и за њу, и за мајку и оца, да су комунисти пуцали у Богдана. Шта ће Владимиру рећи, ако већ није чуо? Само што се средио и почео да ради.

Милена, улази! — дозива је Бора и отвара јој врата. — Седи, најпре.

Милена седа. По Борином телефонском позиву помишља да је Богдан покушао самоубиство и осећа се кривом за његову несрећу. Душанка јој стоји за леђима и заштитнички држи руке на њеним раменима. Мишко остаје у предсобљу и смишља како Владимиру да саопшти вест о оцу. Не може он то да му каже.

Бора Пуб исприча Милени шта се догодило и заврши:

Сумња се да ће преживети. Мораш што пре да кренеш у Ваљево.

Милена ћути с погледом у под. Душанка под рукама осећа да ће се срушити са столице, па је чврсто држи за рамена и шапуће јој:

Те ране у груди нису смртоносне. Сећаш ли се колико смо таквих рањеника имале баш у ваљевској болници и већина је преживела. И Богдан је од Шваба био рањен у груди...

Класичан полицијски злочин. Петоколонашка комбинација да компромитује партију — вичe Мишко из предсобља.

Наћа, потресена Миленииним изгледом, викну:

Мишко, ћути!

А ко твоју партију треба још да компромитује после свега што сте учинили Сими Марковићу, Филипу Филиповићу, Ивану Катићу, да ти не набрајам друге? Ко вас бољшевике још може да компромитује после московских суђења? Зашто би, покварењаци, полиција сада убила једног вашег стварног, најопаснијег непријатеља?

Зато што германофили у влади и полицији знају да је народ кренуо за партијом и једино се у Совјетски Савез узда!

Милени је неподношљива ова политичка свађа између Боре и Мишка, њихов речник, чињенице, све је то њој знано, грозно и срамотно као део њеног живота, као њен сав досадашњи живот. У Богдана су, уверена је, пуцали његови бивши другови. Петар Бајевић, који је по читавој Европи ликвидирао троцкисте и отпаднике, мора да зна за Богданову ликвидацију.

Наћа, дај ми чашу воде.

Не слуша свађу оца и сина, сећа се последњег састанка са Петром у пуковниковој кући, први пут после Таре нису се грлили. Био је у неком немиру, каквом га никад није видела, час прејако тужан према њима двома које ће, можда засвагда, раздвојити рат, па док се гласно сећао боравка у Јоанидисовој кући, и сузе су му потекле, час је био сав у политици, гневан на смушеног генерала Симовића, владу, Мачека, што ништа не чине за одбрану земље, предвиђао скору катастрофу Југославије, а он то неће преживети, убиће га Гестапо. Пио је коњак из флаше, дуго седео на поду и притискао лице на њена колена, стављао јој главу у крила, као да је захтевао заштиту и молио

за милост и опроштај; онда је нагло скочио и погледао у сат рекавши да мора одмах да крене на неодложан састанак, у предсобљу је загрлио и љубио с неком силином у којој је осетила само неуверљивост осећања. Испија чашу воде. Нађа је нуди кафом, одбија. Бора и Мишко се све жешће свађају, Душанка је чврсто држи за рамена. Одлазећи из пуковникове куће, дуго је, ходајући по Котеж-Неимару и Врачару, носила тугу. Зар је свака љубав смртна? Зар она умире и у Петру Бајевићу? А у њој, после толиких искушења и напора да своју љубав угаси, да се избори у себи против Петра Бајевића у име неке своје части и самилости према Богдану, онда када је заслутила да она Петру није више оно што му је била, осећала се изгубљена и очајна као у својим најнесрећнијим часовима. Да ли је могуће да је Петар тада већ знао шта ће се догодити Богдану, да ли је могуће да је он убица? Смрачује јој се соба, Душанка је грли, Нађа је узима под руку и вуку је у Борину собу до кревета. Само што је положише на кревет, она се прену и устаде, држећи се за креветску таблу:

Душанка, је л' само у груди рањен?

Само у груди. Он је још млад и јак, преживеће, не бој се . . .

Неће преживети, неће. Мишко, где си?

Мишко стаде у довратак, сасвим прибран од свађе са оцем:

Ту сам, тетка-Милена.

Зна ли Влада шта се догодило његовом оцу?

Не знам... Нисам га данас видео.

Молим те, пронађи га и кажи му да одмах дође кући. Реци му зашто га зовем.

Не брините. Одмах ћу га пронаћи — Мишко се осети спасеним, шчепа мантил и брзо изађе на улицу, смишљајући кога да пошаље у Владин стан, јер он данас не може да га види.

Сутра, првим возом да кренеш у Ваљево! — Бора заповеда Милени. — Гледаћу и ја што пре да стигнем тамо.

Поћи ћу и ја с тобом. Тамо, у ваљевској болници, мислим пред крај септембра четрнаесте, као добровољне болничарке, нас две смо се упознале... И спавале у једном кревету, док ти није мама дошла... Тамо смо први пут виделе Богдана, и тада рањеног у груди... Сећаш ли се самоубице мајора Гаврила Станковића?

Мама, престани са сећањем! — протестује Наћа, јер види прве сузе на Миленином лицу, а уплашена је за живот Франца Редера. Сада је сигурно у војсци и ратује, погинуће можда баш у нападу на Југославију, а она то неће ни сазнати. Милену не може да теши; жели само да је загрли, стрепећи да јој по несрећи може бити сестра.

3

Забринут Мишковом поруком да одмах иде код мајке, Владимир у сутон, тихо, уђе у Вукашинову собу и затече мајку и деду потонуле у ћутање. Шапну им поздрав и оста у мантилу, уз врата, чекајући непријатну реч.

Милена не издржа синовљев поглед, оде до прозора, леђима окренута сину. Мучи се да свлада јецаје који јој полазе са дна утробе.

Вукашин му шапатом отпоздрави са закашњењем, загледан у унука: са оваквим очевим крајем, шта ли у овом времену чека овог јадног младића?

Владимир посматра мајку, па деду и, уплашен њиховим изгледом, пита:

Мама, шта се то догодило?

Милени уздрхташе рамена, не може да проговори. Владимир то види, подиже глас:

Мама, зашто сте ме звали?

Вукашин устаје из фотеље и прилази унуку:

Отац ти је тешко рањен. Три куршума погодила су га у груди. Лежи у ваљевској болници.

Владимир се спусти на столицу и ослони се на сто: сети се како га је пљунуо у Вујковићевој канцеларији и како је отац јецао ослоњен на зид. То је последње виђење с њим. Смрт је најбоље што му се могло догодити. Спасени смо обојица. Ја сам, дакле, зато враћен у организацију! Пита:

Ко га је ранио?

Улази Иван, чуо је Владимирово питање и остаје му иза леђа. Чека Миленин одговор, а одговара Вукашин:

Највероватније комунисти.

Владимиру запламтеше образи:

Откуд ти, деда, знаш да су комунисти?

То тврди Бора Луковић. А ко би други у овим данима имао интереса да убије једног ко-

мунистичког отпадника? Ко, осим људи из његове бивше странке?

Владимир се прибра и каже оно што жели да је истина:

А зашто то не би учинила баш полиција да компромитује партију?

Иван не издржа ту, њему добро познату верничку самообману:

Пуцњи у твог оца, то је обична, одавно уведена ликвидација партијских отпадника. Троцкиста и фракционаша, проглашених за полицијске провокаторе и непријатеље. А Богдан Драговић је још нешто горе: постао је борац против Стаљина и Коминтерне. Објавио је ону брошуру. Таква ствар се плаћа главом.

Ако је то освета за ону гадост о Стаљину и Коминтерни, онда је то праведна освета.

Милена се нагло окрену и викну:

Како можеш то да кажеш, син си му! Стид те било!

Мук дуго потраја. Све њих је од сваког стид. Владимир се први прибра:

Мама, ти си ме родила заједно с њим. Мој стид делиш са мном.

Не делим! Тебе је родила љубав, а не партија!

Свеједно. Одавно смо сви троје у партији. И саучесници.

У чему?

У његовој издаји. Ти си му жена, а ја сам му син. То је неизмењиво!

Зар је то моје дете? — пита се Милена и окреће му леђа да га не гледа и не изговори

речи које ни он ни она не би могли да забораве.

Владимир се једва уздржава да не јурне напоље.

Владимире, ја знам шта је идеологија... Знам смртоносни отров идеја, иако никад нисам био фанатик. Али, да ти, Миленино дете, мој унук... да теби идеје толико нагрде душу, да постанеш толико суров, прост, толико обезљуђен младић...

Владимир, понижен дединим речима, устаде са столице и закорачи ка мајци:

Зашто си ме звала?

Опрости, сине... Ништа не захтевам од тебе. Сматрала сам да треба да знаш шта се догодило — муца Милена, не окренувши се ка сину.

Ја захтевам од тебе да сутра с мајком идеш у Ваљево и обиђеш оца у болници.

То, деда, ни у ком случају нећу учинити!

Твоја је синовљевска дужност да обиђеш рањеног оца. Он, можда, те ране неће преживети, а ти треба да живиш са непролазном раном.

Ја, деда, морам да живим да сперем лагу са свог лица и имена коју ми оставља онај што ме створио... — загрцну се и изјури из куће, не затворивши врата за собом.

Вукашин гледа у ту разјапелу празнину и уздахну:

Зар смо и ово дочекали?

Нешто касније, рече Иван:

Дочекали смо оно што људима на овој земљи и у овом времену следује... Делимо се,

остављамо се. Сви. И у свему... Милена, желиш ли да ја сутра с тобом пођем у Ваљево?

Идем са Душанком — одговара и оде у своју собу да јој нико не чује плач.

4

Најдан Тошић изађе из аутомобила и лагано, ван обичаја, застајкујући иде стазицом до улазних врата куће Вукашина Катића, у коју није крочио више од месец дана. Зар мора рат да га измири са Катарином Недељковић? Ако му је ни бомбардовање Београда не баци у наручје, онда је заиста крај! Још лаганије се успиње на Иванов спрат, забринут за исход своје посете, али и са једном победничко-осветничком надом. Откако је напрасно умро Катаринин „штићеник", „златни дечко", „последња и трагична љубав" аутомобилист Бошко Павловић, она се понаша према њему, Најдану Тошићу, као нека од оних самовољних и неурачунљивих удовица из руских романа.

После Бошкове смрти, без икаквих разјашњења, преко своје ћерке Вере саопштила му је „да јој се господин Тошић не појављује пред очи". „Зашто, Вера?" „Немам појма, ујаче. Врло ми је жао што баш ја морам да вам кажем тако непријатну ствар. Ви знате колико вас поштујем и волим." „Али, забога, Вера, зар сам ја крив за смрт Бошка Павловића? Јесам ли га отровао, убио, шта сам му учинио док је он у својој гаражи мењао гуме на точковима свог аутомобила?" „Ви је добро знате. Она о

свему има своје идеје. Као што знате, ја сам јој рекла шта се Бошку догодило тек сутрадан после његове сахране. Плашила сам се њених испада на гробљу. Кад сам јој опрезно испричала о Бошковој трагедији, она је ћутала неколико минута, па је, потпуно сувих очију, мирно рекла, што је мене запањило: ‚Њега је својом зверском мржњом убио Најдан Тошић.' ‚Какве везе има ујка Најдан са напрасном смрћу Бошка Павловића, забога, мама? Извршена је обдукција и нађено је да му је срце претрпело удар без икаквих спољних узрока.' ‚Ти си жалосна наивчина као и твој јадни муж. А факултетски си образована. Човек може мржњом, поготово љубоморном, не додирујући супарника, да га уништи као гранатом'." Док му је Вера то препричавала у његовом салону, он је ломио прсте и корачао, немоћан да се смири, узвикујући: „Па то је чиста лудост, Вера!" „Наравно да је лудост, ујаче. Али она у ту лудост верује."

А било је то пре десетак дана. Шта ће се сада догодити? Стаде на горњем степенику. Каква је шашава, може га избацити напоље и не саслушати га зашто је дошао. Кобна жена! Он, који на овој земљи скоро све може, једино не може да се спасе од те жене. Најбоље је да најпре сврати код Ивана и да он својој ташти каже шта се спрема Југославији и Београду и зашто је он дошао. Из њене собе чује: она са глумачким заносом чита неку бајку Олгици и Растку. Можда ће најзад и њему нешто проговорити тим топлим гласом. На врховима прстију упути се најпре у Иванову собу. Нека је он припреми да прихвати позив који ће јој упу-

тити. Иванова врата отвори пре но што доби одговор на куцање:

Добро вече, Иване. Пишеш... Како можеш данас да пишеш?

А шта друго да радим, ујаче? — одмаче се од стола и писаће машине, устаде, ослони се на библиотеку, с осећањем да је заиста затечен на нечасном послу. А пише запис о Богдану у кога су, по обавештењу Боре Пуба, прекјуче у селу где борави пуцали комунисти и тешко га ранили.

Знаш ли ти шта нас чека?

Претпостављам.

Нема ту шта да се претпоставља. Рат! Сутра, прекосутра, напашће нас Немачка!

Иван скиде наочаре, не знајући ни сам зашто. Али, познајући ујаков дар за сензације и спремност да и рат инсценира како би имао повода да види Катарину, обрати му се:

Откуд ти знаш да ће нас напасти сутра или прекосутра?

Знам поуздано. Дошао сам да вас још вечерас одмах преселим код мене. Тамо ћете бити безбеднији но игде. Имам изванредно склониште од напада из ваздуха, може двадесет људи недељу дана да борави без икаквих проблема. Ваша кућа је толико компромитована, да се никаквом добру не можете надати кад дођу Немци.

Нас ће снаћи оно што ће све часне људе снаћи. Зашто бисмо напустили своју кућу?

Зато што ћете овде сви страдати! Не захтевај од мене оно што ти не могу рећи. Иди у собу своје таште и реци њој и Вери да деци

и себи што хитније спакују гардеробу и најнеопходније ствари. Мој ауто је пред кућом да вас превезе на Дедиње. Ја ћу сићи код Милене да јој кажем да спакује себе и Вукашина. По њих ћу послати шофера кад вас превезем.

Знајући за ујакове лиферантске послове с Немцима последњих година и блиске односе са немачким послаником фон Хереном, његово подржавање пакта Југославије са Немачком и бес на „шупљоглаве пучисте" и Симовићеву владу, Иван никако не може да прихвати његову заштиту, свеједно што је рођачки мотивисана. Хтеде да му каже шта мисли о његовом пронемачком ставу, али му само рече:

Ја из куће нећу. Нећу ни Веру и Катарину да убеђујем да иду у избеглиштво на Дедиње.

Иване... Докле ћеш ти том катићевском бандоглавошћу, том сељачком, преровском лудошћу да упропашћујеш свој живот? Па то је, сестрићу, глупачко, самоубилачко понашање! Ти имаш децу, жену, ти си глава једне породице, а понашаш се...

Иван га прекиде:

Понашам се по свом уверењу. Не убеђуј ме да се селим из своје собе. Уосталом, ако Вера и деца хоће да се селе, ако то хоће Катарина, иди и реци им, то је њихова ствар — стави наочаре и седе за сто, спуштајући прсте на тастер машине.

Запамти, сестрићу. Ову безумност нећеш моћи да исправиш! — увређен и љут тресну вратима и закуца код Катарине, уплашен и узбуђен њеном близином и неким шушкањем у соби. Двадесет и шест дана није је видео!

Катарина, чувши његов глас у Ивановој соби, устаде са рекамијеа, приће свом тоалетном сточићу да се нашминка. На његово поновљено куцање, одговори строго:

Сачекајте! — смишља каквим све речима да понизи „намесниковог човека" и „немачког пријатеља", тог старог хохштаплера о чијим вечерама са немачким послаником са згражањем слуша од својих пријатељица, особито после Бошкове „трагичне погибије", како назива смрт свог младог љубавника. Нашминка се, очешља. леже на крај рекамијеа и довикну му:

Можете ући.

Најдан Тошић, одлучан да је одмах препадне и потчини, чим отвори врата, рече тронуто:

Рат је, Катарина! Рат!

Рат?! Па шта се друго и могло очекивати од тог разбојника Хитлера!

Питање је часа када ћемо бити засути бомбама.

Бомбардоваће Београд? Као Варшаву?

Горе но Варшаву. Дошао сам да вас све и одмах преселим у своју вилу. У моје склониште. Где је Вера?

Страшно!... Страшно! Зар ће и Београд као Варшаву? Вера!

Вера уђе обучена за излазак са пријатељем доктором Шумаревићем. Обрадована ујаковим присуством, осмехује му се.

Чему се смејеш? Ми смо у рату! Србију ће опет на крст! Реци јој Најдане, шта се спрема.

Најдан се ослони на фотељу и својски накити поуздано обавештење о предстојећем на-

паду Немачке на Југославију, а на крају јој рече и зашто је дошао.

Ја бих, ујаче, сада морала на један неодложан састанак. Да се преселимо ујутру, рано.

Ујутру, Вера, може бити доцкан — рече мирно Најдан Тошић загледан у Катарину, која је, чини му се, нешто смршала (свакако због патње за својим „златним дечком"!). Неочекивано плану у њему љубомора, која му се после Бошкове смрти била сасвим загасила.

Катарина устаде са рекамијеа и повика:

Ти си заборавила шта је рат! Какав твој важан састанак! Ја више нећу да доживим бомбардовање Београда које сам доживела девет стотина четрнаесте. Одмах облачи децу и пакуј ствари! — пред Најданом намерно шепајући од прелома ноге на аутомобилским тркама за првенство Европе, чинећи га засвагда кривцем своје несреће, она приђе комоди да одваја веш и блузе које намерава да пренесе.

Најдан Тошић, срећан овако успешним и брзим споразумом са Катарином, којим остварује свој животни сан — Катарина Недељковић спава, обедује, живи у његовој кући, с њим! — рече тронуто:

Ви се спремајте, а ја ћу на доњи спрат, да обавестим Милену и Вукашина. Вера, чим спакујеш прве кофере, сиђи доле, да пошаљем шофера да их носи у ауто.

С победничким задовољством, а трудећи се да га скрије, Најдан Тошић срете Милену у холу, пољуби је и исприча јој шта се спрема и зашто је дошао.

Милена, сва пометена и преплашена вешћу о атентату на Богдана, згранута Владимировим пријемом те вести, скоро равнодушно саслуша ујака и уведе га у трпезарију дозивајући оца из његове радне собе и библиотеке.

Вукашин, обучен за вечеру у „Српској круни" с Драгишом Васићем, стаде пред Најдана Тошића, промумла поздрав и, не скривајући нелагоду, натуштено и мрзовољно саслуша Најданова „поуздана обавештења" о предстојећем нападу Немачке на Југославију и његов позив да се још вечерас сви преселе у његову вилу, јер ће Београд сигурно бити бомбардован.

Да ће нас Хитлер напасти, то зна и последња српска будала. А што се тиче мог спасавања у твом бетонском склоништу, то ми не пада на памет — одговори Вукашин Катић и изађе у предсобље да обуче мантил и пре времена, да не гледа Најдана, ту стару лиферантску протуву и поштоваоца Трећег Рајха, крену на вечеру. Али се са степеница врати у предсобље и рече:

Ако ти, Милена, желиш да се склониш код свог ујака, иди. За мене не брини — и оде не поздрављајући се с Најданом Тошићем.

Кад чу да капија одзвони Вукашинов излазак на улицу, Најдан рече:

Ни сада не могу да се начудим мојој покојној Олги како је могла да живи и вас изроди са овом преровском задрибандом.

Милена упали лампу на табернаклу и ћутећи седе на наслон очеве бержере уз кањеву пећ, замишљена: како она да се спасава без Владимира и оца? Шта ли је с Петром, да ли он

зна ово што ујак зна? А несрећни Богдан, шта ће бити с њим сада у болници?

Најдан Тошић лупка својим штапом о под и посматра је: много је ослабила. Не стоји јој добро. Секира се јадница због оног свог безумника који се касно опаметио, и за Владимира, који се никада неће опаметити. Како да је ишчупа из комунистичких канџи и одвоји од оца, те натуштене, преровске будале? Чује са спрата Катаринин глас, нешто се препире са Вером, престаје да брине за Милену. Ноћас ће Катарина Недељковић спавати до његове собе, имају заједничко купатило, још вечерас ће је видети у спаваћици!

Милена телефонира Душанки Луковић казујући јој вести које је чула од ујака и молећи је да Мишко ноћас пронађе Владимира и доведе га кући, да буду заједно. Окрену се Најдану:

Ујаче, ја не могу вечерас да пођем с тобом. Не могу тату да оставим самог, а чекам и Владу. Шта могу? Ако ми је судбина...

Судбина?! Судбина је, Милена, најгори изговор за све људске глупости.

Можда. Али, ја нећу да преживим свог сина. И како да оставим тату са Цаном и Гојком? Хвала ти, ујаче. Сели ти ове са спрата и децу.

Најдан Тошић ни претњама да ће Београд горе проћи од Варшаве не успе да убеди Милену да пође с њим.

Катарина са спрата заповеда Најдану да пошаље шофера да снесе кофере у аутомобил. Он хитро и радосно извршава њене заповести. Катарина, Вера и деца некако весело и галамећи сиђоше са спрата и, не завирујући у трпе-

зарију да се поздраве с Миленом, што њој не засмета, изиђоше на улицу. Аутомобил одбрује; кућом овлада пустошна тишина. Уђе Иван, ослони се на њену фотељу и рече:

Сестро, рат је, заиста, почео.

Милена га погледа сузних очију, узе му руку и принесе образу: ни без њега неће да се спасава. Ноћас ће му рећи своју последњу патњу.

Да, Милена. Рат је. Страх је његова претходница, а она је већ освојила нашу кућу. И поделила нас на сараднике окупатора и жртве.

5

Светлост уличне сијалице осветлила му ноге до кукова и оштро га преполовила. Тако себе види Владимир Драговић, лежећи на свом кревету, с главом у тами. А ни у свести и души сада није једно: и син је, и комунист је. Од изласка из дедине собе, та се двојица боре у њему.

Њега убијају, а мене активирају. Је л' његова смрт цена, услов поверења у мене? Опет ја нисам — ја. Ко је то одлучио? Душан нема ту моћ. Мишко је имао задатак само да га обавести. ЦеКа има право на обе одлуке. А ЦеКа је тајна. Незнани људи, невидљиви, неприкосновени. Ум и воља партије и класе, вођа револуције — тајна следбеника. Али, ако је међу њима и неки будући Богдан Драговић? Можда је баш тај донео одлуку да се убије Богдан Драговић? Не, не. Том се сумњом постаје из-

дајник. Неће то. Душан га водио у најконспиративнију и најопаснију акцију, у каквој није учествовао ни док је био члан комитета СКОЈ-а. Онај погурени и са пискавим гласом, што је издавао наредбе, сигурно је члан Месног комитета. Према њему, Владимиру, понашао се као да су стари другови. Не сме да изневери његово поверење. Ни Душаново.

Жели, а не може да одагна сећања на оца: посете с мајком оцу на робији у Митровици, његови дрхтави прсти на врату док разговара са Миленом под надзором стражара, дуги замућени погледи на растанку (увек му је саветовао: „Играј се, што више се играј, сине", никад: „Учи и буди добар"), мајчино зането ћутање у возу до Београда, па седење у његовим крилима у мраку неког подрума у Карађорђевој улици, где га је мати одвела да га отац види пред бекство у Аустрију; па она вожња у кабиници највећег точка на свету у бечком Пратеру, кад је у очевом наручју био на висинама изнад града коме није видео крај, а једино му је торањ катедрале Светог Стефана био у равни погледа (узбуђења и страха на тој висини сећа се скоро увек кад мисли на своје сусрете с оцем); па понос још од шестог разреда гимназије што је син чувеног Богдана Драговића, дивљење и завист његових другова скојеваца — ишао је улицама с надмоћношћу принца, а на састанцима СКОЈ-а осећао се обасјаним очевом револуционарном славом. Како је патио што му је Мишко из пакости дао надимак Свилени! А најдуже се сећа последњег сусрета с оцем у Вујковићевој канцеларији, чује његове јецаје:

„Сине, ја нисам издајник... Поверуј ми, Владимире." Груди му се препуне врелином бола, груне у плач. Али кратак.

Богдан Драговић је стари фракционаш, троцкист, прикривени непријатељ кога је „Пролетер" разоткрио као полицијског провокатора и штеточину, типичног издајника. Како смеш да сумњаш да није? У ЦеКа сумњаш? Зар није капитулирао и клекао пред режимом, вратио се у земљу, само је преноћио у Главњачи и пуштен да живи у Ваљеву, тобоже као воскар, а он писао ону срамну, клеветничку брошуру против Стаљина и Коминтерне, и објавио је уз помоћ Боре Пуба, познатог антикомунисте. Буржоаска штампа и антикомунистичка пропаганда претворили су ту бљувотину у своје најубојитије оружје. Ништа поганије на српском језику није написано против социјализма и воће међународног пролетаријата. Права фашистичка пропаганда! Заслужио је смрт, заслужио! И он сада њему да иде у посету? Њему, у Ваљево? Само везан, само везан, пред жандармима! — шапуће у тами и тишини.

Устаје, одлази до стола и халапљиво једе саламу и хлеб. Напи се воде у купатилу и врати на кревет. Опет га светлост с улице преполови.

Богдан Драговић, после толиких робија за партију, не може бити непријатељ партије. Погрешила је партија.

Богданова смрт засвагда га ослобађа сумњи другова и бојкота. Очевом смрћу он стиче услове да поново буде узоран револуционар, члан Комитета, да се часно бори за своје идеале. Мора се једном засвагда ослободити малограђанског

индивидуализма. Историја је борба очева и синова, браће против браће, пријатеља против пријатеља. Класна мржња тече људским жилама. Владимир Драговић није први син кога је издао отац, нити ће бити први син који мора да заборави оца издајника. Иван тврди да се и деда Вукашин одрекао оца кад му се супротставио у политици. И Иван се сукобио с оцем (и партијом) и остао сам, презрен, безначајан. У овом времену се не сме бити сам.

Али како бити против својих, оних који га највише воле, као што је он данас био? Увредио, унесрећио и мајку и деду. Згрозили се над његовом суровошћу. Каква су ужаснута лица имали деда и мама, како су дрхтали док им је говорио! Није то човечно. Апсолутно није. Првим јутарњим возом отпутоваће у Ваљево. Код лекара да се распита за стање Богдана Драговића. Нека му лекар каже: долазио ти је син, питао за тебе, поздравио те. Не мора да каже — поздравио те. Само — распитивао се за тебе. Биће му довољно, он је био члан ЦеКа и зна шта је партијска дисциплина.

Али ако сазнају другови да је обишао рањеног издајника, онда ће и даље остати издајников син. Издајник. Заплака.

Звоно и лупњава на вратима. Чује Мишка Пуба:

Владо, отварај!

Скаче с кревета, улази у купатило, умива се и не палећи сијалицу да му Мишко не види лице, отвара врата.

Упали светло. Не кријемо се више.

Зашто се не кријемо?

Ноћас се у Москви потписује савез о пријатељству и узајамној помоћи између Совјетског Савеза и Југославије! Симовић је притеран уза зид, буржоазија је капитулирала! Победа је наша, буразеру!

Владимир упали светло.

Мишко баца на кревет тубу платна, вади из торбе кутију с бојом и сликарску четку. Загрлио би Владимира не само због савеза Југославије са Русијом, али на Владимировом лицу је патња и још неко жестоко осећање, па седа на ивицу кревета и каже:

Разумем те. Обојица имамо очеве непријатеље. Али, ми за то нисмо криви.

Владимир му не верује да га разуме и, стојећи насред собе, строго каже:

За мене не постоји — али...

Мишко Пуб се загледа у друга:

Правилно, Владо. Данас за нас не постоји ни али, ни — или. Постоји само једно. Обојица добро знамо шта је то једно.

Владимир би му противуречио, а увиђа Мишкову надмоћност, па пита:

Зашто си ми донео то платно?

Да ноћас на њему за сутрашње манифестације напишеш главну паролу. Запиши. „Живео друг Стаљин, вођа и учитељ међународног пролетаријата и нада поробљених народа!" Сутра у седам, чим радио и новине објаве вест да је у Москви потписан споразум са Русијом, партија организује велике манифестације у Београду. Недеља је, народ не ради, лепо је време, има да се заљуља Београд од наше победе! Комунисти се окупљају на одређена зборна места

и тачно у седам поворке крећу ка Теразијама, где ће говорити секретар ЦеКа Србије, а можда и секретар ЦеКа Југославије. Наш комитет је одлучио да на челу колоне техничара и правника ти са Вучком носиш транспарент — наш поздрав Стаљину.

Зашто баш ја? — упита Владимир и покаја се.

Зашто баш ти? Па то је, Владо, доказ партијског поверења у тебе! То је част која се указује најбољим комунистима. — Мишко види да се Владимир не радује, па додаје: Читавом Београду биће јасно ко је и с ким је Владимир Драговић.

Владимир га прекиде:

Знам, не убеђуј ме. Понови шта треба да напишем.

Живео друг Стаљин, вођа и учитељ међународног пролетаријата и нада поробљених народа. Запиши.

Када и где треба да донесем транспарент?

Буди тачно у шест сати у паркићу код Каленића пијаце. Донео сам црвену боју за слова. Пази да ти слова буду савршена, онако како ви техничари пишете. — Мишко се плаши да га Владимир не пита ко је пуцао у његовог оца, па устаје: — Журим. До једанаест сати треба да одржим три састанка са активима СКОЈ-а. Ноћас партија врши своју мобилизацију! Здраво! Молим те, буди тачан.

Владимир закључа врата за Мишком и разви платно по поду. Дуго гледа у ту белину на којој лежи његов отац, склопљених очију. Стресе се, узе оловку и лењир, клече на под

и поче да исцртава слова. Када написа — Стаљин, устаде, гневан на оца. Па ражалошћен и што је напао Стаљина и што је партија осудила оца на смрт, дуго је корачао собом док комунист није свладао сина, па је наставио да исписује паролу. Оловком исцртана слова узе да боји црвеном бојом. Када обоји целу паролу „Живео друг Стаљин, вођа и учитељ међународног пролетаријата и нада поробљених народа", неко му узе руку са четком и у последњој речи, „народа", замрља му два последња слова. Задрхта, окрену се да види тога и ту руку: нема никога. Сам је у соби под бљештавом сијалицом са таванице. Неки незнани страх га обезнани и он забауља да види има ли нешто под креветом. Сам је. Тишина му хуји у ушима. Је ли та слова замрљао син или отац? Скочи на кревет, подиже и ноге, склупча се. Хамлетовско привиђење! Шта се то збива са мном? Јекну. Креветски мадрац шкрипуцка под њим. Нема растварач да избрише замрљана слова, на зборно место треба да стигне у пола шест, недеља је, радње су затворене, не може да купи бензин или неко средство за скидање црвених мрља. Ако неће Мицко, биће других који ће посумњати да је он намерно, саботерски, замрљао последња слова у пароли посвећеној Стаљину. Погледа у ручни сат: шест минута до дванаест. Поноћ. А у Москви? У Москви је прошла поноћ. Он никад неће чути кремаљски часовник, кад читавој планети откуцава поноћ. Можда је отац умро у тренутку кад је бојио „д" и „а". Тада му је неко узео шаку и слова претворио у црвену мрљу. Јесте.

Рука му је била укочена, нека сила је покретала, упркос његовој вољи. Загледа се у паролу: „Живео друг Стаљин, вођа и учитељ међународног пролетаријата и нада поробљених наро...“ Шта се то збива са мном?

Опружи се на кревету и, не свлачећи се, покри јорганом и преко главе да склони очи од светлости. Жели да заспи. Сети се: где да нађе летве за транспарент? Нема ни ексере да на њих закуца платно! Мишко је идиот! Не може да заспи. Отац је сигурно умро...

Неко га дави не види му лице стеже му гушу руке му отказују не може да се брани упиње се да покрене руке не може не може гуши се: крикну, збаци јорган са лица и скочи на под, дрхтећи. Кад је то заспао? Гледа у сат: казаљка стала на шест до дванаест. Зашто му је стао сат? Приђе прозору: свиће. Летве, ексери! А како да сакрије она умрљана слова? Јурну у купатило, уми се, истрља чело и врат хладном водом да се расани и ослободи сна. Обуче мантил, сави транспарент у тубу и изађе у студно свитање. Петлови закукурикаше из суседства. Уђе у газдину шупу за дрва, нађе две криве мотке, послужиће ако успут не нађе боље. Где ће ексере да нађе? Пожури ка Каленића пијаци, застајкујући пред закатанченим занатлијским радњама. Нигде летве ни даске са ексерима.

У паркићу код Каленића пијаце угледа на клупи неколико другова са Техничког факултета који нешто весело причају. Приђе им неодлучно и поздрави их. Од петорице — двојица му отпоздравише. Још сам под бојкотом, за-

кључи несрећан, и стоји пред њима са моткама и транспарентом. Они се надмећу у познавању оружане моћи Црвене армије, тврдећи један другом да ће, ако Немачка нападне Југославију, Црвена армија „као челична лавина преко Мађарске и Румуније сјурити се на Балкан и ослободити балканске народе".

И Владимир Драговић у то верује, али га муче ексери.

Другови, где да нађем два ексера? Потребни су ми да закуцам транспарент.

Историја мења смер, а ти бринеш за ексере! — одбруси му један од оних који му није отпоздравио.

Владимир крену ка пијаци да код сељака који с коњским запрегама долазе на пијац, или код пиљара, пронађе два ексера. Иде од сељака до сељака, од пиљара до пиљара који на тезгама распоређују млади лук, зеље, салату и моли за два ексера. Сви га зачуђено или љутито испраћају: откуд њима ексери? Нигде два ексера, а паркић се тамни од комуниста. Мора да се врати. Спази Зору у групи девојака и скрену да се не поздравља с њом. Ту повратка нема. После партијске одлуке да се врати у организацију, одлучио је да раскине са претходним животом, посвети се само скојевским задацима и живи аскетски. Зори и да може, неће да јој се правда. Остаће само другови. Љубав одлаже за мир и слободу. Са моткама и транспарентом ослони се на дебло платана, чекајући Мишка Пуба, смишљајући: како транспарент да учврсти за мотке?

Другови пролазе поред њега, неки га загледају зачуђено, неки обрадовано, он схвата: још свима није саопштена одлука партије. Издржаће. Наступају дани велике провере, видећемо се сви. Не радује се што ће на челу поворке носити транспарент. Издржаће и то. Око њега сви су весели, понашају се победнички; тихо увежбавају песме које ће певати у поворци; секретари скојевских актива и ћелија преносе директиве о политичким паролама које треба узвикивати улицама; саопштавају да ће у седам часова Радио-Београд објавити вест да је у Москви потписан споразум о пријатељству и узајамној помоћи између Југославије и Совјетског Савеза.

Долази Вучко и, осмехнут, дуго му дрмуса руку. Владимир му се жали: нигде није могао да нађе ексере да закуца транспарент. Вучко отрча у прву авлију и донесе жицу, избуши платно и привеза га за мотке. Владимиру лакну. Али не може да му каже да су на транспаренту замрљана два последња слова. Да не гледа у другове, гледа у платан.

Изгрева сунце и злати распупане врхове платана. Гомила комуниста и скојеваца је нарасла, сви су раздрагани. И сви који имају сатове нестрпљиво загледају бројчанике и гласно казују:

Још петнаест минута. Још десет!

На Владимировом сату и сада је шест до дванаест. Да, у том трену је умро Богдан Дражовић. Вучко му говори да ће Радио-Београд за неколико минута јавити „историјску вест" и позива га да се поставе на челу поворке, ка Крунској улици.

Загрме из висина, од Земуна и Панчева. Владимир и сви око њега загледаше се у плаво небо прошарано белим облачићима. Грмљавина нараста, небеса застрашујуће грме, комунисти вичу:

Наши, вежба!

Совјетски су, другови! Долазе са севера!

Зајаукаше сирене. Жандарми дотрчавају однекуда и вичу:

Немачки авиони, бежите у подруме!

Провокатори, то више не пали! Слуге режимске, прошло је ваше!

Вичу око Владимира и псују жандарме, а од Земуна и Калемегдана разлежу се експлозије, сирене завијају и са земље и с неба, одакле се кљунасти, плави авиони са урликом сјурују на град и бацају бомбе, док над њима, у висинама брује јата бомбардера и испуштају бомбе са падобранима.

Немци, другови! Немци, бежите!

Владимир и Вучко занемело стоје са подигнутим и затегнутим „Живео друг Стаљин, вођа и учитељ међународног пролетаријата и нада поробљених наро..." и не знају куда ће. Негде у близини тресну бомба, остатак комуниста јурну у околне улице. Вучко баци мотку и отрча ка Кичевској. Једино Зора стоји уз дебло платана и гледа у Владимира. Он неће да бежи, жели да виде другови да је последњи побегао, сељаци беже са пијаце са колима шибајући коње, бомба тресну и разнесе кола са коњима, Владимира занесе врео и смрадан ваздух, по крошњи платана праште комаће бо-

мбе. Он је знао да смрт боли, али није знао да тако гадно смрди.

Владо, бежи! Бежи! — виче Зора припијена уз дебло.

Владимир са транспарентом потрча у Кичевску, али пре него што уђе у ходник неке вишеспратнице, окрену се да види бежи ли Зора и виде: у страховитом треску и ватри нестаје Зора, а њега врелина баци на плочник и засипа малтер и стакло.

6

Грмљавине, сирене, експлозије буде Вукашина Катића, а он остаје у постељи: пучисти изводе војне вежбе да увере народ у спремност да се одупру Немачкој. Од свих власти на овој земљи, најгора је чизмашка. Тресу се прозори, фијуци, завијања сирена, страховита експлозија у близини стреса кућу. Сети се синоћних Најданових претњи о немачком нападу, збаци јорган са себе, не стиже ни да устане с постеље, а Милена, која се спремала да пође Богдану у Ваљево, у спаваћици отвара врата и виче:

Бомбардују Београд! Тата, бежимо у подрум!

Вукашин Катић обуче кућну хаљину, навуче папуче и збуњен и уплашен изађе на терасу: од Дечје клинике и Карађорђевог парка куља облак дима, бази експлозив и паљевина. Насред травњака, са штакама и на једној нози стоји Гојко Тврдишић, гледа у небо и виче:

Долећу! Пуно је небо авиона, господине Вукашине!

Бежи у подрум! — довикну му и спусти се у таму подрума. Милена у спаваћици, Иван у пижами и Цана са мачком у наручју стоје уза зид. Зове га Милена да стане поред ње, а Вукашин седе у плетену наслоњачу из баштенске гарнитуре и рече:

Видите ли ви да је Најдан немачки агент?

Не мора бити агент, па да предвиди бомбардовање. Ово си, ваљда, и ти очекивао — каже Иван држећи у наручју фасцикле своје „књиге". Смета му злоба с којом Вукашин започиње разговор о рушењу Београда, у којој слути и прекор њему што су се Вера и деца склонили код немачког агента.

Агент! Прави агент! — узвикује Вукашин у таласу експлозија, завијања сирена с неба, засипан прашином с таванице. Подрхтава земља и темељ куће.

Цана испусти мачка, па поче да се крсти, шапћући молитву.

Зашто ти је, тата, сада важно да је ујка Најдан агент?

Важно ми је, Милена, важно! Ко ми спасава унучиће? Немачки агент!

Бомба у близини их заглуши. Ућуташе. Цана гласно изговара молитву Богородици. Две блиске експлозије, неколико даљих, згуснутих у тутњаву, тишина, некако коначна, као да је на земљи све стало и мртво. А није: Цанин мачак баци се ка Ивановим ногама и ухвати миша, што је од експлозија побегао из дрва к људима: сви чуше како под мачјим зубима крцкају ми-

шје кости. Миленин страх за Владимира се саже у језу мишје смрти. Иван доживе ломљаву својих костију. Мачак се једини овајди од рушења Београда, помисли Вукашин, устаде и изађе на терасу: Гојко Тврдишић стоји на штакама, загледан у небо, гласно псује Хитлера и прети. Вукашин се загледа у стубове дима ка Сави који гараве небо: где ли је Владимир? Са улице чује лелеке жена и дозивање суседа. Уђе у своју собу, брзо се обрија, уми и обуче и стаде уз прозор: мушкарци с коферима и дењковима постељине, жене с децом у наручју, старци и старице с колицима вуку кућне ствари и бошчалуке ка Циган-мали и Бањици. Опет Београд бежи, мисли Вукашин. А куда ће? Из овог рата се не може побећи. Да не гледа беду немоћних, седе у фотељу и припали прву цигарету. Осећа смрад дима, експлозива, неку горчину у ваздуху. Шта ли је све срушено? Сећа се фотографије Варшаве.

Улази Иван обучен, каже:

Није у реду сада седети у својој несрушеној кући.

А шта сада треба чинити? — осорно пита Вукашин.

Треба извлачити рањене и децу испод рушевина. Ја идем на Славију да помогнем неком.

Не верујем да иком сада можеш да помогнеш. Ова смрт с неба није рат. Ово је смак света.

Иван изађе. Вукашин се покаја што му се није супротставио. Коме ће он полуслеп и онако неспретан у овом хаосу да помогне? Читавог живота његов син чини оно што не може. Уста-

де и изађе на терасу да га заустави. Иван је већ изашао на улицу. Милена обучена истрча на терасу:

Тата, идем да тражим Владимира!

Где сада да га тражиш?

Не знам. Ал' не могу да стојим, морам да идем некуд!

Гојко Тврдишић са чистине травњака довикује:

Долеће нов талас! Црни се небо!

Милена, бежи у подрум! — Вукашин пожури ка капији да довикне Ивана, али га већ нема на улици. Мушкарци и жене беже с децом и дењковима ствари ка Авали. Грмљавина од Саве и Дунава се згушњава, грувају бомбе једна за другом, њихов тресак слива се у грмљавину од које подрхтава земља. Вукашин, љут на Ивана, не журећи врати се у подрум и седе у наслоњачу. Милена тихо јеца. Цана се гласно моли Богу. Вукашин их опомиње да ћуте. Бомбе експлодирају једна за другом; темељи куће подрхтавају, засипа их прашина са зидова и таванице. Ваздух засмрде на експлозив и пањевину. Наста тишина. Мачак ухвати и скрцка још једног миша. Вукашин нареди Цани да ту зверку избаци напоље. Одмах за Цаном и мачком изађе и он на терасу: небо је прекривено димом, прашином, маглуштином рушења и пожара, не види се сунце.

Гојко Тврдишић са чистине травњака маше једном штаком и довикује Вукашину:

Гађали ме митраљезом из авиона! Нисам се ни помако, мајку му немачку!

Вукашин спази скршене гране ораха пале по ружичњаку и пође на улицу да види шта је са Иваном. Само што изађе на тротоар, жандарм на мотоциклу са приколицом дојури до њега, и загледа број куће.

Кога тражите?

Да ли сте ви господин Вукашин Катић?

Ја сам.

Потпредседник владе, господин Слободан Јовановић, шаље вам писмо.

Вукашин узе коверат, процепа га и прочита:

„Господине Вукашине, спакујте најнеопходније ствари за дужи пут. Долазим аутомобилом по вас најдаље за један час. Напуштамо Београд. Ваш Слободан Јовановић."

Жандарм одјури са мотоциклом не чекајући одговор. Вукашин, збуњен поруком, врати се у своју собу. Откуд помисао Слободану Јовановићу да бих ја могао владиним аутомобилом сада да бежим из Београда? Мене да спасава краљевска влада генерала Симовића? Обузет тим питањима и љутњом, не обрадова се Ивановом повратку.

Иван блед, малаксао, свали се у фотељу:

То се не може гледати.

Шта си то видео?

Иван ћути и зури у под. Улази Милена у мантилу:

Иване, где су ти наочаре?

Иван се сети да их је скинуо кад је на углу Краља Милана и Хартвигове угледао на трамвајским шинама разнета људска тела, баруице крви, разбацане дечје ноге и руке. Пропипа џепове, не нађе наочаре:

Не знам где су... А не може се ником помоћи.

Ја идем да тражим Владимира — каже Милена.

Где, забога, сада да га тражиш?

Свуда по Београду, тата! — одјури на улицу.

Вукашин дозва Цану из подрума да им скува кафу. Иван приђе телефону да зове ујака Најдана и сазна шта је с децом. Телефон не ради. Вукашин му исприча какву је поруку примио од Слободана Јовановића. Иван према тој поруци остаје потпуно равнодушан, види: три дечје ноге са комадима крвавих крпа, гомилице смрсканих телеса испод цигле и бетона. Не може да слуша очеве бесмислене прекоре Слободану Јовановићу и одлази у своју собу, одлучан да више не силази у подрум.

У подрум се не склања ни Вукашин кад налете нови талас немачких бомбардера. Без Милене и Ивана, не жели да се спасава. Седи, пуши, слуша панику са улице, чека Милену с неком вешћу о Владимиру, огорчен на њен безуман поступак да под бомбама тражи сина. Одавно је свестан: сваку несрећу човеково безумље чини већом. Понекад је то безумље такво да не изазива ни сажаљење према несрећном.

7

Док Вукашин Катић испија шољу беле кафе, на вратима трпезарије, без куцања, појављује се погурен старчић у повећем официр-

ском шињелу без еполета, у војничкој шајкачи, чакширама, цокулама:

Јесте ли се спаковали?

Тек по пискавом гласу и јаребој брадици препознаје Слободана Јовановића, зачуђен његовом одећом, посматра га, не зна шта да му каже.

Седите, најпре. Куда ћете ви, професоре, тако... тако смешно костимиран у овом ужасу?

Слободан Јовановић са штапом у руци, разгрну шињел и седе на прву столицу, неспреман на уобичајена спорења са Вукашином.

Куда? Београд је тешко страдао, порушене су главне установе. Влада и сва надлештва евакуишу се из Београда у унутрашњост. По свему судећи, морамо напустити земљу. Као девет стотина петнаесте.

Лепо, богме! Бежите пре но што је рат и почео.

Нападнути смо са свих страна, Вукашине. Дужи отпор, схватате ваљда, ми не можемо пружати. Генерал Симовић и Нинчић желе да и ви неизоставно кренете с нама. Морамо спасти људе потребне народу сутра. Ја као ваш пријатељ сматрам...

Вукашин устаде и заустави га у мирном разлагању безизлаза у коме се нашла југословенска војска јутрос нападнута од Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске.

Частан политичар и министар не сме да се спасава ропства док сав народ пада у ропство.

Ми не бежимо у емиграцију да бисмо спасли своје главе. Повлачимо се да бисмо одатле

радили за спас нашег народа и установљење државе коју ће нам срушити.

Народ, професоре, може да спасава само онај који пати заједно с њим. А не онај који се спасао патње својих сународника. А ни држава се, убеђен сам, неће моћи да успостави отуда из енглеске слободе. Ако треба и може Југославија да се подигне из својих рушевина, и оних предратних, и ових ратних, она се може подизати само одавде где се страда од њеног рушења.

Неће тако бити, Вукашине. У овом рату великих ниједан пораз и ниједна победа малог народа као што је наш неће се одлучити овде, на нашем тлу. Треба бити тамо где се одлучује о судбини Европе и света.

Не верујем у то, Слободане. Рат и мир ће се тамо одлучити. Али ствар власти и државе овде ће се одлучити. Овде. Они који желе власт остаће овде. Ви се нећете вратити у своје, главом јемчим.

Ако би се неком несрећом то догодило, знам на шта циљате, онда ни они који остају овде неће остати на своме и са својима.

Ја сам једном бежао из земље од окупатора. У том бекству изгубио сам једину жену коју сам волео. Изгубио сам и идеје у које сам веровао... Најео сам се емигрантског хлеба. Не идем из куће!

Мени је, Вукашине, истински жао што вам је у овом часу нарав јача од разума. Што сте, да вам приговорим са вашом оштрином, остарели за време у коме бисте за опште добро могли више да урадите него кад сте били млади.

А мени је, драги професоре, такође истински жао... — застаде јер му се учини да авиони поново долећу. — Жао ми је што сте за ово доба искушења остарели толико да не увиђате да са својих седамдесет година не треба да радите оно што нисте радили са тридесет.

Велики послови историје обављају се онда када их догађаји и прилике налажу, а не када то ми желимо.

Наше је прошло, Слободане. Наше се коначно руши.

У трајању једног народа, ништа се његово коначно не руши.

Руши се, руши, Слободане. Будућа држава треба да буде дело наше деце. Па каква им буде, биће само њихова. Ништа моје ја не желим они да преузму. Мени и вама остало је само да умремо. Да домилимо до своје раке. Ако можемо усправни.

Не слажем се, Вукашине. Ми не смемо да се предамо. Од нас се очекује да нешто урадимо за будућност. Толика искуства имамо. А искуства само у политици и трговини важе.

Свет који ће настати после овог рата, неће бити мој свет и ни у ком виду не желим да учествујем у његовом настајању.

Историја се не прекида, Вукашине. Она скрене с правца, савија се, може окука да јој личи на повратак ка извориштy, у прошло, али то бива накратко. Она наставља да тече у смеру у који су је усмерили векови и векови. Ничему људском не зна се тачно почетак ни крај. Ми, људи, схватамо тај смер тек кад је зби-

вање прошло. Тако ће бити и са овим ратом и нашом историјом која се сада насилно прекида. Ово што се збива данас, наставља се оно што се одвајкада збивало. Само, ето, није било авијације, па се рушило пијуцима и ћускијама, и куће су се палиле сламом и смолом, а не запаљивим бомбама из авиона.

У то не верујем. Ово што се збива са светом и нашим народом није прекидање, ни окука историје. Ово је чупање из корена. Наша река више неће тећи старим коритом. Ја због тога, мој пријатељу и професоре, нисам срећан.

Да не разглабамо сада о континуитетима и дисконтинуитетима историје. Сматрам да у овој несрећи која нас је снашла треба бити на правом месту.

Са улице се чује аутомобилско трубљење.

Можда је ово наш последњи разговор... — уздахну Слободан и лупи јаче штапом о под. — А у последњем разговору, можемо један другом остати дужници засвагда.

Вукашин посматра изгужвану војничку униформу на погуреном старцу, костимираном за улогу трећепозивца у комедији домаћег писца и за сцену путујућег позоришта. И писац је безначајан, и глумац је аматер, па и ове крупне речи о историји које изговори делују дилетантски; као да их не говори велики професор, историчар и писац Слободан Јовановић. Можда је заиста ово њихов последњи разговор, па се одлучује да се у искрености растане са својим најумнијим пријатељем.

Зашто ћутите, Вукашине?

Ћутим, Слободане, зато што сам се сажалио на вас.

Зашто сте се сажалили? — *Слободан се помаче са столице на ивицу, аутомобил са улице труби све дуже, спусти шаке на колена.*

Сажалио сам се на старца у војничкој униформи. На историчара министра. На писца борца. Ви глумите војника, политичара и борца... Глумите Слободана Јовановића како би га замислио и описао, у комаду названом „Српска трагедија", неки мали, ватрени писац. А све је то, драги пријатељу, у овом нашем паклу ружно и неукусно. Ето, кад сте већ желели истину...

Слободан Јовановић се усиљено осмехну:

Може бити, може бити. Али, ако сам ја овакав каквим сте ме описали ипак један реалистичан лик домаћег писца, па тиме донекле аутентичан, убедљив, ви сте Вукашине — плагијат... Преузет, украден од неког позног француског неокласичара, који је доста читао римске стоичаре... Дакле, обојица смо, драги пријатељу, слабе литерарне творевине. Врло слабе — аутомобилска сирена жестоко протестује, он устаје: — Можда сам ја за нијансу реалистичнија измишљотина од вас. Јер понешто делам. Хоћу да се борим да ова наша катастрофа остави што мање последица по будућност нашег народа. А ви две деценије само критикујете и доцирате. То чините и под авионским бомбама.

Слободан Јовановић устаје; то чини и Вукашин Катић.

Слушајте, Слободане. Највише што можете да учините за будућност, то је да не делате за њу. Најмање ћете зла оставити за собом ако само опишете наше зло.

Аутомобилска труба не престаје.

Штета што морамо да прекинемо разговор на најзанимљивијој теми. Мој министарски колега Нинчић много је уплашен од немачких „штука" и жели што пре да се измакнемо од Београда. Због — пружа му руку; Вукашин је прихвата.

Због! Врло ми је жао што нећете умрети у Београду. Први српски Слободан треба у Србији да има гроб. Због слободе.

Можда и хоће... Нека вас Бог чува, Вукашине, пошто се ви, видим, нећете сачувати — вади из џепа шињела две књиге и пружа му их: — Молим вас, вратите их Сими Симићу, ако преживи бомбардовање. Тај ће ме читавог рата грдити и оговарати да не враћам позајмљене књиге.

Вукашин их узе и ћутећи до излазних врата испрати смешног и жалосног му потпредседника Југословенске краљевске владе у превеликој униформи ражалованог официра, задовољан собом што му је рекао шта о њему сада мисли, а тужан што је уверен да је то био њихов последњи разговор. Врати се у своју собу и стаде уз прозор, гледајући одлазак аутомобила са Слободаном Јовановићем. Растурила ми се породица, растурају ми се пријатељства; разбежале су му се и комшије. Ропство почиње самоћом. Обузима га страх, необичан, недожив-

љен; није страх од смрти. То је највероватније страх од самог постојања.

Гојко Тврдишић виче из врта:
Опет долећу! Црни се небо!

8

Милена је допутовала последњим возом који је од Чукарице синоћ кренуо за Ваљево, сатима стајао на станицама и у помрчини примао, и на кровове вагона, бегунце од рата и Немаца. Чатаву ноћ стајала је згњечена уз клозетска врата, да би на последњој станици, пред Ваљевом, официри сабљама и револверима истерали све путнике из воза и напунили га војницима, па је неколико километара по лапавици пешачила друмом, од аутомобила и камиона засипана блатом, једва вукући кофер са Богдановим оделом, вешом, шећером, кафом и лимуном. У сутон стиже до ваљевске болнице, из које варошани и сељаци износе своје болеснике и породиље своје бебе. Стаде пред капијом да се прибере за сусрет са Богданом и загледа се у болничке зграде. У оној дугачкој, ниској, од октобра хиљаду девет стотина четрнаесте до разбољевања од пегавца, априла хиљаду девет стотина петнаесте, са седамнаест година била је добровољна ратна болничарка; у оној соби са спољним решеткама на прозору, до управникове канцеларије, са Душанком и мајком Олгом у истом кревету је спавала када није била дежурна. Овде је срела рањеног Богдана, неговала га, заљубила се и разболела од пегавца, вероватно заражена његовом

вашју, заједно с њим у његовој кући преживела тифусарске агоније, а он је пољубио једног дана кад су обоје схватили да се у прозору њихове собе не бели дрво под снегом, него расцветана дуња. У овој ниској жутој зградурини одлучио јој се потоњи живот. Ту је срела и своју животну пријатељицу Душанку, схватила колико људи могу да буду зли и добри, и да не постоји граница људске патње. Овде је, под оним старим багремом коме се осушио врх, често ноћу затицала и своју мајку, болничарку у „магази смрти", тако је називано одељење предсмртника (Господе Боже, колико је људи тада умирало, и по шездесет само у једној ноћи!), како стоји ослоњена на багрем и загледана у звезде и даљину. Тако и она сама сада стоји уронула у сећања на прошли рат, загледана у болницу и зграде око ње; ништа није дозидано, само је све жутом бојом окречено. Смишља прве речи Богдану, знајући његову преку нарав, сујету, понос, уврежденост што га је оставила. Бора Пуб јој је после другог сусрета са Богданом рекао: „Катићка, да знаш, ни име ти није изговорио. Презире те, а то си и заслужила."

Да му каже истину, да му се исповеди? А шта ће, ако су Петрови људи пуцали у њега, како мисли Иван? То ће га прво питати. Не, не. Причаће му само о Владимиру. Ево, бићу ти сестра. То ће му рећи. Улази у болнички круг и пред болничким вратима опет стаје, узмичући пред болничарима и болничаркама који сумануто јурцају по ходнику носећи санитетски материјал. А шта друго да каже? Дошла сам да те негујем. Рат је, ја сам опет добровољна бол-

ничарка. У ходнику опет застаде: у прошлом рату и болнички ходник је био препун рањеника и тифусара који су лежали на бетону и шаци сламе, по којима су милеле ваши, није могло да се прође од тела припијених једно уз друго. Осети смрад гнојавих рана, јодоформа, креча, ратничке прљавштине, па лагано и бојажљиво отвара врата болничких соба редом; све су празне; застаде пред последњим двема: у десној је на голом цигленом поду, у гомили рањеника и тифусара, био рањени Богдан, поред оног сабласно белог кревета са ружама и паунима на таблама, јединог у соби, на коме је лежао чувени мајор Гаврило Станковић, и у том кревету, једне тмушне и мразне зоре кад је она била дежурна болничарка за неколико стотина рањеника и болесника, извршио самоубиство, а ујутру су, чим је изнесен мајоров леш, тифусари насрнули на бели, гвоздени кревет какав нису видели никад и нигде и свег га слупали у неком свом осветничком лудилу. Дрхтећи отвори врата последње собе и угледа Богданову главу на јастуку. Лагано пође кревету, али је његов поглед заустави. Тек кад он зажмури, она проговори:

Добро вече, Богдане.

Он ћути.

Дошла сам ... Дошла сам да ти будем болничарка.

Ниси ми то ...

А шта желиш да ти будем, Богдане?

Он ћути. И она дуго поћута, па упита:

Ко је пуцао у тебе?

Шта се то тебе тиче!

Партија или Петар Бајевић?

Где је Владимир?

Ступио у добровољце да брани отаџбину. Јеси ли превијен?

Он јечи.

То нисам заборавила, превићу те ја.

Одлази! — закркља.

Она ушукну у ходник и ослони се на зид.

Сумрак гарави зидове и гомила се по ћошковима. Улазна врата се нагло отварају, уђе неколико жена и дечака, застадоше пред њом и осмотрише је, Милена им се склони с пута, а жене и дечаци јурнуше у собе. Напољу, пред болницом, нараста галама и вика:

Навали, народе, све је твоје! Удри касу будаком!... Миле, што ће ти теразије? Ево ти теразије за флашу јода! Матер ти твоју, где ће толике шприцеве? Дај ми пакет завоја, даћу ти два шприца! Канте су моје, ја сам их изнео!

Милена згранута призором изађе на болничко степениште и угледа: жене, старци, деца вуку, носе, отимају се о болничке ствари, износе посуђе из болничке кухиње, столице и писаћу машину из канцеларије. Пљачкају болницу! А у ту болницу треба рањенике с фронта смештати. Шта се ово збива, који је ово народ? Где су лекари и болничари, где је управник? Жене које су малочас поред ње утрчале у собе износе ћебад, чаршаве, јастуке.

Шта то чините? Где ће рањеници да леже? Пљачкаши, срам вас било! — повика Милена.

Жена с наручјем постељине груну је с леђа, па Милена паде са степеништа на бетон, угрува

се, закрвавише јој дланови; ужаснута, понижена, не подиже се одмах.

Алал вера, Росо! Воли госпођа Немцима да остане наше!

Нека посуда јој паде на леђа и уз звекет откотрља се бетоном. Милена се лагано подиже, кањаве и раскрвављене дланове обриса крајем свог капута и врати се у болнички ходник поред свог кофера и торбе. Потекоше јој сузе, али не за собом. Сети се да је и њеног деду Аћима, у повлачењу војске хиљаду девет стотина петнаесте, на железничкој станици у Паланци изгазила руља пљачкаша која је пљачкала воз, а он штапом покушао да брани државну имовину. Треба да се туче са пљачкашима, као њен деда, да буде изгажена и остане у болничком кругу као ратна жртва. То је прави крај њене судбине: да је изгазе људи, да издахне под њиховом кањавом, смрдљивом обућом! Још неколико жена и сељака поред ње утрча у собе и изнесе постељину и неколико болничких сточића.

Кад се сасвим смркну, обузе је страх и од ноћи; не зна где ће, не може га онаквог и самог оставити ноћас, па са својим стварима уђе у прву болничку собу и пипајући кревете у мраку дође до последњег, у ћошку, и седе дрхтећи и од хладноће. Чује споља: Овамо! Овамо! Има још! Кроз прозор мрак шарају фењери и батеријске лампе. Мноштво корака ходником, псовке, дозиви; лупа у суседним собама. Пење се на кревет са голим душеком и без јастука, подиже и кофер на кревет да се њиме брани. Треснуше врата, заслепи је светлост две батеријске лампе.

Нека госпођа. Сигурно је Београђанка — шушкетајући каже мушкарац.

Шта ћете ви, госпођо, ту? — пита строго други.

Од светлости ниједном не види лице. Дрхти и ћути.

Ау, што је добра женска! — каже тихо шушкетави.

Ма нашушурила се, слепче — каже други.

Госпођо, ако немаш где да преноћиш, пођи са мном. Срби смо, сместићемо се код мене. Тесно је, ал' нам неће бити зима — говори кроз смех шушкетави и иде к њој.

Милена се припија уза зид, вриснула би, али нема гласа, па само кофер ставља на крила.

Не бој се, госпођо. Ноћас ти се само она ствар може да догоди. А то ти, како те видим, неће бити непријатно — говори други, сада мазно. — Ако се не погодимо, не љутим се.

Она стеже кофер да му баци на главу и јурне кроз врата.

Гле, гле! Нека љута женска!

Ајде, Мико, да завршимо наш посао. А она ће у поноћ ко цуле да шени. Купи душеке редом и избацуј их кроз прозор — каже шушкетави и отвара прозор.

Спуштају батерије на под, подижу душеке са кревета и избацују их кроз прозор. Стигоше до ње, она се згрчи над кофером, спремна да га баци на њих.

Не даш нам државни душек? Нека ти га. Ал' ћеш се ноћас смрзнути на њему, немаш ћебе. Снег ће. Лепо ти кажем, госпођо, пођи са мном —

говори шушкетави и шара светлошћу по њој; задржава је на ногама и коленима, као да их загледа.

Милена скочи с кревета и врисну:

Губите се!

Добро, добро, не вичи! Ми се према теби понашамо као људи, а ти си нека беснуља. Пред зору ћеш се покајати што нисти пошла са мном — каже шушкетави, а онај други га опсова и узе последњи душек.

Пљачкаши изађоше из собе. Она стоји укочена. Неколико тренутака у тишини чује само тутањ свог срца. Онда под прозором, где су она двојица побацала душеке, започе свађа око поделе плена. Уплашена да се пљачкаши не врате, узе своје ствари и по мраку, држећи се зида, тихо да је Богдан не чује дође до собе сучељене са његовом, уђе у собу у којој је он лежао као рањеник у прошлом рату и седе на го, жичани мадрац. Кроз разбијен прозор из помрчине дува хладан ветар и звижди, посечен стаклом. Седи престрављена и утрнула, слуша лупу и галаму по болничком кругу.

Од ове собе новембра хиљаду девет стотина четрнаесте до данашњег деветог априла хиљаду девет стотина четрдесет прве, у шта је истекао њен живот, шта је од ње постало и остало? Овде је заволела човека, уверена да јој је једини засвагда. Овде, у Ваљеву, с њим родила сина. Па је у мужу волела сина, а у сину његовог оца, робијаша и емигранта. Са мужем, братом и сином, следећи их, била против свог оца. Кад јој је брат постао противник мужу и сину, а муж оклеветао брата, син је следио оца. Сад је син

и против оца и ујака, а напустио је и њу, мајку. Заволела је Петра, пријатеља, а он, вероватно, пуцао у свог пријатеља, њеног мужа. Сви против сваког. Која је то сила тако разломила и све сукобила у њеном животу? Растргли је, разнели је, више никог свог нема. Ни пријатеља, коме може да се ижали. Остао јој само отац. Он остављен од сина и унука, а њу има да га чини још несрећнијим.

Друмом протутњи понеки камион и ауто; па дуго пролази војска: слуша густ бат цокула по калдрми. Беже, сви некуд беже. Окончава се мир у земљи, за коју су у прошлом рату њене најлепше девојке своје прве љубави проживеле у ратним болницама; и пре него што су загрлиле веренике, грлиле су крваве рањенике; које су прво волеле голе ратнике, па голе момке и мужеве. Како се она грозила мушких тела и каквих се све телеса нагледала! А кад је први пут легла у постељу с Богданом по његовом повратку са бојишта, тресла је грозница: није могла да заборави да је био рањеник. Требало је неколико ноћи да лежи уз њу, да му слуша дисање и увери се да су му ране на грудима зарасле и бутина од картеча, па да га загрли и стисне уз себе. И тек кад је занела и у себи осетила њихово сједињење што расте у њој, он јој је постао муж и мушкарац. А ноћас је истерује из собе, не да јој ни болничарка да му буде. Шта ће бити с њим у овој опустошеној болници, без иједног лекара и болничара? Тај несрећник ће овде умрети.

Одлази у његову собу:

Богдане, рат је. Дозволи ми...

Ко је тај кога си заволела после нашег растанка у Паризу? ... Због кога си ме напустила?

Зар је то теби ноћас важно?

Важно ми је.

Она закорачи ка кревету, не види му лице, додирну ћебе.

Нико више не постоји у мени сем тебе. Нико, Богдане ... Све је прошло. Преваре, љубоморе, твој живот по белом свету ... Толике године била сам без тебе и никад те нисам питала да ли си био с другом женом.

А зашто ме ниси питала?

Веровала сам ти. Није ми било важно с ким си спавао, јер сам те волела.

Он се закашља, јечећи. Она осећа да ти јауци нису од рана и жели да га помилује, да клекне поред његовог узглавља, прислони му образ уз лице и каже му своју истину.

Оставила си ме кад су ме сви напустили ... Ако је постојало још нешто у овом животу у шта сам веровао, то си ти и Владимир ... Ти си ме издала, а син ме пљунуо ... Иди!

Богдане, преселићу се код тебе у Ваљево. Води ме у то село под Сувобором, код ујака Милуна, даће нам један собичак, радићу све као сељанка ...

Доцкан. Ако ме први пут нису погодили у срце, други пут погодиће ме у главу. Ако ме не умлате Немци, умлатиће ме другови ... Иди и чувај Владимира.

Богдане, опрости ... — зајеца, нађе му руку и принесе лицу, а он је истрже и накашља се, мукло јечећи:

Иди, иди ... Све се сурвало ...

Она напипа врата и уђе у собу у којој је била. Седе на жичани мадрац, леже, загуши се у сузама. Друмом пролази комора и маршује колона војника; чује се вика официра: Брже! Брже, до сванућа стићи ће Немци, стоко сељачка! ... Ветар је све студенији; као да је пахуље снега пељају по лицу; студ јој бистри главу.

Он не сме овде да сачека Немце. Поћи ће код његове сестре и замолити је да га пренесу у кућу. Чује му накашљавање и мукло јечање. Зна из болничарског искуства: рањени у плућа често добијају пнеумонију од које и умиру. Његова соба је хладна, можда су и прозори отворени, ноћас ће назепсти и добити запаљење плућа. Колико ли ћебади има? Скида ципеле и у чарапама лагано улази кроз отворена врата његове собе, стаје: он јектаво, тешко дише. Прилази прозору, отворен је. Затвара га тихо, али прозор лупну, и он се продра:

Ко је?

Ја сам, Богдане. Прозор ти отворен, а мраз је напољу.

Ако је мраз. Ти не затварај!

Она затвори прозор и врати се у довратак, ослони се, шапуће:

Богдане, ти и ја смо овде почели наш живот ... У овој соби преко.

Ћути!

Сина смо родили ... Толико смо пропатили заједно.

Где је отишао Владимир?

Рекла сам ти, пријавио се у добровољце. Не знам куда је отишао.

Богдан јекну.

Сам си у болници, сви су побегли.

Не треба ми твоја брига. Остави ме!

Наш живот не заслужује овакав крај.

Наш је живот завршен. Иди... — Богдан се загуши у кашљу.

Да му ране не повређује, она се, пипајући рукама зидове и кревете, повуче у собу где су јој кофер и торба, где су се први пут срели, и оста стојећи; зар он кога сам толико волела не може да ми опрости? Можда зна за Петра. Кад је ноге заболеше, спусти се на кревет и у капуту опружи се по голом мадрацу. Кроз разбијен прозор улеће хладан, маховит ветар, а Богдан јечи и кашље. Ставља торбу на себе да се некако згреје и одлучује да ноћас у овој соби засвагда избаци из себе Петра Бајевића.

У њен дремеж и дрхтавицу сручује се бука гвожђурије и мотора. Устаде и приђе разбијеном прозору: сивилом сванућа вуче се улицом зеленкаста колона немачких тенкова, борних кола, камиона.

Милена се стресе: ропство! Та силна маса гвожђурије и смрти гони и Владимира. Крену ка Богдановој соби да му каже шта се збива. И кад ступи у ходник, на улазним вратима угледа три сивомаслинаста Немца под шлемовима и упереним пушкама какве није видела.

Стаде и шапну:

Богдане, улазе Немци!

Он јој не одговара.

Немци ударцима ногу редом отварају врата болничких соба, повире и настављају даље, ка њој, а она не може да се макне из довратка собе у којој је преноћила; не види Богданов кревет,

иако су врата одшкринута. Од буке тенкова по калдрми не чује му кашљање. Немци стижу до ње, официр је пита на немачком:

Ко сте ви?

Разуме питање, али не зна шта да му одговори, гледа га престрашено, јаче од тога — поражено и немоћно.

Официр чизмом тресну у врата Богданове собе и стаде у довратак:

Ви сте рањеник? Јесте ли официр?

Богдан ћути. Милена каже на немачком:

Није официр, господине.

Официр је ошину погледом и рече војницима који му стоје за леђима:

Идемо даље.

Њих тројица одлазе ходником трескајући својим кратким, а широким чизмама.

Милена гледа за њима и не зна куда ће.

9

Наћину свуноћну, измучену стрепњу од сванућа и дана који најављује ропство прекидају повици из суседства:

Долазе! Затворите капке! Навуците завесе! Нико из куће!

Наћа се придиже на лактове, чује: од Авале, друмом, звекетна тутњава сручује се на Београд. Немачки тенкови! Видела их у филмском журналу како улазе у срушену Варшаву и доживела као најезду препотопских чудовишта оклопљених челиком. И док им сада слуша штропот, обнавља јој се некаа праисконска језа, коју је

осетила и у биоскопу, па уздрхта: срце јој збаци јорган са груди. Немци, ропство! А Франц Редер? Ако је с њима и Франц Редер?

Надо, долазе! Затвори капке на својим прозорима и дођи код нас! — дозива је мајка затварајући капке на другим одајама.

Не затварај капке! У такав дочек пуцаће митраљезима! — виче Бора из своје собе.

Наћа скочи с кревета, затвори капке на прозору своје собе, уђе у купатило, по навици скиде спаваћицу да се истушира, зар да се купа кад Немци освајају Београд? Зашто се не пуца? Капитулирао Београд? Стаје гола пред огледало: ужаснута је и ружна. За кога данас да је лепа? А ако је Франц у неком од ових тенкова, ако је потражи, возио је таксијем, зна где станује, доће кући? Окупатор је, шта га се тичу њени родитељи. Неће доћи, говорио је да му се код Срба највише допада патријархални морал. Откуд јој оволики подочњаци?

Тенкови и моторна возила својом грмљавином стресају стакла на прозорима, а она запањено гледа у своје први пут јој ружно, туђе лице. Убиће Мишка, тату ће отерати у логор, помоћник је министра, све ће високе чиновнике и политичаре у логоре. А мама, Драган и она — шта ће бити са њима?

Надо, шта радиш? — пред вратима купатила мајци дрхти глас. — Дођи код нас!

Долазим, мама! — враћа се у своју собу.

Облачи се, испушта блузу, та је бела, узима плаву, нова је, навуче стари џемпер, не може да се закопча, дрхте јој руке, осећа: венама јој

као песак струји недоживљен страх, али и жишка жеље да види Франца Редера. Каква се то пукотина шири између отаџбине и једног лепог Немца. Зар она данас стварно чека њега, док догорева разрушени и спаљени Београд, а под срушеним кућама труле неископани лешеви? Монструм си, Наћа! Брзо се очешља и уђе у очеву незамрачену собу.

Он обучен, са везаном краватом, седи у својој наслоњачи, пуши и гледа у прозоре на којима се стресају стакла од пролажења немачке тенковске колоне која се зарива у мук Београда.

Тата, зашто наши не пуцају? — пита дечак Драган.

Отац му не одговори. Душанка стоји уз врата и плаче. Мишко се јуче пријавио у добровољце и отишао с војском некуда.

Наћа седе на наслон очеве фотеље, питала би га исто што и Драган, али Бора Пуб заповеда Душанки да пред њим не просипа своје патриотске и болничарске сузе:

Ништа нам нису вределе држава и слобода када их не бранимо. Коме је Београд био престоница, кад га сада нико не брани? А што се тиче нашег сина Мишка, пунолетан је и његова је ствар куда ће и где ће главу да разбије. Тим пре што му није читава.

Немој, тата, сада ружно да говориш о Мишку. Ко зна шта се у овом тренутку збива с њим. — Наћи је жао брата, иако је још увек бојкотује због напуштања СКОЈ-а, па јуче, одлазећи у команду да се пријави у добровољце, није је сачекао да се опросте на растанку.

Ништа му се необично не збива. Једном људском животу припада један рат. Ако га стигну два, није требало ни да се роди.

Заћуташе и зауставише покрете: чују се митраљези од Бањице и Дедиња. Драган поскочи:

Наши се боре!

Душанка оде у кухињу да вири кроз прозор. Нађа дрхти: тако сада негде пуцају на Мишка, Владу, њене бивше другове.

Зашто? — оте јој се.

Шта зашто?

Зашто се људи убијају?

Не сећам се, Надежда, да сам од тебе чуо глупље питање.

Имаш право, тата.

Звекет тенкова и тутањ камиона авалским друмом траје истом снагом, без застоја. Неколико тупих топовских пуцњева уђута митраљезе. Грмљавина немачке моторизоване колоне потраја још неко време, па се разлеже густа, застрашујућа тишина у којој очеве речи одјекнуше као пуцњеви:

Пао је херојски Београд — написаће после рата нека епска будала. Сломљен је отпор наше дичне престонице — писаће српска шкрабала. А ми чусмо неколико рафала и неколико граната. Можда су то Немци славили победу. Срамота! Додуше, корисна нам срамота. А ја сам ти, Надежда, хиљаду деветсто петнаесте на Дорћолу неколико дана и ноћи био засипан аустроугарским гранатама... Има о томе нешто исписане хартије... Ми смо, Ћерко, на Дунавском кеју и у Јеврејској мали стварно гинули, гинули. Бук-

вално — леш до леша! Па сам, Надежда, последње ноћи у повлачењу, од Пашиног брда до Торлака носио на леђима рањеног швапског наредника, верујући да је Србин... Зезнуо сам се, али ми није жао... Душанка, донеси ми нешто љуто да попијем. Деци спреми доручак. Црева раде и под окупацијом.

Наћи, која увек ужива у очевом цинизму, сада су неприличне и ружне очеве речи, па га замоли да заћути. Али јој сметају и мајчини јецаји из кухиње. Слуша грмљавину моторизованих колона, зариче се: Ако се он појави одлучно ће му рећи: Драги господине, ви сте окупатор моје земље. Жалим, али ми се више не можемо виђати. Ја сам Српкиња. Да, то ће му рећи.

Улицом забруја мотоцикл и стаде у близини њихове куће. Можда је он? Наћа зажеле да се ухвати за очеву руку на наслону фотеље, да му се склупча у наручје и каже: Не дај ме, тата!

Он је помилова по коси и загледа јој се у очи:

Ти, Надежда, знаш да ја од свих људских брбљања највише мрзим подучавање деце и старачке мудре придике о несрећама. А ето, нешто ме тера да ти придикујем... Окупација, ћерко, није само ропство под победником. Окупација је двоструко ропство. Ропство и под свим домаћим непријатељима, злим, завидљивим и осветољубивим сународницима, комшијама, колегама, вршњацима... У окупацији се изврше све мирнодопске освете. Све се зависти изравнају, све увреде намире, рачуни наплате. Домаћи окупатори су гори од страних, запамти. Под окупацијом не смеш да будеш лепа, весела, задо-

вољна. Свако лично задовољство, свака радост представља издају отаџбине.

Зашто ти то мени говориш, тата?

Зато, Надежда, што си лепа, што волиш да се веселиш и уживаш живот. Што волиш себе.

Да, тата...

Он је загледа забринуто и уплашено.

10

Прва ноћ у окупираном Београду.

Са горње терасе дуго гледам у помрчину града коју пресецају фарови немачких тенкова, борних кола, камиона... Освајачи више не иду пешице; они више не јашу коње; они долазе на моторима. У овој сељачкој земљи никад се људи нису толико уплашили од људи колико су се уплашили од њихових ратних машина. За таквог нападача ми немамо патриотизам.

Авети данашње технике — нису мањи мистерij од мистерија неолитског човека: мисли се само страх; из свега пламса страх. Није ли страх развио људски мозак, људску осећајност, људску машту, није ли страхом настао човек? Од таквог исхода еволуције, шта значајније показује прогрес са својом модерном апокалипсом — ратом машинама на земљи, на води, по небесима? Први пут у историји света, људи и небеса претвориће у бојишта. Додуше, збивало се то давно, али само у Милтоновој машти, кад је Сатана војевао против Творца... Шта ће бити са човеком ако му се заиста догоди све оно што имагинацијом смишља?

Овај рат није почео 1939. године и није брзи, муњевити рат — Blitzkrieg. То је лаж, обмана, крилатица нападача да застраши противника. Овај рат је започео истог дана када се прошли завршио. Започео је тихо, без куршума и граната; започео је речима. Политичким идејама. Идеологијама. Разарањем мозга и убијањем душа. У том разарању и убијању извршене су велике деобе. Под идеолошким заставама производиле су се мржње и постројавале армије. У привидном миру није створена само огромна ратна индустрија; створена је још моћнија индустрија мржње. Те две индустрије сједињене су у исти циљ: тотално уништење противника. Оно ће трајати док се не потроши челик, бензин и мржња. Док се не истроше наше идеје. Док наше речи имају досадашња значења.

Шта ћу ја да чиним у овом оваквом времену? Ноћас је пала отаџбинска застава. Пала је неокрвављена. Доказ да никоме није била знамење. Под којом онда да скончам? На коју крпу да пристанем да ми буде светиња?

Априлски ветар доноси смрад згаришта бомбардованог Београда и немачког бензина. Ноћас не лају ни пси из циганске Јатаган-мале. Улице су пусте; у прозорима нигде светла, из водовода разбијеног бомбом код Опсерваторије — кад прође немачка моторизација — чује се брбор и шикљање воде. Нашу кућу, негдашњу „буржујску и троцкистичку јазбину", од сада ће да мрзе суседи и познаници зато што није разнета бомбом, као њихове. Човек-роб, најпре и најлакше испољи своја најгора својства.

Вратио сам се у собу. Језа нараста из свих мојих ствари и књига. Очајање се удише. Откуд у мени толико лакомислености да учествујем у рађању деце? Са мном је требало да се окончају Катићи који су напустили Прерово.

Најдубља поука античке мисли, ако се ноћас ичег тачно сећам, јесте напор да се у муци живота досегне стоичка резигнација: рационално трпљење живота. И Ниче нам поручује помирење са судбином. Да бисмо, дакле, преживели страхоте у којима смо и које нам предстоје, ми морамо не само пристати на страдање, ми га морамо и заволети. Не да би се опстало, него да би се схватило: зашто се само са руба егзистенције сагледавају истински разлози постојања? Да ли се уопште сазнавају? И чему онда таква сазнања?

Покушавам због нечег да рационализујем своје стање.

Не може човек ништа да схвати ако само мрзи, ако га само боли то што жели да сазна, ако га је само страх од смрти. Не може човек ни да стекне снагу да се избори за избављење, ако не воли сав живот. И овај страдалнички, и паћенички, и бесмислени живот и сва његова зла.

Очајању не желим ничим да се супротстављам. Луцидни Данац, одмичући се од старих Грка, верује да је очајање најдубљи извор сазнања. Ако је то истина, бар ћу нешто схватити од овог катастрофичног доба и излуђених људи, разбољених мржњом и страхом.

А шта је, збиља, то што ја могу и треба да схватим у својој извесној неизвесности? Да разјасним себи оволики бесмисао убијања и ра-

зарања? Зар мој живот нема неки разумнији смисао? Не, не! Зар мој живот нема неки обичнији, личнији, једино мој смисао?

Дуго ми мирују прсти на словима машине; свакојаким мислима притискам целу полукуглу своје лобање.

Ми у крви и костима, са злом праотаца, носимо и зло наше епохе, несагледно зло нашег „прогреса", које нараста с њим; ми не знамо његову снагу и суштину, као што не знамо ни како крв настаје. Наше ослобођење, буде ли се догодило, неће бити слобода, ако светом не овлада истина о овом злу и људској немоћи пред њим. Ако не падну велике заблуде које хране и одржавају несавладива зла људске природе.

Како се усуђујем да ноћас мислим и о слободи? Са памћењем и разумевањем овога што живимо, чинимо, трпимо и преживљавамо — зар слобода може бити слобода? Заборавом свега што се збива у овом рату — можда може настати слобода. Да ли је могућа та слобода од себе, човека? И чему та слобода?

У овој првој окупацијској ноћи, помрчина је у сивој маси мог мозга! А размишљање — то је сада симулација навике!

Ноћас ни Катрин не бих поднео у мојој соби. Ноћас ми ни срце не куца нечујно. И оно брунда као немачки мотоцикл на ћошку наше улице.

Крај првог дела